قەشقەر شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى

(ئۈچىنچى توپلام)

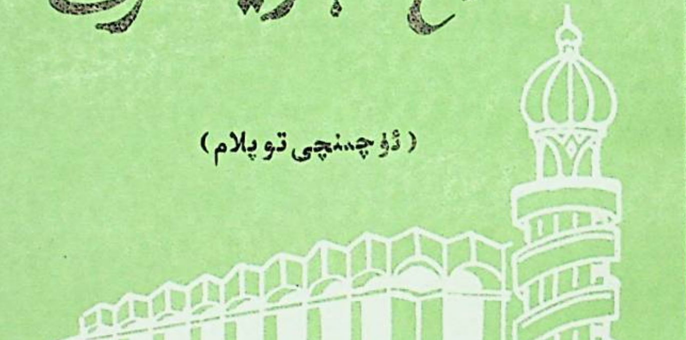

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قەشقەر
شەھەرلىك تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات
ھەيئىتى تۈزدى

www.uyghurkitap.com

قەشقەر شەھىرى تارىخي ماتېرىياللىرى

ئۈچىنچى توپلام

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابدۇرەشىت ھاجى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قەشقەر شەھەرلىك
تارىخي ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ھەيئىتى تۈزدى

1989 ــ يىل ئاۋغۇست

قىسقىچە مەزمۇنى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىق
بايرىمىغا بېغىشلانغان بۇ توپلامغا 9 پارچە ماتېرىيال كىرگۈ-
زۈلدى. ماتېرىياللار ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنلار ئۆزگىچە
ئالاھىدىلىككە ئىگە. يولداش ۋاڭ يىڭلىن يازغان « قەشقەر
شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش - ئاخىرى » دا قەشقەر شەھىرى
قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە تا-
رىخىي شەخسىيلەرنىڭ پائالىيەتلىرى تەپسىلىرەك يېزىلغان.
يولداش ئابدۇرىشىت ھاجى (شەھەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسى-
نىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) يازغان ماقالىدا، 1938- يىلى قەش-
قەردىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ چوڭ ئارقا سەپتە تۇرۇپمۇ يا-
پونغا قارشى ئۇرۇشقا مەدەت ۋە ياردەم بەرگەنلىكى، بولۇپ-
مۇ شەھەردىكى ھەر ساھە زاتلاردىن 1000 سەردىن ئارتۇق
پۇل (قەشقەر پۇلى) ئىئانە قىلغانلارنىڭ ئىسىملىكى كىتاب-
خانلار بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. يولداش ئابلىمىت سابىر رەت-
لىگەن قەشقەردىكى « مۇئەللىم » گېزىتى توغرىسىدىكى ماقا-
لىدا «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ نەشىر قىلىنىشى، تارقىلىش ئەھ-
ۋالى، قەشقەردىكى زىيالىيلارنىڭ شىنجاڭدا تىنچلىق بېتىم
تۈزۈلۈشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي
پائالىيەتلىرى « مۇئەللىم » گېزىتىنى چۆرىدەپ مەركەزلىك
ھالدا ئىپادىلەنگەن. يولداش ئابدۇقادىر ھېيت يازغان
« تاشقورغان ئىنقىلابىي ھەققىدە قىسقىچە بايان » دا تاش-

قورغاندا پارتلىغان كومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىنىڭ پارتلاش سەۋەبى، تەييارلىقى، تەرەققىياتى؛ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت، ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ مەسئۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەخسلەر تونۇشتۇرۇلغان، قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - سەنئىتى، ئۇزاق تارىخىي مەدەنىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ماقالىلارمۇ بېسىلدى.

مۇندەرىجە

قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش ئاخىرى...... ۋاڭ يىڭلىن 1

قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ ياپون- غا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا قوشقان تۆھپىسى ...... ئابدۇرىشىت ھاجى 11

قەشقەردىكى «مۇئەللىم» گېزىتى ھەققىدە...... ئابلىمىت سابىر رەتلىگەن 19

تاشقورغان ئىنقىلابىي ھەققىدە قىسقىچە بايان...... ئابدۇقادىر ھېيىت 29

«ماتاساھىپ» توغرىسىدا...... قەمەرجان رەتلىگەن 59

تۆمۈر ئېلى سىجاڭ قەشقەردە...... شىرىپ خۇشتار 68

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائىتى...... ئەكبەر مەتتىمىن 74

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى مەدەنىيەت تەرەق- قىياتىدىن ئومۇمىي بايان...... ۋاڭ شىياڭ 90

قەشقەردە كۆتۈپخانىچىلىق...... مۇھەممەت ئوسمان 171

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش ئاخىرى

قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى:

ۋاڭ يىڭلىن

1952-يىلى 5-ئاينىڭ 23-كۈنى مەركىزىي مەمۇرىي كېڭەش غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي كومىتېت خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن تەستىقلاپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىدە ۋالىي مەھكىمىگە قارايدىغان غۇلجا، قەشقەردىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى كۆپەيتىپ قۇرۇشقا قوشۇلغانىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر شەھىرى قۇرۇلغان. شۇ يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنى ئالدى بىلەن، جۇڭگو كومپارتىيىسى قەشقەر شەھەرلىك كومىتېتى قۇرۇلدى. بىرىنچى قېتىم شۇجى بولغان كىشى دوڭ چۈەنلىن (بۇرۇن 4-دىۋىزىيە 10-تۇەنىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى بولغان) ئىدى. ئارقىدىنلا بىر تۈركۈم كادىرلار كەينى-كەينىدىن يۆتكەپ كېلىندى، شەھەرلىك كومىتېت مەسئۇللىقىدا قەشقەر شەھەرلىك ھۆكۈمەت ۋە شەھەر دەرىجىلىك ئورگانلار قۇرۇلىدىغان بولدى. 10-ئاينىڭ 3-كۈنى 11 كىشىلىك قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، تۇنجى شەھەر باشلىقى بولغان ئابدۇرېھىم ئىلتىپ (ئەسلىدە مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكى-

مى ئىدى، كېيىن شىنجاڭ دېموكراتىك ئىتتىپاق قەشقەر شۆ-بىسىنىڭ مۇدىرلىق خىزمىتىنى ئۆتەۋاتاتتى) مۇدىر ھەيئەت بولدى. 22 كۈنلۈك تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1952-يىلى 10-ئاينىڭ 25-كۈنى (جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرىنىڭ ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە بار-غانلىقىنىڭ ئىككى يىللىق خاتىرە كۈنى) خەلق كۇبى (ھازىر-قى ھېيتگاھ كىنو-تىياتىرخانا) دا قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈ-مىتىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم، قەشقەر يەرلىك پارتكوم، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى، كونىشەھەر ناھىيىسى، يېڭىشەھەر ناھىيىسى، شۇنداقلا 4-دىۋىزىيىنىڭ رەھبىرىي يولداشلىرى يىغىنغا قاتناش-قان. ۋالىي سەيپىدىللا يۈپ يولداش ئابدۇرېھىم لەتىپىنىڭ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەھەر باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكىنى شۇنداقلا شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر قايسى بۆلۈم-ئىشخانىلى-رىغا تەيىنلەنگەن رەھبىرىي كادىرلارنى ئېلان قىلغان ھەمدە سۆز قىلغان.

شۇ چاغدا شەھەرلىك پارتكوم ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شەر-قىدە ھازىرقى چاسا كوچا باشقارما بىلەن مېتال بۇيۇملار، ئې-لېكتىر سايمانلار ماگىزىنىنىڭ ئورنىدا (ئەسلىدە جەنۇبىي تيانشان گېزىتىخانىسىنىڭ ئورنى ئىدى، جەنۇبىي تيانشان گې-زىتىخانىسى ھازىرقى دورا شىركىتىنىڭ ئورنىغا كۆچكەن) كوچا بويىدىكى ئىككى قەۋەتلىك، ئوڭ تەرىپى توققۇز ئېغىزلىق، ياغاچ-پىششىق خىش قۇرۇلمىلىق بىنانى ئىشخانا تۇتۇپ خىز-مەتنى قانات يايدۇرغانىدى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ھازىرقى ھېيتگاھ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سودا سارىيىنىڭ ئورنىدا (ئەسلى شىنجاڭ دېموكراتىك ئىتتىپاق قەشقەر شۆبىسىنىڭ ئورنى بولۇپ، شۆبە ئىتتىپاق خەلق كىيىزبىغا كۆچۈپ كەلگەن) يول بويىدىكى ئىككى قەۋەتلىك، ئوك تەرەپى يەتتە ئېغىزلىق پىششىق خىش..ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىنانى ئىشخانا قىلىپ ئىشلىگەن. شەھەرلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ ئىشخانا بىنالىرى شۇ چاغدا قەشقەردە خېلى ياخشى بىنالاردىن ھېسابلىناتتى، ھازىر ھەممىسى چېقىپ تاشلىنىپ يېڭىلانىدى.

شەھەرلىك پارتكومنىڭ تۇنجى تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى دوك جىرشىيا، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى مۇ ليەن ئىدى، بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋاقتىنچە كەم بولۇپ ئاساسلىق باشقۇرغۇچى خادىم دۇچىسەي مەسئۇل بولۇپ تۇرغانىدى. كاتىپ (ھازىرقى ئىشخانا مۇدىرى بىلەن باراۋەر) ۋاقتىنچە كەم بولۇپ كېيىنچىرەك سۈي گۈاڭشىن، ئىززاق ئۆتمەيلا ۋاڭ خۇازىك ئۆتىگەنىدى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى (1953-يىلى قۇرۇلغان) رەئىسلىكنى جاڭ شۈدې، ئىتتىپاق خىزمەت كومىتېتى شۇجىلىقىنى لى ۋېيشياۋ، ئاياللار بىرلەشمىسى مۇدىرلىقىنى جاۋشىلىك (شىبە مىللىتىدىن)، كېيىنچىرەك ھۆرنىسا ھاشىم ئۆتىگەنىدى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كاتىپلىقىنى خوجى ئەخمەت ئابدۇللايوپ (كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە يۆتكەلگەن)، كېيىن ياڭ چىدۇڭ ئۆتىگەن، خەلق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىنى سەيدىگېي، مالىيە بۆلۈم باشلىقلىقىنى ۋۇجىڭرىن، قۇرۇلۇش بۆلۈم باشلىقلىقىنى رەھمىتۇللا ھامۇت ۋە ئەبەيدۇللا سۇلتان، مەدەنىيەت-مائارىپ بۆ-

لۇم باشلىقلىقىنى ھېلىم مۇھەممەدى، سودا ـ سانائەت بۆلۈم باشلىقلىقىنى ئابدۇرېھىم ئۆتكەن، سەھىيە بۆلۈم باشلىقى كەم بولۇپ مەمەت تۇرسۇن ۋاقىتلىق مەسئۇل بولغان، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ھېساملىدىن، باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئىمام، لى يۈكۈي، ئاشلىق شىركەت جىڭخۇيسى زۇخۇەنيۈ، زورۇدىن، سوت مەھكىمە باشلىقى كەم بولۇپ كاتىپ نەزەر ئۇسمان ۋاقىتلىق مەسئۇل بولغان، تەپتىش مەھكىمە باشلىقلىقىنى ۋاقىتىنچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىن ھېساملىدىن قوشۇمچە، كېيىنچىرەك ۋاڭشۇنباۋ، ئابدىرېھىم مەمەت ئۆتكەن، مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقلىقىنى ئابدۇكېرىم خۇدابەردى (كېيىن سوۋېتكە كەتكەن)، كېيىن ئابدۇغوپۇر ئابدىرېھىم قاتارلىقلار ئۆتىگەندى.

قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دەرھال كونىشەھەر ۋە يېڭىشەھەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك خادىملىرى بىلەن ئۆتكۈزۈۋېلىش، تاپشۇرۇپ بېرىش ھەيئىتى قۇردى ھەمدە ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئۆتكۈزۈپ بېرىش خىزمىتىنى باشلىدى. قەشقەر شەھىرى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تۆت رايون، 57 كوچا، 13 يېزىسىنى، جەمئىي 21497 ئائىلە، 83257 نوپۇسىنى؛ يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر رايون، ئىككى كوچا، تۆت يېزىسىنى، جەمئىي 3869 ئائىلە، 13904 نوپۇسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى؛ 1953 ـ يىلى 1 ـ ئايدا بارلىق ئۆتكۈزۈۋېلىش ـ ئۆتكۈزۈپ بېرىش خىزمىتى ئاخىرلاشتى. قەشقەر شەھىرى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن يېزا ـ شەھەرنى بىرلەشتۈرۈپ بەش رايون قىلىپ بۆلدى: بىرىنچى رايون گىڭگۇڭ رايونى (ھازىرقى چاسا كوچا باشقارما تەۋەسى) دەپ ئاتىلىپ 15 كوچا ـ مەھەللە، بەش يېزا قارايتتى؛ ئىككىنچى رايون تەنتەربىيە را-

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

يونى (هازىرقى قۇمدەرۋازا كوچا باشقارمىسى تەۋەسى) دېيىلىپ
13 كوچا-مەھەللە، ئىككى يېزا قارايتتى؛ ئۈچىنچى رايون مەدە-
نىيەت رايونى (هازىرقى يارباغ كوچا باشقارما تەۋەسى) دېيى-
لىپ 15 كوچا مەھەللە، تۆت يېزا قارايتتى؛ تۆتىنچى رايون يې-
ڭى رايون (هازىرقى ئۆستەڭبويى كوچا باشقارما تەۋەسى) دېيى-
لىپ 14 كوچا-مەھەللە، ئىككى يېزا قارايتتى؛ بەشىنچى رايون
يېڭىشەھەر (هازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەھەر بازىرى) دې-
يىلىپ ئىككى كوچا-مەھەللە، 14 يېزا قارايتتى. شۇچاغدا قەش-
قەر شەھىرىنىڭ دائىرىسى شىمالىدا ئايرودرومغىچە، شەرقتە
هازىرقى قەشقەر مېھمانخانىسىدىن تارتىپ توقۇمىچىلىق زاۋۇتى
ئەتراپىغىچە، جەنۇبتا يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەھەر بازى-
رىغىچە، غەربتە هازىرقى شامالباغ يېزىدىكى هۆكۈمەت تۇرۇ-
ۋاتقان جايلاردىن تارتىپ قىزىل دەريانى ئاتلاپ پاختەكلى يې-
زىسىغىچە باراتتى. پۈتۈن شەھەر بويىچە بەش رايون، 59
كوچا-مەھەللە، 17 يېزا، جەمئىي 25356 ئائىلە، 97160 نوپۇس،
107.683 مو تېرىلغۇ يەر قارايتتى. بىرىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت
هازىرقى شەھەرلىك سودا-سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى تۇرۇش-
لۇق جايغا ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى جاۋيۈەنچىڭ، رايون
باشلىقى ئۇرايىم سوپى ئىدى؛ ئىككىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت
هازىرقى ۋىلايەتلىك بىناكارلىق لايىھىلەش ئورنىدا سېپىلگە
يۆلەپ ئورۇنلاشقان، بۇ جاي، بۇرۇنلا چېقىۋېتىلدى، رايكوم
شۇجىسى سۇنتيەنچۈەن، رايون باشلىقى بارات سەلەي ئىدى؛
ئۈچىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى ئەنجانكوچا بازىرى ئىد-
چىگە ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى ۋۇشىڭچى، رايون باشلىقى
ئوبۇلخەيرى ئىدى؛ تۆتىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى ئۆس-

تەڭبويى كوچا باشقارمىغا يا ئىتتۇراق ئۇدۇل بولغان كوچا ئىچىـ
دە پۇقرا ئۆيىگە ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى دۇيۇجاۋ، راـ
يون باشلىقى خوشۇر سوپى ئىدى؛ بەشىنچى رايونلۇق ھۆكۈمەت
ھازىرقى يېڭىشەھەر بازىرىغا ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى
سۈيىگۇاڭشىن، رايون باشلىقى تۇرسۇن بەكرى ئىدى.

شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن
كېيىنكى مەركىزىي ۋەزىپە يەر ئىسلاھاتى (شەھەرگە قاراشلىق
17 يېزىدىن پاختەكلە يېزىسىدا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىـ
لىپ بولغان، قالغان 16 يېزىدا بىرلا ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلغان) ئېـ
لىپ بېرىش بولدى، ئىسلاھات 1953- يىلى 7- ئايدا باشلىنىپ
10- ئاينىڭ 15- كۈنى ئاخىرلاشتى. ئارقىدىن ئۆزلاپلا ئومۇمىي
سايلام خىزمىتى قانات يېيىپ، ئاۋۋال يېزىدا، ئاندىن شەھەر
ئىچىدە ئېلىپ بېرىلدى. يېزا كەنتلەردىكى ھەر قايسى يېزىلار
12- ئاي ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، بىرىنچى نۆۋەتـ
لىك يېزا خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، يېزا باشلىقى
ۋە مۇئاۋىن يېزا باشلىقلىرىنى، يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەتـ
لىرىنى سايلاپ چىقتى. ئومۇمىي سايلامغا بىرىكتۈرۈپ يېزىدا
يەنە 6- ۋە 7- رايونلار قۇرۇلدى. رايونلۇق مەھكىمىلەر بىر
دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئەمەس (يېزا بىر دەرىجىلىك ھاكىمىـ
يەت) بەلكى شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋاكالەت ئورگىنى، بۇ ئورـ
گانلار 1953- يىلى 12- ئايدا خىزمەتنى باشلىۋەتكەنىدى. ئالتىنچى
رايونلۇق ھۆكۈمەت ھازىرقى ۋىلايەتلىك كادىرلار ساناتورىيىسىـ
نىڭ ئورنىدا قۇرۇلۇپ شەھەرنىڭ شەرق ۋە شىمالىدىكى سەكـ
كىز يېزا (ئەسلى توققۇز يېزا بولۇپ بۇ نەگىدىن ئەسلىدىكى ئۈچىنچى
يېزا بىلەن تۆتىنچى يېزا بىرلەشتۈرۈلۈپ بىتىلگەن) جەمئىي 6552 ئاـ

ئىدى، 26456 نوپۇس، 35402 مو يەر قارايتتى، رايكوم شۇجىسى كوكىزۇ، رايون باشلىقى ئوسمان بەكرى ئىدى؛ يەتتىنچى رايونلۇق ھۆكۈمەت ھازىرقى شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مۇلازىمەت مەركىزى ئورنىدا قۇرۇلغان، بەش يېزا (ئەسلى تۆت يېزا بولۇپ سابىق بىرىنچى يېزىنى ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن)، 4215 ئائىلە، 10113 نوپۇس، 28641 مو تېرىلغۇ يەر قارايتتى، رايكوم شۇجىسى جاۋيۈەنچىڭ، رايون باشلىقى تۆمۈر قاسىم ئىدى.

1954- يىلى 2- ئايدىن 3- ئايغىچە شەھەر ئىچىدىكى تۆت رايوندا ئومومىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى. 1954- يىلى 4- ئاينىڭ 6- كۈنىدىن 9- كۈنىگىچە قەشقەر شەھەرلىك بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 1- سانلىق يىغىنى ئېچىلدى، يىغىن خوجى ئەخمەت ئابدۇللا يوپنى شەھەر باشلىقى (ئەسلىدە قەشقەر ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئىدى)، مەمەت توختى قاتارلىق 17 كىشىنى شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئىتى قىلىپ سايلىدى، ۋاڭ ئىنماۋ قاتارلىق 13 كىشىنى ئۆلكىلىك بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ سايلىدى. سابىق شەھەر باشلىقى ئابدۇرېھىم لەتىپ 1953 - يىلى ئاخىرىدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە مۇئاۋىن ۋالىي بولۇپ يۆتكەلگەنىدى، كېيىن يەنە خوتەن ۋالىي مەھكىمىسىگە ۋالىي بولۇپ يۆتكەلگەن. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى. مۇشۇ بىر مەزگىل ئىچىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەھەر باشلىقلىقىنى ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ شەھەرلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ھوشۇرۇپ ۋە ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنىدا

ئىشلەۋاتقان ھاجىنۇر ھاجىلار مۇۋەققەت ئۆتەپ تۇرغان. شەھەر-لىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى دوڭچۇەنلىنىڭ 1953 - يىلى ئاخىرىدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى خەلق ئىشلار باشقارمىسىغا باشقارما باشلىقى بولۇپ يۆتكەلگەن، كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق 1- سىمونت زاۋۇتىغا باشلىق، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ پارتكوم شۇجىلىقىغا يۆتكەلگەن، ھازىر ئارام ئېلىشقا چىققان. ئىككىنچى نۆۋەتلىك شۇجى لى چۇنفاڭ بولدى. ئۇ ئەسلىدە يېڭىسار ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئىدى، كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى مۇلازىمىتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىغا جۇجاڭ بولغان. ھازىر ئارام ئېلىشقا چىققان. مۇئاۋىن شۇجى ھوشۇرۇپ ئەسلى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئىدى، كېيىن قەشقەر يەرلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن بۇجاڭى بولغان؛ يەنە بىر مۇئاۋىن شۇجى سابىق تەشۋىقات بۆلۈم بۇجاڭى مۇسىيەن ئىدى.

بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدىن ئىلگىرى 1953- يىلى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئۈچ قېتىم قەشقەر شەھىرى ھەر مىللەت ھەر ساھە ۋەكىللىرى (قىسقارتىپ ھەر ساھە ۋەكىللىرى) يىغىنى ئېچىپ، 21 نەپەر كېڭەش ھەيئەت، تۆت نەپەر كاندىدات ھەيئەت سايلاپ چىققان. ئابدۇرېھىم لىتىپ رەئىس، ياقۇپ داموللام مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ سايلانغان. شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ - چوڭ مەسىلىلىرى مۇشۇ كېڭەش ھەيئەتلىرى بىلەن كېڭەشلەتتى، مەسىلەن: يەر ئىسلاھاتى، سودا-سانائەتنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىش دېگەندەك چوڭراق ئىشلار.

1954 - يىلى ئەتىيازدا، 5 - رايون قۇرۇلمىسى ئەمەل-

دىن قالدۇرۇلۇپ، تەۋەسىدىكى كوچا ـ مەھەللە، يېزىلار ئوخشاشلا يېڭى شەھەر ناھىيىسىنىڭ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدى.

1953 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەركىزىي مەمۇرىي كېڭەشنىڭ چوڭ مەمۇرىي رايونلارغا قاراشلىق شەھەرلەر ۋە ۋالىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق شەھەرلەرنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، مەلۇمات يوللاپ، غۇلجا قەشقەردىن ئىبارەت «بۇ ئىككى شەھەر ئۆلكە مەركىزىدىن يىراق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قورۇلغانلىغا ئۇزاق بولمىغان، خىزمەت ئاساسىي ئاجىز بولغاچقا خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇشقا قۇلايلىق بولۇشىنى كۆزدە تۇتقاندا قاراشلىق مۇناسىۋىتى جەھەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە قارىسا، لېكىن كونكرېتنى خىزمەت جەھەتتە نۆۋەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىلى، قەشقەر ئىككى ۋالىي مەھكىمىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشقا نازارەت قىلىشقا بەلگىلىسە» (شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 1953 ـ يىللىق خەلق بۆلۈم چىقىش 076 نومۇرلۇق ھۆججىتىگە قارالسۇن) دەپ ئىككى شەھەرنى ۋالىي مەھكىمىگە قاراشلىق شەھەردىن ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر قىلىشقا ئىلتىماس قىلغان. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي كېڭىشى 1953 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى تەستىقلاپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجا، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىلىرىدىكى قاراشلىق شەھەرلەرنى ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر قىلىش ھەمدە ئىلى، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىلىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا رەھبەرلىك، نازارەت قىلىشقا بەلگىلەنگەنلىكىگە قوشۇلغانىدى.

1955 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1955 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى دوكلاتىنى تەستىقلاپ، غۇلجا شەھىرىنى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق شەھەر قىلىپ ئايرىشقا، قەشقەر شەھىرى يەنىلا ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر بولۇپ تۇرۇۋېرىشكە، ئەمما جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ۋاكالىتەن رەھبەرلىك قىلىشىغا قويۇلغانىدى.

1956 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە ئەمەلدىن قالغانىدا قەشقەر شەھىرى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەشقەر شەھىرى جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېت غەربىي شىمال بيۇروسىنىڭ بىۋاسىتە ئالاقىلىشىدىغان 10 شەھەرنىڭ بىرى ئىدى.

1984 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن قەشقەر شەھىرىنى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن 2 ـ خىلدىكى شەھەر دەپ قارار قىلدى ھەمدە سىرتقا ئېلان قىلدى. شۇ قاتاردا ئېلان قىلىنغان شەھەرلەر ئىچىدە يەنە شەنشىدىكى شىيەنياڭ شەھىرى، ئىچكى موڭغۇل دالات ئايمىقىدىكى شاڭشاۋەن، يۈننەندىكى دالى شەھىرى قاتارلىقلار بار. شۇ چاغدا سىرتقا نىسبەتەن ئېچىۋېتىلىدىغان رايونلار 1 ـ خىلدىكى ۋە 2 ـ خىلدىكى دەپ ئايرىلغان، 2 ـ خىلدىكى رايونلار دېگىنىمىز چەتئەللىكلەر ساياھەت قىلىش كېنىشكىسى بىجىرگەندىن كېيىن بارىدىغان رايونلاردۇر.

1986 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن ئىككىنچى تۈركۈمدىكى تارىخىي مەدەنىيەت داڭدار شەھەرلەردىن 38 نى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرىمۇ بار.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر شەھىرى دۆلەت دەرىجىلىك 62 تارىخىي مەدەنىيەت داڭدار شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

(ئابدۇرېشىت ھاجى تەرجىمىسى)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا قوشقان تۆھپىسى

ئابدۇرىشىت ھاجى

جۇڭگو گومىنداڭنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە ئاكتىپ قارشى تۇرۇش تەشەببۇسىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارقا سەپ ياردەم بېرىش قەشقەر شۆبە ھەيئىتى» 1938 - يىلى 2 - ئايدا قەشقەردە رەسمىي قۇرۇلغان. شۆبە ھەيئەتنىڭ يېتەكلىشى ۋە قوزغىتىشى بىلەن قەشقەردىكى ھەر ساھە خەلقى، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش، ئالدىنقى پرونتتا قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقان ئوفىتسېر - جەڭچىلەرگە مەنىۋى مەدەت بېرىش بىلەن بىرگە يەنە ئىئانە توپلاپ، ماددىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن. ئىئانە قىلىشتا كوللېكتىپ نامىدا ۋە شەخسىي نامىدا ئىئانە قىلىش شەكلى قوللىنىلغان. ئىئانە قىلغانلار ئىچىدە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى، تىجارەت شىركەتلىرى شۇنىڭدەك ۋەتەنپەرۋەر سودىگەرلەر ۋە ئىشلەپچىقارغۇچىلار بار؛ مەدەنىيەت، مائارىپ تارماقلىرىدا ئىشلەيدىغان زىيالىيلار، ئوقۇتقۇچىلارمۇ بار؛ ئەرلەرمۇ بار، ئاياللارمۇ بار. ھەتتا شەھەر ئىچىدىكى كىنو - تىياترخانىلار نەچچە مەيدان ئويۇن قويۇپ، بېلەت ساتقان پۇلنى بىر تىيىنمۇ قالدۇرۇپ قويماي ئىئانە قىلغان.

تۆۋەندە بىر قىسىم ئورۇن ۋە شەخسلەرنىڭ 1938 - يىلى 3 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىئانە قىلىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. كوللېكتىپ ئىئانە قىلغان ئورۇنلار

ئورۇن نامى	ئىئانە پۇلى (سەر)☆	ئورۇن نامى	ئىئانە پۇلى (سەر)
دوتەي يامۇلىدىن	26.600	غەيرەت شىركىتى	50.000
شەنجىڭخۇدىن	50.000	ئۇمىد شىركىتى نامىدا ئابدۇلقەييۇم ھاجىم	15.100
ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن	24.150	ترانسپورت شىركىتى نامىدا يۇسۇپ قارى ھاجىم	80.000
سەھىيە ئىدارىسىدىن	24.000	تۆمۈرچىلەر شىركىتى نامىدا ئابدۇقادىر ئاخۇن	30.000
ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن	89.480	ياشلار شىركىتى نامىدا ئابدۇراخمان ھاجىم	10.000
ۋىلايەتلىك قىرغىز ئۇيۇشمىسىدىن	94.000	غۇلجا شىركىتى نامىدا مەمەت ئاخۇن خەلپىتىم	10.000
بەشكېرەم شۆبە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن	20.000	كۆنچى شىركىتى نامىدا ئوبۇل قارى	10.000
سۇئاۋغ شۆبە ئۇيۇشمىسىدىن	2650	ئاتچىلار شىركىتى نامىدا ئابدۇراخمان ئاخۇن	50.000
نەشرىياتتىن	(تۆت سەر كۈمۈش) 33.600	ئىتتىپاق شىركىتى نامىدا ھەمدايىتۇللا ھاجىم	10.000
ئىتتىپاق شىركەت نامىدا مەمەتئىمىن ئاخۇن	100.000		
ئازات شىركەت نامىدا سىدىق ئاخۇن	75.000		

☆قەشقەر پۇلى ھېسابىدا، تۆۋەندىمۇ شۇنداق.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

2. ئىئانە قىلغان شەخسلەر :

1938 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ ، 26 ـ ، 30 ـ كۈنلىرى ۋە 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ ، 13 ـ كۈنلىرى خىزىچاك مەتنىياز مەخسۇمىنىڭ ۋەزىـمەرىپەت قىلىشى بىلەن ۋىلايەتلىك سوداـسانائەتچىلەر جەمئىيەتلىرى بىرلەشمىسى خادىملىرى، سودا ـ سانائەتچىلەر ئىچىدىن بولۇپ بەش قېتىمدا 278 ئادەم ـ قېتىم ئۆزلۈكىدىن 1.054.210 سەر پۇل (قەشقەر پۇلى ھېسابىدا) ئىئانە قىلىنغان . تۆۋەندە 1000 سەردىن ئارتۇق پۇل ئىئانە قىلغانلارنىڭ ئىسىملىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز :

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
1	ئەلاخان ئايىم (غۇلجىدىن كەلگەن مۇساپىر ئايال)	10.000	11	قاسىمجان ئالىمجان ئوغلى	5000
2	ھۈسەيىن ئاخۇن موپتى ئاخۇن	25.000	12	ئالىمجان مىرزى ئۆمەرجان	5000
3	سوپى بەگ ھاجىم	10.000	13	ھامۇت ئاخۇن تاھىر ئاخۇن ئوغلى	4000
4	ئەمەتخان مەخسۇم	20.000	14	قاسىمجان مىرسالىمجان ئوغلى	5000
5	قادىر ئاخۇن شاپتۇل	30.000	15	ئەمەت ھاجىم ئاتۇش	10.000
6	ئابدىراخمان ئاخۇن ئۈچەيچى	30.000	16	خالىق ئەزەر روزى ئاخۇن ئوغلى	2000
7	يۈسۈپ قارى ھاجىم	10.000	17	ئىمىن ئاخۇن ئاتۇش	15.000
8	مەمەتخان خانئېرىق	25.000	18	مەھمۇدخان	2000
9	ئىلمۇالدى موللام	20.000	19	ئىسمائىل ئاخۇن ئابدىراخمان مەخسۇم ئوغلى	5.000
10	ئىسمائىلجان (قوجىقلى)	15.000	20	تۇردۇش ئاخۇن	10.000

رەت نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	رەت نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
21	شاكىرجان	10.000	37	يەھيياجان	2000
22	ياقۇپجان	5.000	38	جالالىدىن قارى	2000
23	باقى مەخسۇم (ئىسمائىل ئاخۇن ۋاكالىتەن)	3000	39	تۆلەندى ئاخۇن	1000
24	نۇراخۇن لوزۇلۇ	3000	40	مىرقاسىمجان	1000
25	زۇنۇن ھاجىم يارباغ	5000	41	مۆمىن قارى	1000
26	ئابابەكرى ئاخۇن	2000	42	ئابدۇللا ئاخۇن خەلپىتىم	1000
27	ئابدىراخمان ئاخۇن ۋاپۇرۇش	2000	43	مەتنىياز مەخسۇم خوجىجالۇ	20.000
28	ھېيت ئاخۇن	1000	44	ئىسرائىلجان شاگىزۇلۇ	5000
29	ئېزىز ئاخۇن	2000	45	ئابلىز ئاخۇن ئىبراھىم ئاخۇن ئوغلى (ئاۋاتلىق ئوچەيچى)	7.000
30	سابىت ئاخۇن يېڭىسار	3000	46	ھۆسەيىنخان ھاجىم	5.000
31	تېشە باي	3000	47	ئابدۇرېھىم ئاخۇن (كىنو شىركىتىدىن)	5.000
32	ئابدىلئەزىزجان	2000	48	ئوبۇلقارى (كۆنچى شىركىتىدىن)	5000
33	ئوبۇلخەيرى ئاخۇن	1000	49	بۇرھان مەخسۇم	5000
34	ئابدۇرېھىم ھاجىم قەنچى	2000	50	ھاجى ئاخۇن خەلپىتىم	3000
35	ھېكىم ھاجىم	1000	51	ھاشىمجان قادىر ئاخۇن خەلپىتىم ئوغلى	5000
36	مەھمۇت ئاخۇن	1000	52	كامىلجان مەممەت ئىبراھىم باي ئوغلى	2000

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
53	ئىسمائىل ھاجىم خادئېرىق	2000	70	رەمتۇللا ئاخۇن كېرىموپ	5.000
54	مەمەت ئېلى ھاجىم ئاتۇش	2000	71	ئىبراھىمجان مەمەتجان ھاجىم ئوغلى	1000
55	ئىمىنجان مەمەت ھاجىم ئوغلى	2000	72	نىمەت ئاخۇن	1000
56	ھەمىت ئاخۇن مۇساق	2000	73	ئەلمىيار خوجى	5000
57	ئەھمەت ئاخۇن بەشكېرەم	2000	74	ئەھمەت مەخسۇم موللا ئېيسا خەلپىتىم ئوغلى	2000
58	سىدىق قارى	1000	75	ئەھمەت ئاخۇن باقى ھاجىم ئوغلى	1000
59	قاسىم ھاجى كەلەمچى	1000	76	ئېيسا ئاخۇن خەلپىتىم سېرىق ساقال	1000
60	رىشاتخان	1000	77	نىياز ئاخۇن قىپىق	2000
61	دادىخان يۈسۈپ ھاجىم ئوغلى	1000	78	سابىت ئاخۇن دېھقان بايۇپ	1000
62	شېرىپ بەگ	1000	79	ۋارىس ئاخۇن	1000
63	ئابدۇللا ئاخۇن	1000	80	ياقۇپ ئاخۇن ئوسمان ئاخۇن ئوغلى	1000
64	ئەھمەت ئىمام موللا پەقىردىن ئوغلى	1000	81	نۇر ئاخۇن نۇرالىدىن ئاخۇن ئوغلى	3000
65	ئىسمائىل ئاخۇن موللا باي ھاجىم ئوغلى	3000	82	نىياز ئاخۇن قاسىم ئاخۇن ئوغلى	1000
66	ئالىم نەزەرجان روزى ئاخۇن ئوغلى	1000	83	تۇرسۇن ھاجىم ھۈسەيىن باي ھاجىم ئوغلى	1000
67	ئىمىن ھاجىم قىزى ئامىنەخان	10.000	84	مۆمىن ئاخۇن ئىمىن ئاخۇن ئوغلى	1000
68	موپىتى ئاخۇنۇم قىزى ئامىنەخان	10.000	85	مەمەت ئاخۇن ئېلى ئاخۇن ئوغلى	1000
69	سالىم ئاخۇن سېلىم ھاجىم ئوغلى	1000	86	نۇر ئاخۇن ياقۇپ ئاخۇن ئوغلى داكىچى	2000

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
87			103	ئالىمجان ئابدۇسەمەت ئوغلى	3000
88	ئابدۇرېھىم مەتىرەھىم مەخسۇم ئوغلى روزى ئۈچۈن	5000	104	ماللا باي دادەئەھمەت ھاجى ئوغلى	5000
89	ئەبەيخان مەخسۇم	2000	105	ئارتۇقجان مۆمىنجان ئوغلى	2000
90	غىياسىددىن ھاجىم	2000	106	ئىمىن ھاجىم سابىت ئاخۇن ئوغلى	1500
91	ئۆمەر ئاخۇن ئەلى ئاخۇن ئوغلى	1000	107	تۇراپ قارى	1000
92	ئىسمائىل ئاخۇن خاتىپ باي ئوغلى	1500	108	ئابدۇرېھىم ئاخۇن مەمەت ئەلى ھاجىم ئوغلى	1000
93	مەھەمەت ئىمىن ئاخۇن يۈسۈپ ھاجىم ئوغلى	20.000	109	مەھەمەت ئەلى خوجى ئىشان	1000
94	مەمەتخان قاسىم ھاجىم ئوغلى	2000	110	مەھەمەت ئەلى نەسرىددىنوپ	1000
95	ھەسەن ئاخۇن سادىق ئاخۇن ئوغلى	1000	111	موللا ماھمۇت سالىم ھاجىم ئوغلى	1000
96	ئابدۇللائاخۇن تۇماقچى	10.000	112	ئىسمائىلجان قارى بوياغۇچى ئوغلى	1000
97	ئابدۇللا ئاخۇن قازى مەرسىھەتخان	1000	113	مەمتەلى قارى مەمەترەھىم ئوغلى	2000
98	نەسرىددىن مەخسۇم	1500	114	مەھەمەت ھالىم باي تۆرەقول ھاجى	1000
99	روزىجان پالتۇ ھاجىم ئوغلى	1000	115	ئىسمائىلجان ئەھمەت ئەلى باي ئوغلى	1000
100	مەھمۇت ئاخۇن سامساق ئاخۇن ئوغلى	1000	116	ئابدۇللا ئاخۇن ئەلى ھاجىم	2000
101	ناسىر ئاخۇن توختى ئاخۇن ئوغلى	5000	117	ئابدۇللا ئاخۇن يۈسۈپ ھاجىم ئوغلى	1000
102	ئابدۇجېلىل ھاجىم	4000	118	پالتۇ ئاخۇن ئەلى ھاجىم ئوغلى	1000

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
119	سابىرجان ئاخۇنجان ئوغلى	1000
120	ئىسمائىلجان بالا چاقىلىرى	1750
121	رەھمەتجان ھەسەن بابا ئوغلى	1000
122	يۇنۇس ئاخۇن باي ئىبراھىم ئاخۇن ئوغلى	1500
123	مەمەت رەھىم ھاجىم	1000
124	ئەھمەت ھاجىم	1000
125	ئابدۇللا ئاخۇن	1000
126	قۇتبىدىن خوجا	1000
127	ئۆمەر ئاخۇن قارا	1000
128	ئىمىن ھاجىم كوماك	1000
129	مەمەتخان ئاتۇش (قاسىم ھاجىم ۋاكالىتەن)	5000
130	ئىمىن ھاجىم ئىپساق	1000
131	ئابدۇرېھىم ئاخۇن چولاق ھاجىم ئوغلى	1000
132	ئوسمان ھاجىم ئابدۇللا ھاجىم ئوغلى	2500
133	ئىمىن ھاجىم ئابدۇللا ھاجىم يارباغ	1000
134	ئابدۇراخمان ئاخۇن ئۈچەيچىلىك 16 دەپەر ئىشچىسى	3200
135	ئۈچەيچى داداخۇن روزى ئاخۇن ئوغلى	1000
136	قادىر ئاخۇن	1000
137	روزى ئاخۇن پالتۇ ھاجىم ئوغلى	2000
138	مەمەت ھاجىم ئۈچەيچى	1000
139	ئابدۇراخمان ئاخۇن رەھىم ئاخۇن ئوغلى	1000
140	مەمەت نىياز ئاخۇن ھەسەن ھاجىم ئوغلى	2000
141	ئەمەت بەگ ئابدۇراخمان بەگ ئوغلى	2000
142	ئابدۇلئەزىز ئاخۇن ئوسمان ھاجىم	1000
143	تاھىر ئاخۇن ئەھمەت ئاخۇن	1000
144	بۇرھانىدىن ئاخۇن	1000
145	مەمەت ئىمىن ئاخۇن	1000
146	قاسىمخان ھىمزى ئاخۇن ھاجىم	1000
147	ئابدۇلسەمەت ئاخۇن ئابدۇراخمان ئوغلى	1000
148	ئابدۇللا ئاخۇن كېرىم ئاخۇن ئوغلى	1000
149	ئىسمائىل ئاخۇن دۆلەت ھاجىم	1000
150	ئابدۇللا ئاخۇن نۇردىن ئاخۇن	1500

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
151	ئابدۇرېھىم ھاجىم ئابدۇلغىياس	1000			
152	ئەھمەت قارىم ئىبراھىم ئاخۇن	1500			
153	ئىبراھىم ئاخۇن سالىم ھاجىم	1000			
154	ئابدۇرۇسۇل ئاخۇن ئاتا ھاجىم	1000			
155	ئابدۇلمۇمىت ئاخۇن، نۇردىن ئاخۇن	1000			
156	ئاقچى ھاجىم قادىر ئاخۇن ئوغلى	1000			

3. كىنو ـ تىياتىر بىلەن ئىئانە توپلاش

ياپون جاھانگىرلىرىگە قارشى تۇرۇش قەشقەر شۆبىسىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ، قەشقەر شەھىرىدىكى كىنو ـ تىياتىرخانىلار ، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى بىر مەزگىل بىلەت سېتىپ ئويۇن قويۇپ يىغقان پۇلىنىڭ ھەممىسىنى ئىئانە قىلغان . بىلەت سېتىشتا نىشانلىق بىلەت سېتىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. بىر پارچە تارىخىي ھۆججەتتىن مەلۇم بولۇشىچە ، قەشقەر سودىگەرلەر بىرلەشمە ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بىر خادىمى تىياتىرخانىدىن بىر قېتىم 586 ۋاراق تىياتىر بىلىتىنى (قىممىتى 79160 سەر) سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىشكە ئېلىپ ، ئۆز قولىدىن ھۆججەت بەرگەن .

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قەشقەردىكى «مۇئەللىم» گېزىتى ھەققىدە

ئابلىمىت سابىر رەتلىگەن

پۈتۈن شىنجاڭنى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى 1944- يىل 11- ئايدا باشلىنىپ، 1945 - يىل 9- ئايغىچە بولغان قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىلى، چۆچەك، ئالتاي قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەتنى ئازاد قىلىپ گومىنداڭغا ئەجەللىك زەربە بەرگەندىن كېيىن، گومىنداڭ قورال كۈچى بىلەن ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلاب دولقۇنىنى ئۇجۇقتۇرۇۋىتىشكە كۆزى يەتمەي، سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ۋەكىلى گېنېرال جاڭ جىجۇڭ كۆپ قېتىملىق سۆھبەت ئارقىلىق 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىمزالىدى. 1946 - يىل 6 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بۇ ھال كۆپ يىلدىن بۇيان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ چەكسىز زۇلمىغا ئۇچرىغان شىنجاڭدىكى مىليونلىغان ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن يېڭى خۇشاللىق ئېلىپ كەلدى. ئۇلار يېڭى قۇرۇلغان بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى، ئۇ يولغا قويغان 11 ماددىلىق بىتىمنى قەتئىي ھىمايە قىلدى. لېكىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كۆرۈنۈشتە 11 بىتىمنى ھىمايە قىلغان بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە زوراۋانلىق ھەرىكىتىنى توختاتمىدى. ھەممىلا جايدا ئىشپىيونلارنى ئىش-

تا سېلىپ، ئادەم تۇتۇپ ئىنقىلابىي كۈچلارغا زەربە بەردى. بۇ ئەھۋال شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنى جۇملىدىن قەشقەرنى جىددىي سىياسىي كۈرەشنىڭ يېڭى دولقۇنى قاپلىدى.

بۇ چاغدا قەشقەردە تەشۋىقات ئورۇنلىرى ئىنتايىن كەم بولۇپ بىرلا «قەشقەر گېزىتى» بار ئىدى. 11 بىتىم تۈزۈلگەندىن كېيىن گەرچە ئۇ گېزىت گومىنداڭنىڭ ئېغىزى كارنىيى بولۇش ھالىتىدىن قۇتۇلۇپ «ئاڭ» گېزىتىگە ئۆزگەرتىلىپ 11 بىتىم روھى بويىنچە تەشۋىقات خىزمىتىنى باشلىغان بولسىمۇ، پۈتۈن قەشقەردىكى ئۆسۈۋاتقان سىياسىي كۈرەشنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1946 - يىلى 11 - ئايدا 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ روھىغا ئاساسەن قەشقەر شەھىرىدىكى (شۇ چاغدا كونا شەھەر ناھىيىسى بازىرى ئىدى) زىيالىيلار بىرلىشىپ قەشقەر شەھىرى نوربېشى مەكتەپتە (ھازىرقى 5 - باشلانغۇچ مەكتەپ) تۇنجى قېتىم «مۇئەللىم» ناملىق گېزىتنى نەشر قىلىشقا باشلىدى.

«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ نەشر قىلىنىشى قەشقەردىكى ئىنقىلاپ كۈچلىرىگە يېڭى تەرەققىياتنى ئېلىپ كەلدى. سىياسىي كۈرەش بېرىپ كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىشكە ۋە چوڭقۇرلىشىشقا باشلايدۇ. بۇنى كۆرگەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى ئەھۋالنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، ھەر خىل باھانە سەۋەبلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، گېزىتنىڭ چىقىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «مۇئەللىم» گېزىتى بىر نەچچە سان چىقىپلا توختاپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. لېكىن كەڭ زىيالىيلارنىڭ توختىماي كېلىۋاتقان كۈچلۈك بېسىمى

ۋە كۈچلىنىش نارازىلىقى ئارقىسىدا 1947 - يىلىنىڭ بېشىغا كەلـ
گەندە گومىنداڭ گورۇھى «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ داۋاملىق نەشر
قىلىنىشىغا يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە
«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇكەممەلـ
لەشتى. شۇ چاغدىكى ئىلغار كۈچلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن
قەشقەرنىڭ ۋالىيسى قاسىمجان قەمبىرى، ۋىلايەتلىك مائارىپ
ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابلىز مۇھەممەدى، قەشقەر دارىلمۇ-
ئەللىمىنىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى ئىزامىدىن سالىيوپ، قەشقەر
دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى تۇرغۇن ئالماس، قەشقەر
ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئابلەھەق ئېزىز، قەشقەر
دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇتقۇچىسى نىمەت ئىزامىدىن، قەشقەر
گېزىتى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئالىمجان، قەشقەر دارىلئىتام
قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى رەيھانىسا، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن
ئوقۇتقۇچىسى ئابدۇرېھىم ئۆمەر، قەشقەر ئوردا ئىشكى مەكتەپ
مۇدىرى ئېزىز ئەيسا، قەشقەر نو بېشى مەكتەپ مۇدىرى
ئابدۇۋاقى سەيدۇللا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن
گېزىت چىقىرىش رەھبەرلىك ھەيئىتى قۇرۇلىدۇ. ھەيئەتنىڭ
مۇدىرلىقىغا ئابلىز مۇھەممەدى، مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا ئېزىز-
ئەيسا، ئابدۇۋاقى سەيدۇللا بەلگىلىنىدۇ. ئابدۇۋاقى سەيدۇللا
يەنە گېزىتنىڭ باش تەھرىرلىك خىزمىتىنىمۇ بىرلىكتە ئىشلەيـ
دۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تېخنىكى تەھرىرلىك خىزمىتىگە مۇھەممەت
تۇرداجى. مالىيە خىزمىتىگە نىمەت ئىزامىدىن، بېسىش،
تارقىتىش خىزمىتىگە تالىپ ياقۇپ، مۇھەممەت ئىمىن قۇردىيوپ،
مۇھەممەت يۈسۈپ، تۇرسۇن ئىسلام، ئەھمەت بەختى قاتارلىقلار
مەسئۇل بولىدۇ.

«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ يولىنىشى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ
ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىش، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ
سىياسىي پروگراممىسىنى تەشۋىق قىلىش، خەلقنى ئەزگەن
زالىم ئۇنسۇرلارنى، ئىشپىيون، قانخور-جاللاتلارنى پاش قىلىش،
خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش بولغاچقا پۈتۈن ۋىلايەتتىكى كەڭ خەلق
ۋە زىيالىيلارنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشكەن. ۋىلايەت
دائىرىسىدىكى ناھىيە، شەھەرلەردىكى مائارىپچىلار، مەدەنىي
ئاقارتىش ئىز يېزىشچىلىرى، تىجارەتچىلەر گېزىتنىڭ مەبلەغ مەسى-
لىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كۆپلەپ پۇل ئىئانە قىلغان.
«مۇئەللىم» گېزىتى ھەپتىدە ئىككى سان، شاپىرگرافتا بېسى-
لىپ ۋىلايەت دائىرىسىگە قىسمەن تارقىلىپ تۇراتتى. ئۈرۈمچى ۋە
ئۈچ ۋىلايەتتىكى گېزىتخانىلارغىمۇ بىر نۇسخىدىن ئەۋەرتىپ
بېرىلەتتى. گېزىتنىڭ ھەر بىر بەت يۈزى سەككىز كەسمە چوڭلۇقتا
بولۇپ، تۆت بەت ئىشلىنەتتى. بىرىنچى بېتى سىياسىي بەت بولۇپ
باش ماقالە، مۇھىم خەۋەرلەر، ئىككىنچى بېتى يەرلىك خەۋەرلەر
بېتى بولۇپ بېتىمىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى، يىغىن، سايلام
ئەھۋاللىرى، ئۈچىنچى بېتى نەزەرىيە بېتى بولۇپ ئەخمەتجان
ئەپەندى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيپىدىن ئەزىزى، بۇرھان
شەھىدى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سۆزلىگەن سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە،
شىنجاڭدىكى سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى «شەرق ھەقىقىتى»،
«يېڭى ھايات» ژۇرناللىرىدىن ئۈزۈپ ئېلىنغان ئىنقىلابىي نە-
زەرىيىلەر، ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىلىرى، تۆتىنچى بېتى
ئەدەبىي بەت بولۇپ، شائىر ۋە ئىختىيارى مۇخبىرلارنىڭ
شېئىرلىرى، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي
ۋە بېيتىمگە دائىر غەزەللىرى بېسىلاتتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

بۇ مەزگىلگە كەلگەندە «مۇئەللىم» گېزىتىدىن ئىلھاملىنىپ بىر نەچچە ناھىيىلەرمۇ ئۆز ئالدىغا گېزىت چىقىرىشقا باشلىدى. يېڭىسار ناھىيىسىدە «ئوردام» گېزىتى، پەيزاۋات ناھىيىسىدە توختى قۇربان رەھبەرلىكىدە «ئىلغار» گېزىتى، ئاتۇش ناھىيىسىدە (ئۇ چاغدا ئاتۇش قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايتتى) «ئاتۇش» گېزىتى مەيدانغا كەلدى. بۇ گېزىتلەرنىڭ ئورتاق نىشانى «مۇئەللىم» گېزىتى بىلەن ئوخشاش ئىدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ چىقىشىغا ئىلاجىسىز ماقۇل بولغان بولسىمۇ، ئاستىرتتىن قارشىلىشىنى توختاتمىدى. بۇ گېزىت ناھىيىلەرگە يېتىپ بارغاندا كىشىلەرنىڭ بۇ گېزىتنى كۆرۈشىنى چەكلىدى. گېزىتنى ئوقۇغان ھەم تەشۋىق قىلغانلارغا زەربە بەردى، تۆھمەت چاپلىدى. شارائىت ھەر تەرەپتىن قىيىن بولسىمۇ دىشنام - ھاقارەتلەرنى پىسەنت قىلماي، تەۋرەنمەستىن «مۇئەللىم» گېزىتىگە كەسكىن كۈرەش داۋامىدا داۋاملىق ئۆز پائالىيىتىنى ئېلىپ باردى.

1946 - يىلى بۇ گېزىتنىڭ دەسلەپكى سانلىرى يەكەن ۋىلايىتىگە يېتىپ بارغاندا، يەكەننىڭ مۇستەبىت ۋالىيسى چۇ فاڭگاڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ «يەكەننىڭ دەرۋازىسىغا چۇ فاڭگاڭ دېگەن خەتنى ئېسىپ قويسام قىزىل پاچاقلارمۇ، ئىلى ئوغرىلىرىمۇ قورقۇپ شەھەرگە كىرەلمەيدۇ» دەپ كۆرەڭلىگەن. بۇ خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن «مۇئەللىم» گېزىتى تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ساتقىنغا ئۆلۈم» دېگەن شېئىرى بىلەن «جۇ فاڭگاڭ ئەپەندىگە رەددىيە» ماقالىسىنى باسقان. ئۇنىڭدا «ئەپەندىم، سىز ئۈچ ۋىلايەت ئوغرىلىرى، بېتىمىنى

ھىمايە قىلغۇچىلار يەكەنگە كىرەلمەيدۇ، دەپسىز. ئەينى چاغ-
دا نېمە ئۈچۈن ئىسمىڭىزنى شاڭخەي شەھىرىنىڭ دەرۋازىسى-
غا ئېسىپ قويمىغان. ئاسقان بولسىڭىز ئەلۋەتتە ياپون ئال-
ۋاستىلىرىمۇ شاڭخەيگە كىرەلمىگەن بولاتتى» دەپ مەسخىرە
قىلغان. . . . .

«مۇئەللىم» كىنوسىنىڭ دۈشمەنگە زەربە بېرىش، ئام-
مىنى سەپەرۋەر قىلىش جەھەتتە كۈچلۈك تەشۋىقاتچىلىق رول
ئوينىغانلىقىنى مۇنۇ ئىككى مەسىلىدە گەۋدىلىك كۆرسىتىش-
كە بولىدۇ.

1946 - يىلىنىڭ ئايىغىدا شۇ چاغدىكى ئۆلكىلىك بىر-
لەشمە ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى
سەيپىدىن ئەزىزى قەشقەرنىڭ ھاكىم سايلاش خىزمىتىگە رەھ-
بەرلىك قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىدۇ. ئەكسىيەتچى كۈچ-
لەر ھەر تەرەپكە قاتراپ ئۆز يالاقچىلىرىنى سايلاتماقچى بو-
لىدۇ. ئىنقىلابىي كۈچلەر بولسا ھەقىقىي خەلق ۋەكىللىرىنى
سايلاش ئىرادىسىدە چىڭ تۇرىدۇ. كۈرەش كەسكىن بولىدۇ.
ئۇ چاغدا «مۇئەللىم» كىنوسى «ئاڭ» كىنوسىغا يېقىندىن ماس-
لىشىپ ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان دادىللىق بىلەن ئوتتۇ-
رىغا چىقىپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى، يامان ئادەملەرنىڭ جى-
نايەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ سۇيىقەستلىرىنى پاش قىلىپ كەڭ ئام-
مىغا تونۇشتۇرىدۇ. ئىنقىلابىي كۈچلەرنى كەڭ جامائەتنىڭ قول-
لىشىغا ئېگە قىلىدۇ. نەتىجىدە قەشقەر كونىشەھەرنىڭ ھاكىم
سايلاش خىزمىتى ئاخىرى غەلىبىلىك ئورۇنلىنىدۇ.
1947 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com

بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، گومىنداڭ كارىنزون قىسىملىرىنىڭ قوماندانى جاڭ جىژجۇڭ بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ قەشقەرنىڭ كېيىنكى پۈتۈن سىياسىي ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك زور ۋەقە ئىدى. «مۇئەللىم» كېزىتى مۇشۇ پۇرسەتنىڭ چەك تۇتۇپ، بۇ ھەقتىكى تەشۋىقاتنى پائال ئېلىپ باردى. كىشىلەرنىڭ جاڭ جىژجۇڭغا قويغان تەلەپى، جاڭ جىژجۇڭنىڭ جاۋابى ۋە ئويۇشتۇرۇلغاز ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ۋاقتى - ۋاقتىدا خەۋەر قىلىپ، خەلقنى ۋاقىپلاندۇردى. ھەتتا بۇ ھەقتە مەخسۇس سانلارنى ئويۇشتۇردى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى: «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ مۇئاۋىن تەھرىر ھەيئەتى ئېزىز ئەيسا ۋالىيمەھكىمە زالىدا ئېچىلغان يىغىندا جاڭ جىژجۇڭنىڭ ئالدىدا يۈرەكلىك بىلەن گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى كۈچلىرىنىڭ بىتەمنى ئىجرا قىلمىغانلىقى، ئىشپىيون ئورۇنلىرىنىڭ ئىنقىلابىي زىيالىيلارنى تۇتۇپ كەتكەنلىكى، گومىنداڭ ھەربىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئاياللىرىغا چېقىلغانلىقى، بۇلاپ كەتكەنلىكى، مۇستەبىت كۈچلەرنىڭ جىنايەتلىرىنى دادىللىق بىلەن پاش قىلدى.

مانا شۇنداق ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەت ۋە سىياسىي كۆرەشلەر بىلەن كەڭ ئاممىنىڭ شەپەرۋەر قىلىنغان. جەمئىيەتنىڭ قوللىشىنى كۈچەيتكەن. ئىنقىلابىي پىكىر ئېقىمىنى زورايتقان. جاڭ جىژجۇڭ قاتارلىقلار بۇ ۋەزىيەتنى كۆرۈپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ، كەڭ زىيالىيلارنىڭ ھەققانى تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

«مۇئەللىم» گېزىتى شارائىتنى ياخشىلاش ۋە گېزىتنىڭ راۋان چىقىشىغا يول ھازىرلاش ئۈچۈن بەزى ئۇسۇللارنىمۇ

قوللانغان. شۇ چاغدا گېزىتنىڭ باش تەھرىرى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا جاڭ جېجۇڭ بىلەن مەخسۇس سۆھبەتلىشىشنى تەلەپ قىلغان. جاڭ جېجۇڭ بۇ تەلەپنى ماقۇل كۆرۈپ ئابدۇۋاقى سەيدۇللائى قوبۇل قىلغان. ئابدۇۋاقى سەيدۇللا ئۇستىلىق بىلەن: «مۇئەللىم» گېزىتى سۇن جۇڭسەننىڭ ئۈچ مەسلىكنى تەشۋىق قىلىدىغانلىقى، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان. جاڭ جېجۇڭ ئابدۇۋاقى سەيدۇللانىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن خۇشال بولۇپ دەرھال ئىككى مىليون يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بەرگەن.

«مۇئەللىم» گېزىتى بۇ پۇلنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن دەرھال گېزىتكە «رەئىس جاڭ جېجۇڭ ‹مۇئەللىم› گېزىتىنى ئېتىراپ قىلىپ ئىككى مىليون يۈەن ئاجرىتىپ بەردى» دېگەن خەۋەرنى باسقان. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە دەككە بېرىلىپ گېزىتنىڭ راۋان چىقىشىغا يول ئېچىلغان. جاڭ جېجۇڭ كەتكەندىن كېيىن گېزىت يەنە ئاۋۋالقى يۆنىلىشى بويىچە تەشۋىقنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. گېزىتنىڭ تىراژىنى كۆپەيتكەن، تاش مەتبەئە سېتىۋالغان. بۇ مەزگىلدە گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كەسكىنلىشىپ شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ بېتىمىنى بۇزۇش خەۋپى جىددىي بولغاچقا بۇ ئەھۋالدىن جەمئىيەتنى ۋاقىپلاندۇرۇش، خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن گېزىت ئۆزى بىلەن بىللە يەنە مەخپىي تەشۋىقات ۋەرىقىنى تارقىتىش خىزمىتىنىمۇ ئىشلىگەن.

1947 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئۆزگىرىش بولۇپ چاڭچىجۇڭ ئۆز ئورنىنى مەسئۇد ئە-
پەندىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، كۈرەش تېخىمۇ كەس-
كىنلىشىپ كېتىدۇ. 11 ماددىلىق بېتىمىنىڭ تۈزۈلۈش مۇناسى-
ۋىتى بىلەن سەھنىدىن چۈشكەن گومىنداڭ پەرەسلەر قايتىدىن
باش كۆتۈرۈپ يېڭى كۈچلەرگە زەربە بېرىشكە باشلايدۇ. بۇ
چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتى مەسئۇد ئەپەندىنىڭ رەئىسلىكىگە
قارشى ئارقا - ئارقىدىن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىدۇ، نامايىش-
لارنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. لېكىن ۋەزىيەت بارغانسېرى يېڭى كۈچلەر
ئۈچۈن پايدىسىز يولغا قاراپ ماڭىدۇ. چەت ناھىيىلەر بى-
لەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. «مۇئەللىم» گېزى-
تىنى بېسىش، تارقىتىشمۇ قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا
«مۇئەللىم» گېزىتىنى قىسقا تەشۋىقات ۋەرىقىسى شەكلىدە چى-
قىرىشقا توغرا كېلىدۇ. گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى كۈچلىرى
بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ يېڭى كۈچلەرگە قارشى «خەلق
ئىستىكى» ناملىق ئەكسىيەتچى گېزىتىنى چىقىرىدۇ. شۇ
چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتى ۋە تەشۋىقات ۋەرىقىلىرىنى چاپلاش
مەركىزى ھېيتگاھ تىللا سارىيىنىڭ (ھازىرقى ھېيتگاھ شاگى-
دەنىنىڭ ئامبىرىغا توغرا كېلىدۇ) يېنىدا بولۇپ، بىر قېتىم
ئەمەت بەختى مەسئۇدنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە قارشى تىزرۇش
مەزمۇن قىلىنغان بىر پارچە «مۇئەللىم» گېزىتىنى ئۇ يەرگە
چاپلاۋاتقاندا گومىنداڭ داڭبۇسى تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باش-
لىقى ھامىت سىدىق داڭبۇنىڭ «خەلق ئىستىكى» گېزىتىنى
ئۇنىڭ ئۈستىگە چاپلايدۇ. بۇ گېزىتتە «يەنئەن ئازاد قى-
لىندى، كوممۇنىستلار قوغلاپ چىقىرىلدى» دېگەن گەپلەر بار
ئىدى. ھەم سوپى بەگ ھاجىنىڭ زىيالىيلارنى ھاقارەتلەپ

يازغان «قىزىل پاچاقلىدىرلىرى» دېگەن ماقالىسىمۇ بار ئىدى. بۇ ئەھۋالدا خەلق ئارىسىدا جىدەل چىقىپ ھاممىت سىيىدىقنى تۇردى. ئەتىسى قەشقەر ھەربىي رايون 6 - لۈيى ۋالىي مەھ-كىمىگە ئۇقتۇرۇش قىلىپ ھاممىت سىيىدىقنىڭ تاياق يېگەنلى-كىنى باھانە قىلىپ «مۇئەللىم» نەشرىياتىدىكى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا، ئىبرىز ئېيسا، ئەمەت بەختى، نېمەت نىزامىدىن قاتارلىق ئالتە كىشىنى تۇتۇپ فايزەنگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ خادىملىرى يوشۇرۇن ھالەتكە كۆچىدۇ.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى گومىنداڭ قەشقەردە ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ، قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇ-ھەممىدى، ئابلەھەق ئېزىز، ئابدۇرېھىم ئىمىنوپ، تۇرغۇن ئال-ماس، ئالىمجان، قاسىموپ، نىزامىدىن قاتارلىق ئىنقىلابىي زىيالىيلارنى قولغا ئالىدۇ. قەشقەر دارىلمۇئەللىمىندە ئابدۇ-رېھىم ئۆمەرنى ئېتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەرنى ئاق تېررورلۇق قاپلايدۇ، زىيالىيلار خەۋپلىك ئەھۋالدا قالى-دۇ. شۇنىڭ بىلەن نەشىر قىلىنغىنىغا بىر يىل توشمىغان، ئاران 38 سان چىققان «مۇئەللىم» گېزىتى ۋاقىتسىز تاقىلىش-قا مەجبۇر بولىدۇ. گومىنداڭ شەنداڭجۇسىدىن ھاممىتسىدىق، مىرزى ئىمىنجان قاتارلىق كىشىلەر نوبېشى مەكتەپكە بېرىپ گېزىت ئىشلەيدىغان نەچچە تون دۆگىلەك قەغەز، تاش مەت-بەئە قاتارلىقلارنى مۇسادىرە قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ.

(ماتېرىيالنى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا ئاغراكى تەمىنلىگەن)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تاشقورغان ئىنقىلابىي ھەققىدە قىسقىچە بايان

ئابدۇقادىر ھېيىت

تاشقورغان ئىنقىلابى — ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، دەسلەپتە پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاجىك، قىرغىز خەلقلىرى گومىنداڭ ئىستىبدادىغا قارشى قوزغىغانىدى، ئىنقىلاب يالقۇنى تۈزلەڭلىككە كېڭەيگەنسېرى ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرمۇ كۆپلەپ قاتناشقان بىر قېتىملىق زور كۆلەملىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە ئايلاندى.

بۇ ئىنقىلاب ئىككى يىلدەك ۋاقىت تولۇق تەييارلىق كۆرۈش بىلەن 1945 - يىلى 8 - ئايدا رەسمىي باشلىنىپ، 1946 - يىلى 8 - ئايغىچە داۋام قىلغان. ئىنقىلابىي قوشۇن ئىلگىرى - ئاخىر تاشقورغان، قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرىدىنى ۋە قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار ناھىيىلىرى ئەتراپىدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئازاد قىلغان، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان خەلقنىڭ جاسارىتىنى نامايەن قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەنىدى. تۆۋەندە بىز تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ قىسقىچە تارىخىنى تونۇشتۇرىمىز.

تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىش سەۋەبلىرى

بەرەز ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش، بەرەز ئىنقىلابىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى جەمئىيەتنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلىرى بەلگىلەيدۇ. «قەيەردە زۇلۇم بولىدىكەن، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ». تاجىكلار جەمئىيىتىدىمۇ شۇنداق بولدى. ئۇزاق زامان فېئودالىزم ھالىتىدە تۇرغان، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئېغىر بولغان تاشقورغان خەلقى (ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان تاجىكلار) بىلەن ئەكسىيەتچى فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ كېلەۋەردى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ئۇزاق زامانلار داۋامىدا تاجىكلار باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە فېئودال ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىققا، چەت ئەل باسقۇنچىلىرىنىڭ بۇلاڭ ـ تالىڭىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى، يېقىنقى زامانلاردا چار روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ تاشقورغان رايونىغا يۈرگۈزگەن تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرىسىنى قوغدىدى. 1945 ـ يىلغا كەلگەندە، قىرغىز، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە تاشقورغان ئىنقىلابىنى قوزغاپ، تارىختا شانلىق سەھىپە ئاچتى.

تاشقورغان ئىنقىلابى زادى قانداق ئەھۋالدا قوزغالدى؟ بۇ ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىشى شېڭ شىسەي ـ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا شىنجاڭدا مىللىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. ئەينى ۋاقىتتا ئىلغارلىق تونىغا ئورىنىۋېلىپ شىنجاڭغا

ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مىلىتارىست شىڭ شىسەي كېيىن- كى مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كوممۇ- نىستىك پارتىيە بىلەن يېقىنلىشىش چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى ياردەمگە ئەۋەتكەن كوممۇنىست- لار ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى ئىلغار، دېموكرا- تىك زاتلارنى قولغا ئېلىپ ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزۈشكە باش- لىدى. 1943- يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ، ھەر قايسى تارماقلارغا چاڭ جيېشى سىستېمىسىدىكى گومىنداڭ- چىلارنى كىرگۈزدى، شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك فىرقە بۆلۈمىنىمۇ قۇردى. 1944- يىلى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈ- مىتى شىڭ شىسەينى شىنجاڭدىن يۆتكەپ كەتتى. شۇنىڭدىن ئې- تىبارەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىنجاڭغا بىۋاسىتە ھۆكۈم- رانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن، مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، زوراۋانلىق، ئۆكتەملىك، خىيا- نەتچىلىك قىلىپ تېخىمۇ چىرىكلەشتى، ھەر خىل ئالۋاڭ- ياساقنى كۆپەيتىپ، خەلقنى كۈن كەچۈرەلمەس ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. بۇ ھال ئىنقىلابىي پارتلىشنى كەلتۈرۈپ چىقار- دى. 1944- يىلى «ھەربىي ئات تەقدىم قىلىش» قا قارشى ئىلى- قىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش بىلەن باشلانغان ئۈچ ۋى- لايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىن- قىلابنىڭ پۈتۈن شىنجاڭغا يامراپ كېتىشىدىن قورقۇپ، بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇشقا ئۇرۇنسا، يە- نە بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەتتىن باشقا جايلاردا تېخىمۇ يۇ- قىرى بېسىملىق سىياسەت يۈرگۈزدى. شۇ چاغدا ئۇلار تاش- قورغاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا نۇرغۇن

ئەسكەر ئەۋەتىپ، تاجىك ۋە باشقا ھەر مىللەت
خەلقى ئۈستىدىن ئاق تېررورلۇق يۈرگۈزدى، ئەكسى-
يەتچى ساقچى ئىدارىسى ھەر قايسى جايلارغا ئىشپىيون - جا-
سۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، سەل - پەل نارازىلىق ئىپادىسىدە بول-
غان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ تۈرمىلەرگە تاشلىدى، 1944-
يىل قىشتىن 1945- يىل كۈزگىچە تاجىكلاردىن 95 كىشىنى قولغا
ئېلىپ، 63 نەپەر بىگۇناھ پۇقرانى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈردى،
قورچاق چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى جۇڭگو - سوۋېت چېگرى-
سىغا يېقىن ئوتلاقلارنى قامال قىلىۋالغانلىقتىن، چارۋىچىلار
نائىلاج ئىچكى جايلارغا كۆچتى، نەتىجىدە ئوت - چۆپ يې-
تىشمەي نۇرغۇن چارۋا قىرىلىپ كەتتى. كۆپلىگەن كىشىلەر
مال - مۈلكىدىن ئايرىلىپ، خانىۋەيران بولۇپ، يۇرتتىن
چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. «ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك»
دېگەندەك، ئەكسىيەتچى قوشۇن خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى خا-
لىغانچە بۇلاپ - تالىدى. بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا
خەلقنىڭ 2 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا مېلىنى بۇلاپ كەتتى.
كەڭ كۆلەمدىكى چۆپخانىلارنى تارتىۋالدى، 100 نەچچە كىشى-
نىڭ ئۆيىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئاكوپ قازدى. ئۆيلەرنىڭ ياغاچ-
لىرىنى ئوتۇن قىلىپ ئالدى. خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساي-
مانلىرىنى تارتىۋېلىپ ئاتلىرىغا تاقا سوقتۇردى. نۇرغۇن
ئاشلىق، رەخت، ئوتۇن، ئۆي جاھازلىرىنى بۇلاپ كەتتى. نا-
ھىيە بويىچە شۇ ۋاقىتلاردا ئاران ئىككى مىڭ تۆگە، ئات -
ئۇلاغ بولسىمۇ ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ئورگانلار خەلقنى يىلىغا
ئىككى مىليون نەچچە يۈز مىڭ جىڭ كېلىدىغان ماددى ئەشيا-
لارنى ھەقسىز توشۇتتى. بۇ جەرياندا، تۆگە، ئات - ئۇلاغ-

www.uyghurkitap.com

لار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى. ئەمگەك كۈچى بولمىغان ياكى قول ئىلكىدە بولمىغان نامرات ئادەملەر ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزىنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى سېتىپ، سەيسە تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. نۇرغۇن چارۋىچىلار يىلبويى ئۆي - ماكانىدىن ئايرىلىپ تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىنغاچقا ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ھوسۇل زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. ئەكسىيەتچى ئارمىيە يەنە خالىغانچە كىشىلەرنى ئۇرۇپ باغلاپ، بەزىلىرىنى مېيىپ قىلىۋەتتى، ئاياللارنى ئاياغ - ئاستى قىلدى، ھەتتاكى بەزى ئاياللار ئىز - دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. نۇرغۇن كىشىلەر ئەكسىيەتچى قوشۇن ئۈچۈن ماددىي ئەشيا توشۇش بىلەن قارلىق تاغلاردا توڭلاپ ئۆلدى ۋە مېيىپ بولدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق دەھشەتلىك زۇلۇم ۋە ئېكىسپىلاتاتسىيىسى تاشقورغاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى. چارۋىچىلارنىڭ كالا ۋە چارۋىلىرىنى بۇلىغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ۋەقەلىرى پات - پات كۆرۈلۈپ تۇردى.

گومىنداڭنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، خەلقنى ئازادلىققا چىقىرىش ئۈچۈن، تاشقورغاندىكى دېموكراتىك روھقا ۋە كۈرەش ئىرادىسىگە ئىگە كىشىلەر ئۆز ئارا ئالاقە باغلاپ، ئىنقىلاب قىلىش تەييارلىقىغا كىرىشتى: 1938 — 1940-يىللىرى جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن خۇجيەن، شۇلياڭلار تاشقورغاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ ئىشلىگەن، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل

قىلغان كارۋانشاھ (تاجىك) خەلق ئۇستىدىكى ئازاب-ئوقۇبەت-
ىنىڭ ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي
تەرەپ بىلەن ئالاقىلاشتى. گېنېرال ئىسھاقبېك ئۈچ ۋىلايەت ئىنقى-
لابىنىڭ ۋەزىيىتىنى تونۇشتۇرۇپ، تاشقورغان ئىنقىلابىنى
ئېلىپ بېرىشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. سوۋېت
ئىتتىپاقىمۇ بۇ مىللىي ئىنقىلابنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تاجىك،
قىرغىزلار ئىچىدىن ھەربىي ۋە مەمۇرىي رەھبەرىي خادىملار
(كارۋانشاھ[تاجىك]، ئاقيول بەگ قاتارلىق) لارنى تەربىيىلەپ
بەردى.ھەم تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنىنى تەشكىل-
لىشىگە ياردەم بېرىش بىلەن بىللە، كۆپلىگەن سىياسىي، ھەربىي
ئىشلار خادىملىرىنى تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك خىز-
مىتىگە قاتناشتۇردى. قورال - ياراق، ئوق - دورا جەھەتتە
كۈچلۈك ياردەم بەردى. 1944- يىل 6- ئايدا كارۋانشاھ، ئوبۇل-
قاسىم (قىرغىز)، ئەمەت (قىرغىز)، تاشتۆمۈر (قىرغىز) لار
سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئۆتۈپ ياردەم
سورىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي
ھۆكۈمىتى بۇلارنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى قەتئىي قول-
لىدى، ھەر تەرەپلىمە ياردەم بەردى. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپ
سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدا پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللەندى.
پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى ئاساسەن تاشقورغاندىن
قېچىپ چىققان تاجىك، قىرغىز چارۋىچىلىرى بولۇپ، كومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇم - ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە
ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى ناھايىتى يۇقىرى
ئىدى. پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار بىر
تەرەپتىن ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن

تاشقورغاندا قوراللىق رازۋېتچىكلارنى ئەۋەتىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالى، قورال-ياراقلىرى، تەمىناتى ۋە باشقا ئىشلارنى رازۋېتكا قىلدى. ھەممە تاشقورغاندا قالغان بىر قەدەر ئىلغار زاتلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، خەلق ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىقات ئېلىپ باردى. دەھشەتلىك زۇلۇمدىن زار قاقشىغان خەلق قوراللىق رازۋېتچىكلارنى بارلىق كۈچى بىلەن قوللىدى، ئۆلۈم خەۋپىگە قارىماي ئۆيلىرىگە يوشۇرۇپ قوغدىدى، تۈرلۈك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى، بىر قېتىم توختامىشتا سىياسىي، ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئېلىۋاتقان مىللىي قوشۇندىن غېرىب دېھقان (تاجىك) باشلىق بەش كىشى دېپتەرگە، ئىنايىتۇللا (تاجىك) باشلىق تۆت كىشى تاغارمىغا، مەمەت ئەيسا (قىرغىز) باشلىق تۆت كىشى سىز بېشىغا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئورۇنلىشىش، قورال-ياراق ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە بېرىپ، ۋەزىپىنى ئورۇنلىغاندىن كېيىن يەنە توختامىشقا سالامەت قايتىپ كەلتى، شۇنداق قىلىپ 1944- يىلدىن 1945- يىلىغىچە پارتىزانلار ئەتىرىتى 12 قېتىم قوراللىق رازۋېتكا ئېلىپ بېرىپ، ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە بولدى، بىر قانچە قېتىم تاغارما، سىز بېشى قاتارلىق جايلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ دۈشمەننىڭ ھەيۋىسىنى چۈشۈردى، نۇرغۇن ئادەملەرنى پارتىزان ئەتىرىتىگە قوشۇۋالدى، 1945- يىل كۈزگە كەلگەندە تاشقورغان ئەتراپىدىكى پارتىزانلارنىڭ ئادەم سانى 295 كە يېتىپ، مەلۇم ساندا قورال-ياراققا ئىگە بولدى، شۇنىڭ بىلەن تاشقورغاندا ئومۇميۈزلۈك ئىنقىلاب قوزغاشنىڭ شەرت- شارائىتى پىشىپ يېتىلدى.

شۇ چاغدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تاشقورغان،

تاغارما، بەلدەش، سىبىشى، بىلۇڭكۆل، پەيىك، دەپتەر، قوشبەل، خونجىراپ قاتارلىق توققۇز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان قوراللىق كۈچلىرى (ھەربىي- ساقچىلىرى) 400 دىن كۆپرەك ئىدى.

پارتىزانلار ئەتراپتىكى دۈشمەن قوراللىق كۈچىنىڭ ئەنە شۇنداق ئورۇنلىشىشىغا ئاساسەن 1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى پارتىزانلار يىغىنى چاقىرىپ ۋەزىيەت ۋە شارائىتىنى تەھلىل قىلىپ، تاشقورغانغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى ماقۇللىدى. پىلانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق بولغانىدى:

تاشقورغاننىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ، چېگرا لىنىيىسى ئۇزۇن بولۇپ، دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي سانىنى پارتىزانلارغا سېلىشتۇرغاندا كۆپ بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئۇزاق لىنىيىدە پارچە- پۇرات ئورۇنلاشقان. بىر- بىرى بىلەن ئارىلىقى ئۇزۇن، تېز مۇددەتتە بىر- بىرىگە ياردەم بېرىشكە يېتىپ كېلەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەننىڭ ھەر قايسى ئاساسىي بازىلىرىغا بىرلا ۋاقىتتا، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇلارنى بىر- بىرىگە ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ، بىر- بىرلەپ يوقاتقىلى بولاتتى.

يۇقىرىقى ئەھۋالغا ئاساسەن پارتىزانلار ئەتراپتىكى ئۆز كۈچلىرىنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇردى: 1945 - يىلى 8- ئاينىڭ 13- كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇننى تەشكىللەپ، كارۋانشاھ قوماندانلىقىدا تۆت يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىش بەلگىلەندى.

1. ... ، لەشكەر، مادىيوپلار باشچىلىقىدىكى 60 كىشى تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى؛

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

2. مەمەت ئەيسا، ئابدۇمالىك باشچىلىقىدىكى 30 كىشىلىك سىبەيشىغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى؛

3. تاشتۆمۈر، تاھىر، ئۇسمانلار باشچىلىقىدىكى 60 كىشى بىرلىككۆلگە ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى؛

4. كاز ئۇۋانشا، غېنى دېشا، ئىمنايىمىنلار باشچىلىقىدىكى 40 كىشى تاغارمىغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى؛

5. ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى 20 كىشى چىچەكلىك داۋىنىغا ئۆتۈپ، گومىنداڭنىڭ يېڭىشەھەر تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنلىرىنى توسۇشقا مەسئۇل بولدى.

سىياسىي، ئىدىيىۋى، تەشكىلىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىكى تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن تاشقورغاندىكى تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى بۇ مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئاخىر پارتلىدى.

تاشقورغاننىڭ ئېلىنىشى، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ۋە قوراللىق قوشۇن قوماندانلىق شتابىنىڭ قۇرۇلۇشى

تاشقورغان ئىنقىلابى ئىككى يىلدەك ۋاقىت ئىنقىلابىي قوشۇننى قوراللاندۇرۇش، تەشكىللەش ۋە تولۇق تەييارلىق كۆرۈش ئاساسىدا 1945-يىل 8-ئاينىڭ 15-كۈنى ئەمەلگە ئاشتى. شۇ كۈنى پارتىزانلار ئەتراپتىكى ئەسلىدىكى پىلان بويىچە سەھەر سائەت تۆتتە بىر بەلگە ئوقى بىلەن تەڭ گومىنداڭنىڭ تاشقورغان ناھىيە مەركىزى، تاغارما، سىبەيشى، بىرلىككۆلدىكى ئىستىھكاملىرىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. كېچىدە، بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇمغا ئۇچراشنى خىيالىغىمۇ كەل-

تۆرمەي شەھرىدىن ئۆيقۇدا ياتقان دۈشمەن قوشۇنلىرى گاڭگىراپ، پۈتۈنلەي ساراسىمىگە چۈشۈپ، تېزلا تىرە - پىرەن بولۇپ كەتتى. پارتىزانلار تاشقورغاندىكى ھەربىي گازارما بىلەن ساقچى ئىدارىسىغا تەڭلا ئوت ئاچقاندى، چېگرا مۇداپىئە دۈيىنىڭ دۈيجاڭى ئالدىراپ - تېنەپ پىلىموتچى ئەسكەرلە-رىنى قويۇپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆزىگە ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. ساقچى ئىدارى-سىدىكىلەر ساراسىمە ئىچىدە كىيىملىرىنى كىيىشكىمۇ ئۈلگۈر-مىدى. ئۇلارنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بىلەن تەرجىمانىغا ئوق تې-گىپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن روتا كوماندىرى گازارمىنى تاش-لاپ قېچىشقا بۇيرۇق بەردى. پارتىزانلار بىر كېچە-كۈندۈز-لۈك جەڭدە تۆت ئىستىھكامنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭ قو-شۇنلىرىدىن بىر قىسمى ئۆلۈپ، قالغانلىرى تەرەپ-تەرەپكە قاچتى. پارتىزانلار 8-ئاينىڭ 19-كۈنىگىچە گومىنداڭ قوشۇن-لىرىنى شەرقىي شىمال تەرەپتە چىلگۈمبەزگىچە، شىمالدا چەش-تاغقىچە، غەربىي شىمالدا بوستانتېرەككىچە قوغلاپ باردى. ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى بىر نەچچە كۈنى ئىچىدىلا پارتىزانلار دۈشمەننىڭ بىر نەچچە ئون قوراللىق كۈچىنى يوقاتتى ۋە يا-رىدار قىلدى. 227 تال مىلتىق، بىر ئېغىر پىلىموت، ئۈچ يېنىك پىلىموت، 120 يېشىك ئوق - دورا ۋە باشقا نەرسىلەرنى غە-نىيمەت ئالدى، پارتىزانلاردىن ئۈچ كىشى قۇربان بولدى.

تاشقورغان ناھىيىسى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، 8-ئاي-نىڭ 17-كۈنى ئىنقىلابنىڭ تۇنجى غەلىبىسىنى تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىنى يەتكىچە تارتقان، زۇلمەتتىن قۇتۇلۇش يولىنى تاپالمىغان

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تاجىك، قىرغىز خەلقى تاشقورغاننىڭ ھەر قايسى بۇلۇڭ-پۇش-
قاقلىرىدىن يىغىلىپ، ئۆزىنىڭ نىجاتلىق يولىغا ئىگە بول-
غانلىقىغا قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى. يىغىندا تاشقورغان ئىنق-
ىلابىي پارتىزانلار ئەتردىتىنىڭ قۇراللىق كۈچىنى
يەنىمۇ زورايتىپ، تەشكىل ۋە قوماندانلىقى بىرلىككە
كەلگەن مۇنتىزىم مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن قۇرۇپ چىقىش
مەسىلىسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. چوڭقۇر ئازاپ - ئوقۇبەت-
تىن ئازاد بولغان خەلق ئۆز پەرزەنتلىرىنى قىزغىنلىق بىل-
ەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇردى، ھەتتا ئىنقىلابىي قو-
شۇنىنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي ئۆزى تەييارلاپ
بەردى. شۇ چاغدا تاشقورغاندا ئاھالە ئاز بولغاچقا، ئومۇ-
مەن 18 ياشتىن يۇقىرى، 45 ياشتىن تۆۋەن بولغان قورال
كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىكى
ئەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناش-
تى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي قېرىلار،
ئاياللار ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بىر مۇنچە كىشىلەر پەرزەنت-
لىرىنى ئۆزى ئېلىپ كېلىپ ئارمىيىگە بەردى.
تاشقورغانلىق پېشقەدەم چارۋىچى ئومان
ئۆزىنىڭ يالغۇز پەرزەنتىنى باشلاپ كېلىپ ئىنقىلابىي قوشۇ-
غا قاتناشتۇرماقچى بولدى. ئەمما، قوشۇن رەھبەرلىكى ئۇنىڭ
يالغۇز قىيىنىلىپ قالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، قوبۇل
قىلماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئۇ: «مەن قېرىدىم، مىلتىق
كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشالمايمەن. لېكىن، ھاسا ئېلىپ پادا
باقالايمەن، ئەگەر گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى
داۋاملىشىۋەرسە، ئوغلۇم يېنىمدا بولغىنى بىلەنمۇ ماڭا ياخ-

شۇ كۈنى يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە، ئوغلۇم مىلتىق ئېلىپ ئالۋاستىلارنىڭ قىرسۇن، شۇنداق قىلسا، ئۆلسىمۇ ئارمانسىز كېتىشمەن» دەپ يېلىك تۇرەدى. ئاخىرى ئوغلىنى قوشۇنغا قاتناشتۇردى. ئوغلى ئىنقىلابىي قوشۇندا ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا يەنە ئوغلىغا خەت يېزىپ: «بالام، ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىپ دۈشمەننى يوقات، ھەرگىز قاچقۇن بولما! خىيانەتكارلىق قىلما! دۈشمەن بىلەن يەكمۇيەك تۇتۇشقاندا جان تىكىپ ئېلىش! دۈشمەننىڭ يەقىستىغا قويما. دۈشمەن بىلەن تەڭ ئۆلسەڭمۇ مەيلىڭكى ھەرگىز قاچقۇچى بولما. مەن دېگەنلىرىمنى قىلالىساڭ ئاتاڭ بالىلىق مۇناسىۋىتىمىز ئۈزۈلمىدۇ» — دېدى.

بۇ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق كۈچ بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ كۈچى تېز زورايدى: دۈشمەندىن غەنىيمەت ئالغان قورال — ياراقلار بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرۇپ، قوشۇنغا يېڭى كىرگەنلەرنى تەربىيىلىگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا يېيىلىپ يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر شەرتلەرنى ھازىرلىدى. 1945 — يىلى 8 — ئاينىڭ 27 — كۈنى تاشقورغاندا ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت — تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى. ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئاممىنى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىمۇ بىر قىسىم قوراللىق كۈچىنى ياردەمگە ئەۋەتتى. ھەمدە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى گېنېرال لېيتېنانت ئىسھاقبېكنى تاشقورغان ئىنقىلابىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا ئەۋەتتى. كېيىن ئۇ يەنە تاشقورغان ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانلىقىنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالدى. تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى:

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

«ھەر قايسى مىللەتلەردىكى ئېزىلىۋاتقان خەلقلەر ئىتتىپاقلىشىپ، گومىنداڭنى يوقىتىپ، ئەركىنلىك ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم» دېگەن ئىنقىلابىي شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى.

تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىغا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 4000 دىن ئارتۇق كىشى (چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتناشقانلىدىن سىرت، يەنە مەمۇرىي جادىم ۋە زاپاس قىسىم بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 6000 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. پۈتكۈل ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ قوماندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن باش قوماندانلىق شتابى، ئىچكى ئامانلىقنى ساقلاش ئۈچۈن جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگىنى قۇرۇلدى.

ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ مەمۇرىي تەشكىلى ۋە ھەربىي تەشكىلى ئەھۋالى مۇنداق بولدى:

1. مەمۇرىي ئىشلار تەشكىلى:

مەمۇرىي جەھەتتە تاشقورغاندا تاشقورغان ۋالىيى مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇ، تاشقورغان، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، قەشقەرنىڭ ئوپتاغ، تاشمىلىق، ئاقتۇنىڭ 3 -، 4 -، 5 - رايونلىرى، يېڭىسارنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

ۋالىي ئاقيول بەگ (تاجىك بولۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تاشقورغاننى قايتىدىن ئىگىلىۋېلىپ، قىرغىنچىلىق سىياسىتى يۈرگۈزگەندە، پاناجاي ئىزلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن، كېيىن قايتىپ كېلەلمىگەن).

مۇئاۋىن ۋالىي غوجامكەلدى (قىرغىز، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا).

باش كاتىپ شەمسىدىن سېيخى (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيىگە چىققان).

خەلق ئىشلار باشلىقى بولبول (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيىگە چىققان).

مالىيە ـ سودا باشلىقى گۈلجۈن (تاجىك، گومىنداڭ تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن).

باج ئىدارە باشلىقى داۋۇت ساتتار (ئۇيغۇر، تاشىملىقتىن).

ساقچى ئىدارە باشلىقى ئەلىفشا (تاجىك، ئۆلۈپ كەتكەن).

2. ھەربىي ئىشلار تەشكىلى:

باش قوماندانلىق شىتاب، ئورنى: تاغارما يېزىسىدا.

باش قوماندان كار دۋانشا (تاجىك، ئىلى، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن يولداش خوجىيەن، شۇ لىيالار تاشقورغاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ، ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلغان. شۇ چاغدا «بومبىز ساقال ھاكىم» دەپ ئاتالغان. تاشقورغان ئىنقىلابىدىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەندە پاناھلىق ئىزدەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ، قايتىپ كېلەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن).

مۇئاۋىن قوماندان مەمەت ئەيسا (قىرغىز، قىزىلسۇدىن)،

باش كاتىپ قاۋۇل مىرزەك (قىرغىز، قىزىلسۇدا پېنسىيىگە چىققان).

كارنىزون پولك باشلىقى شىرىنبەگ (تاجىك، تاشقورغاندا خىزمەتتىن ئايرىلىپ دەم ئېلىۋاتقاندا ئۆلۈپ كەتتى).

ئاساسىي قوشۇن ئىككى بىرىگادا قىلىپ تەشكىللەنگەن.

بىرىنچى بىردىگادا، ئورنى قوشراپتا، ئادىمى ئۈچ مىڭـ
دىن كۆپ. بۇنىڭغا قاراشلىق يەكەن تەرەپتىكى قىرغىز، ئۇيـ
غۇر، تاجىك ئۈچ پولك ۋە يېڭىساردىكى بىر قىرغىز پولكى
بار ئىدى.

بىردىگادا باشلىقى مادايوپ (تاجىك، جۇڭگو كوممۇنىستـ
لەردىن يولداش خوجىيەن تاشقورغان چېگرا مۇداپىئەچوك ئەتـ
رىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغاندا مادايوپنىڭ دادىسى زەمىر
مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى بولغان. مادايوپ ئۆزى خوجىيەنـ
نىڭ كاتىۋىيى، ئاكىسى شېر دىنبەگ لىيەنجاڭ بولغان، جۇڭگو كوممۇـ
نىستلىرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان. شىڭ شىسەي يۈز
ئۆرۈپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن پاناجاي ئىزدەپ
سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قالغان).

مۇئاۋىن بىردىگادا باشلىقى ھاكىم شېرىپ (قىرغىز، قىـ
زىلسۇدا).

باش مەسلىھەتچىسى مىسىدىن سېخى (تاجىك، تاشقورغاندا).

سىياسىي كومىسسار مادايوپ (قوشۇمچە ئۆتىگەن).

قىرغىز پولكى («غالىبىيەت» پولكى):

پولك باشلىقى قادىر قۇل (قىرغىز، ئاقتۇ ناھىيىسىدىن،
ئۆلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ئابدۇراخمان (قىرغىز، ئاقتۇ
ناھىيىسىدىن).

تاجىك پولكى:

پولك باشلىقى لەشكەر (تاجىك، تاشقورغانلىق، گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق سىياسىتى يۈرگۈزگەندە سوۋېت
ئىتتىپاقىغا كېتىپ قايتىپ كېلەلمىگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ياقۇپ (تاجىك، تاشقورغانلىق،
ئۆلۈپ كەتكەن).

مەسلىھەتچى بەكقەدەم (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيە‍ـ
گە چىققان).

قاغىلىق ئۇيغۇر پولكى:

پولك باشلىقى ھاشىمئاخۇن (ئۇيغۇر، قاغىلىقتىن 11 بې‍ـ
تىمگە ئاساسەن قايتقاندا، گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى تۇردى قارىبەگ (ئۇيغۇر، قا‍ـ
غىلىقتىن، بىتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).

يېڭىسار ئېگىزياردىكى قىرغىز پولكى:

پولك باشلىقى ئوسمان باتۇر (سىزبېشىلىق قىرغىز، كې‍ـ
يىن سوۋېتكە كەتكەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ئوسمان ئېركەش (قىرغىز، ئاق‍ـ
تۇدىن، سوۋېتكە كەتكەن).

بۇنىڭ قارىمىقىدا بىر تاجىك ئىسكادرونى (لىيەن)
بولغان. كوماندىر ئىسكادرون ئەبىبىللا (تاجىك، گومىنداڭ
تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن).

ئىككىنچى بىرىگادا، ئورنى ئويتاغدا. قارىمىقىدا ئىككى
پولك بولغان.

بىرىگادا باشلىقى تاھىر (قىرغىز، تاشقورغاندىن، گو‍ـ
مىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەندە سوۋېتكە
كېتىپ، قايتىپ كېلەلمىگەن).

سىياسىي كومىسسارى تۇرغالى (قازاق، كېيىن سوۋېت‍ـ
كە كەتكەن).

باش كاتىپ قەمبەر (قىرغىز، ئاقتولۇق).

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئويتاغ قىرغىز پولكى:

پولك باشلىقى سايىت بەگ (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن)؛

مۇئاۋىن پولك باشلىقى سەتتىبەگ (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).

مەسلىھەتچى سوۋانقۇلى (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).

قەشقەر ئۇيغۇر پولكى:

پولك باشلىقى ھەسەن ھاجى (ئۇيغۇر، يېڭىساردىن. بىتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن تېز دەك كۆمۈلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى تۇرسۇن ھەيتەم (ئۇيغۇر، يېڭىساردىن. بىتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرەپتىن تىرىك كۆمۈلگەن).

ئىنقىلابىي قوشۇن تەرتىپكە سېلىنىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىن باش قوماندانلىق شىتابى ئاغامەتدىن ئالدىنقى سەپتىكى چىڭگۇمبەزگە يۆتكەلدى. ئىنقىلابىي قوشۇن 1945-يىل ئاخىرىدا بىر ئايلىق ھەربىي تەربىيىدىن كېيىن ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ قەشقەر، يەكەننى ئازاد قىلىش مەقسىتىدە ھەربىي يۈرۈش باشلىدى. ئۇلارنىڭ نىشانىسى مۇنداق بولدى: بىر يۆنىلىش ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي جەنۇب تەرەپتىن قەشقەرنى قىسىش؛ يەنە بىر يۆنىلىش ئاقتالا ئارقىلىق مېڭىپ يېڭىسارنى ئازاد قىلىش ۋە بۇ ئىككى قوشۇن ئىككى تەرەپتىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى ئازاد قىلىش؛ ئاندىن كېيىن قەشقەر بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش، ئاچىك پولكى داتۇڭ، قوشراپ ئارقىلىق يۈرۈش قىلىپ قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرىنى ئازاد قىلىپ، خوتەن بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ھەم يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەكەننى ئازاد قىلىش.

ئىنقىلابىي قوشۇن ئەشۇ ئىنداق ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە كەز دەرياسى بىلەن يەكەن دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى ئەچچە يۈز كىلومېتىرلىق تاغ - داللارنى كېزىپ، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولغان چاپالىق قوراللىق كۈرەشنى باشلىۋەتتى.

ئەگرى توقاي ۋە چاپا-مۇشەققەتلىك قوراللىق كۈرەش

ئىنقىلابىي قوشۇن قەشقەر، يەكەن تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلغان چاغلاردا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئەتراپىدىمۇ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭ قوشۇنلىرى ھەر قايسى جايلاردا خەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، بىر - بىرىگە ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشقورغاندا ئىنقىلابىي قوشۇن بىراقلا غەلىبە قىلىپ دۈشمەننى يۈرەكسىز قىلىۋەتكەن، دۈشمەن تېخى ھۇشىنى يىغىپ بولالمىغان ھەم باشقا جايلاردىكى قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، قاتتىق مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلمىگەنىدى. شۇڭا بۇ باسقۇچنىڭ دەسلىپىدە ئىنقىلابىي قوشۇن چاقماقتەك يۈرۈش قىلىپ زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

تاشقورغاندىن قېچىپ چىققان دۈشمەنلەر چېچەكلىكتە ئوبۇلقاسىم رەھبەرلىكىدىكى پارتىزانلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، ئۇدۇل چىلگۈمبەزگە قاراپ قاچتى، يول بويى بۇلاڭچىلىق قىلىپ خەلق ئاممىسىنى زار - زار قاخشاتتى. شۇڭا ئىنقىلابىي قوشۇن دۈشمەننى ئىز بېسىپ قوغلاپ ماڭغاندا يول بويلىرىدىكى خەلق قىزغىن قارشى ئالدى ۋە ياردەم بەردى-

بىر مۇنچە كىشىلەر ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. بۇلار چىلگۈمبەزگە بارغاندىن كېيىن، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، يېڭى جەڭچىلەر بىلەن قىسمىنى كېڭەيتىپ ئاقتالاغا يۈرۈش قىلدى. گومىنداڭچىلار ئىنقىلابىي قوشۇننى توسۇپ، تىرە-پىرەن بولغان قوشۇنىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن، قەشقەردە تۇرۇشلۇق 3-پولكتىن بىر روتا ئەسكەر ئەۋەتتى. 3-پولك شۇ ۋاقىتلاردىكى گومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدىكى جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى بولغان قىسىم ھېسابلىناتتى، ياردەمگە ئەۋەتىلگەن بۇ قىسىممۇ خىللانغانىدى. لېكىن 9-ئاينىڭ 15-كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇن ئاقتالاغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، دۈشمەننىڭ بۇ قىسمىنى پۈتۈنلەي تورلاپ، يېڭىسارغا قېچىشقا مەجبۇر قىلدى، مۇشۇ قېتىملىق جەڭدە 160 نەپەر دۈشمەننى يوقاتتى، 20 كىشىنى (بىر روتا كوماندىرىمۇ قوشۇلۇپ) يارىدار قىلدى، شۇ قېتىملىق جەڭگە لېنىننىڭ ئىلھامى بىلەن دۈشمەننى ئېگىز يارغىچە قوغلاپ باردى. دۈشمەن ئېگىز يارنىمۇ تاشلاپ يېڭىسارغا قاچتى. يول بويىدىكى يەرلىك ئادەملەردىن 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ كەتتى. يېڭىسار ناھىيە بازىرىغا بارغاندىن كېيىن، مەجبۇرىي ئېلىپ كەتكەن ئادەملەرنى ئۆز قوشۇنىغا كىرگۈزۈپ زىيانىنى تولدۇرۇپ، سانىنى تولۇقلىۋالدى. ئاندىن ئېگىز يارغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇن يول توسۇپ، دۈشمەننىڭ ئالدىدا ماڭغان 59 ئادىمىنى پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئالدى. قالغان دۈشمەنلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، يېڭىسارغا قېچىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا يەنە يەكەن تەرەپتىن ياردەمگە كەلگەن 200 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئالدى-ئارقىسىدىن ئوققا تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ 47 ئادىمىنى يوقاتتى.

ئىنقىلابىي قوشۇن ئاقتالاي، ئېگىز يارىدىكى جەڭلەردە ئومۇمەن
دۈشمەننىڭ 300 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتتى ۋە 280 تال
مىلتىق، 18 تال ئېغىر ۋە يېنىك پىلىمۇت غەنىيمەت ئالدى. دۈش-
مەندىن ئەسىرگە چۈشكەن ئازسانلىق مىللەت ئەسكەرلىرىنى
تەربىيىلەپ ئۆز سېپىگە قوشتى. ئىنقىلابىي قوشۇن قىزىلتاغقا
كەلگەندە يېڭىساردىن ساۋۇت قارى، مەھەممەت ئىمىن، ھەسەن
ھاجى، تۇرسۇن بەگ قاتارلىقلار باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئۇيغۇر
دېھقانلار پارتىزانلارغا قوشۇلدى. شۇڭا يېڭىسار يۆنىلىشىدى-
كى ئىنقىلابىي قوشۇن ئۆزلۈكسىز 400 كىشىدىن ئاشتى، دۈشمەننى
يېڭىسارغا 50 كىلومېتىر كېلىدىغان يەركىمچە سۈرۈپ باردى.

قەشقەر يۆنىلىشىگە قاراپ ماڭغان قوشۇنلار دۈشمەنلەرنى
سۇ بېشى، بۇلۇڭكۆل قاتارلىق جايلاردىن قوغلىۋېتىپ،
بوستانتېرەك قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە مۇشۇ
ئەتراپتىكى دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، 9-ئاينىڭ 15-كۈنى
ئوپالنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭ قوشۇنى تاشمىلىق، چەشتاغ،
توققۇزاق قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىۋالدى. ئوپال، ئېگىز يار
خەلقى ئىنقىلابىي قوشۇننى قىزغىن قارشى ئالدى، ئېگىز يار خەلقى
ئۆزلۈكىدىن پارتىزانلارنى ئاشلىق، ئوت-چۆپ بىلەن تەمىنلىدى.
ئوپال خەلقى ئىنقىلابىي قوشۇنغا 60 ئات ئىئانە قىلدى.
9-ئاينىڭ 16-كۈنى بۇ قوشۇن تاشمىلىققا ھۇجۇم قىلغان بول-
سىمۇ، لېكىن تاشمىلىقنى ئالالمىدى. ئەمما غەربىي جەنۇب
تەرەپتىن قەشقەرگە جىددىي تەھدىت سالغانلىقى ئۈچۈن دۈش-
مەن قەشقەردىكى ئاساسىي كۈچىنى ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە
قاراتمىشقا مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە بۇ يۆنىلىشتىكى قوشۇن
توسالغۇغا ئۇچراپ ئىلگىرىلىيەلمىدى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يەكەن يۆنىلىشىگە قاراپ ئىلگىرىلىگەن تاجىك ئاتلىق پولـكىدىن قاسىمبەگ رەھبەرلىك قىلىدىغان قىسىم كوسراپقا كېلىپ، ئارـتاشتا دۈشمەنگە قاتتىق تەھلىكە سالدى. 11- ئاينىڭ 2-كۈنى ئەينىدىن رەھبەرلىكىدىكى 160 نەپەر كىشىمىز چىلگۈمبەز ئارقىلىق كوسراپقا كەلدى ۋە قاسىمبەگ قوشۇنى بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار بىرلەشكەندىن كېيىن، يەكەن، پوسكام ناھىيىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دەرياكۆۋرۈكىنى بۇزۇپ تاشلاپ، قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. 11- ئاينىڭ 13- كۈنى لەشكەر باشچىلىقىدىكى ئاساسىي كۈچ يېتىپ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلدى. ئادەم سانى كۆپەيگەندىن كېيىن ئۇلار ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ، كاچۇڭ - تۇمشۇق سارايدىكى دۈشمەن بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بىر نەچچە كۈنلۈك جاپالىق جەڭلەر ئارقىلىق بۇ يەرلەردىكى دۈشمەن قوشۇنىنى قوغلاپ چىقاردى. 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇندىن 400 كىشى پوسكامغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، مەخپىيەتلىك ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ھەرىكىتىنى دۈشمەن بالدۇراق سېزىۋالغاچقا، بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ئوڭۇشلۇق بولمىدى. ئىنقىلابىي قوشۇن پەقەت بىر قانچە ئات غەنىمەت ئالدى. ئاندىن پوسكامنى تاشلاپ قويۇپ، 12 - ئاينىڭ 18- كۈنى ياقمىرىققا ھۇجۇم قىلدى. 19- كۈنى ياقمىرىقنى ئازاد قىلىپ، دۈشمەندىن 38 ئادەمنى يوقاتتى. 24 مىلتىق، بىر پىلىموت غەنىـمەت ئالدى. بىز، پوسكامدىكى دۈشمەنلەرنى چۆچۈتتى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەن پوسكامنى تاشلاپ قاچتى. لېكىن ئىنقىلاـبىي قوشۇن دۈشمەننىڭ پوسكامدىن قاچقانلىقىدىن خەۋەرسىز قالغاچقا، قاچقان دۈشمەن ئىككى كۈندىن كېيىن يەنە پوسكامغا

قايتىپ كېلىۋالدى. ئىنقىلابىي قوشۇن رازۋېتكا قىلىش
ئارقىلىق دۈشمەننىڭ يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق
ئاساسىي بازىلىرىدا قاۋىلىپ، يەككە - تاياقچىسىز قالغانلى-
قىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۆزكۈچلىرىنى 30 - 40 تىن بۆلۈپ
ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى بىلەن دۈشمەن كۈچلىرىنى بىر - بىرلەپ
يوقاتتى، يېڭىسار ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنى پارچىلاپ يوقى-
تىپ، قىزىل، ياقىمبىدىق، قىزىلتاغ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەم-
مىسىنى ئازاد قىلدى. شۇ ئاساستا يېڭىسار، ئېڭىزيار، پوس-
كاملار ئوتتۇرىسىدىكى يولنى تۇتاشتۇردى. 1945 - يىلى
10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يېڭىساردىكى جاڭ دۇيجاڭ، دوسو-
جاڭلار ئۆز قارمىقىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ،
پوسكام، قاغىلىققا كېلىپ ئورۇنلاشماقچى بولدى. كېيىن ئۇلار
پوسكامنىمۇ تاشلاپ ھەممە كۈچىنى قاغىلىققا يۆتكەپ بۇجاينى
مۇداپىئە قىلىپ ياتتى. بۇ چاغدا ئۇلار خەلقنىڭ مال - مۈلۈ-
كىنى بۇلاپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى. خەلق ئاممىسى
مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تېزراق كېلىپ، ئەكسىيەتچىلەرنى
يوقىتىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتى. بەزىلەر دۈشمەن
ئىشغالىيىتىدىن قېچىپ كېلىپ، ئىنقىلابىي قوشۇنغا خەۋەر
يەتكۈزدى. بەزىلەر دۈشمەن قوشۇنىنى ئالداپ ئىنقىلابىي
قوشۇن بۆكتۈرمىسىگە ئېلىپ كەلدى. ئىنقىلابىي
قوشۇن بۇ ۋاقىتتا ئۆز قىسىملىرىنى 30 - 40 تىن كىچىك
ئەترەتلەرگە ئايرىپ، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن شەھىرى
ئەتراپىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇردى. خەلق
ئاممىسىنىڭ مەدەتكارلىقى بىلەن ئەتراپتىكى تارقاق دۈشمەن-
لەرنى ئارقىمۇ - ئارقا يوقىتىپ، قاغىلىقتىكى دۈشمەن
قوشۇنىنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇن-
نىڭ تاجىك، قىرغىز، ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان «غالى-
بىيەت» پولكىنىڭ 600 دىن كۆپرەك ئادىمى قاغىلىق ناھىيە
شەھىرىگە ئۈچ تەرەپتىن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. دۈشمەن
قوشۇنى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئەدە
تۇرغان بولسىمۇ، 5 - 6 سائەتلىك جەڭدىن كېيىن بەر-
داشلىق بېرەلمەي، مۇھاسىرىنى بۇزۇپ قېچىشقا ئۇرۇندى.
لېكىن، قاتمۇ - قات مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغاچقا، تۆت نەپەر
ئەسكىرىلا قاچالىدى، قالغانلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. گومىن-
داڭ تۈرمىلىرىدىكى 500 دىن كۆپرەك ئادەم قويۇۋېتىلدى،
پوسكامدىكى دۈشمەن قوشۇنى قاغىلىقتىكى ماتىتىق ئاۋازى
بىلەن تەڭ يەكەن شەھىرىگە قاچتى. ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىق،
پوسكامنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇردى.
گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى 42 - دىۋىزىيىسى قاغىلىققا يار-
دەم بېرىش ئۈچۈن 3 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتكەن بولسى-
مۇ، بۇلار تۇمشۇق سارايغا كەلگەندە، شۇ يەردە يول توسۇپ
تۇرغان قىرغىز پولكىنىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچراپ،
ئالاقىزادىلىقتا ئوق ئېتىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي، 300 دەك ئۆلۈكى-
نى تاشلاپ بەدەر تىكىۋەتتى. بۇلارنىڭ توشۇپ كەلگەن ئو-
زۇق - تۈلۈكلىرىنى پۈتۈنلەي ئىنقىلابىي قوشۇن ئولجا قى-
لىۋالدى؛ قېچىپ يۈرۈپ ھالسىرىغان، تەمىناتى قولدىن كېتىپ
ئاچارچىلىققا دۇچ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنى ئىنقىلابىي ئار-
مىيىگە تەسلىم بولغان بولسىمۇ، بىزنى سېزىۋالغان دۈشمەن
ھەربىي دائىرىلىرى 60 تىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆل-
تۈردى، ئاخىرى ئۆزىنىڭ مىڭدەك ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ،

چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ قاغىلىق ناھىيە-
سى پۈتۈنلەي ئازاد قىلىندى.

قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن مىللىي ئارمىيە
ئۇيغۇر پولكىنى يېڭىباشتىن تۈزۈپ چىقتى. 15 كۈن ئىچىدە
ئۇيغۇر ياشلىرىدىن بىر مىڭ 500 كىشى مىللىي ئارمىيىگە
قاتناشتى. پوسكامدىمۇ ئۇ ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ
رەئىسى روز دېيوپ باشچىلىقىدا مائارىپچى زىيالىيلار قوشۇلۇپ
پىدائىيلار ئەترىتى تەشكىللەندى. نەتىجىدە مىللىي ئارمىيە
يىگىتلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 5 مىڭدىن ئاشتى (ئەلۋەتتە
بۇ كىشىلەرنىڭ خېلى كۆپچىلىكىدە تېخى قورال - ياراق يوق،
كالتەك - چوقماق بىلەن قوراللانغانىدى). ئىنقىلابىي قو-
شۇنىنىڭ جاسارىتى، شان - شۆھرىتى ئاشتى، ئەگەر ئۆتكەندە
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابىي قوشۇننى «پارچە -
پۇرات بۇلاڭچىلار» دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى ناھايىتى
تۆۋەن مۆلچەرلىگەن بولسا، قاغىلىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى
بىلەن گومىنداڭنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنغا نىسبەتەن كۆز قارى-
شىدا چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى
ئەمدى بۇ ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچكە ئەستايىدىل تاقابىل
تۇرمىسا، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ
پۈتۈنلەي گۇمران بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. بۇ ۋاقىت-
لاردا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايە-
تى تەراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قوشۇنلىرى چېكىنگەن-
لىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق قورال-
لىق كۈچلەرنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوراللىق
كۈچلىرىگە تاقابىل تۇرۇشىغىمۇ ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. شۇڭا،

3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرىدىن نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىغا قارشى قويدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئادەم سانى گەرچە 5 مىڭدىن ئاشقان بولسىمۇ قورال - ياراقلىرى كەمچىل، ھەربىي جەھەتتىكى تەربىيىسىنىڭ ئاجىز، ھەربىي ئۇرۇش تاكتىكىسى ۋە باشقا جەھەتلەردىمۇ ئىنقىلابىي قوشۇندا تېخى خادىملار ئاز ئىدى، گومىنداڭنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيىسىگە يېتىشمەيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىقنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن مەغرۇرلىنىپ، ئۆز كۈچىنى تولىمۇ يۇقىرى مۆلچەرلىدى. گومىنداڭنىڭ يەكەن، قەشقەردىكى كۈچلىرىنى بىر پەشۋاغىمۇ يارىمايدۇ، دەپ قارىدى. ھەر جەھەتتە تولۇق تەييارلىق كۆرمەيلا يېنىكلىك بىلەن يەكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. بۇنى سەزگەن دۈشمەنلەر بىر تەرەپتىن يەكەن، يېڭىسار تەرەپتىكى مۇداپىئەسىنى كۈچەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ بەس - بەستە ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىشپىيون - جاسۇسلىرىنى ئىنقىلابىي قوشۇنغا سوقۇندۇرۇپ كىرگۈزدى، بۇ ئىشپىيون - جاسۇسلار تۈرلۈك چارىلار بىلەن رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋېلىپ، دۈشمەنگە ئاخبارات يەتكۈزۈپ تۇردى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە ئىنقىلابىي قوشۇن ناھايىتى زور بەدەل بەردى، كۆپ چىقىم تارتتى.

1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «غالىبىيەت» پولكىدىن ئۇيغۇر، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك بولۇپ 390 دىن ئارتۇق يىگىت تۆت ئىسكادرونغا بۆلۈنۈپ (1 - ئىسكادـ

رون كوماندىرى ھەسەن ھاجى، ئىككىنچى ئىسكادرون كوماند-
دىرى ئابدىراخمان، ئۈچىنچى ئىسكادرون كوماندىرى بايەك
باتۇر، 4 ـ ئىسكادرون كوماندىرى تېرسىن ئاخۇن) ئۈچ تە-
رەپتىن يەكەن شەھىرىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، قاتتىق
مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇلار ئىچىدىن كوماندىر بايەك (تاجىك)
60 كىشى بىلەن يەكەن يېڭىشەھىرىگە ئىچكىرىلەپ كىردى.
ئۇ قوماندانلىق شىتابىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى،
باشقا قوشۇنلارنىڭ يېتىپ كېلىشى، دۈشمەن ئەھۋالىنىڭ ئې-
نىقلىنىشىغا قارىماي ئىلگىرىلىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە
يول باشلىغۇچىنى گومىنداڭ ئىشپىيونى
بولغانلىقىدىن دۈشمەننىڭ مۇھاسىرە چەمبىرىكى ئىچىگە كىرىپ
قالدى. دۈشمەن ئۇلارنىڭ ئالدى ـ ئارقىسىدىن شىددەتلىك
ئوققا تۇتتى. بايەك باتۇر جەڭچىلەرگە ئىلاجىنىڭ بېرىچە مۇ-
ھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشنى بۇيرىدى. بىر كېچىلىك
قانلىق ئۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ بىر قىسىم ئىنقىلابىي جەڭچى-
لەردىن پەقەت 28 لا كىشى مۇھاسىرىدىن چىقىپ كېتەلىدى.
31 كىشى قۇربان بولدى. بايەك باتۇر قاتتىق مۇھاسىرىدە
دۈشمەن قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆزى ئېتىپ،
مەردانىلىق بىلەن قۇربان بولدى. دۈشمەن ئۇنىڭ كاللىسىنى
كېسىۋېلىپ، يەكەن شەھىرى كوچىلىرىغا ئېسىپ سازايى قىلدى.
يېڭىسار، چەشتاغ تەرەپلەرگە ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلارمۇ ئوڭۇش-
سىزلىققا ئۇچرىدى. گومىنداڭ ئۆزىنىڭ 34 ـ ۋە 17 ـ پولكلىرى-
دىن 150 دىن كۆپرەك ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ، يېڭىسارغا
ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئىنقىلابىي قوشۇننى توستى. ئىنقىلابىي
قوشۇن ئەگىز يېزىسىغا كەلگەندە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۇچراپ

تەرەپ - تەرەپكە قاچتى. قالايمىقانچىلىقتا ئىنقىلابىي قوشۇن-
دىن 100 دىن ئارتۇق ئادەم دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتتى.
شۇنىڭ بىلەن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىمۇ بىكار بولدى.

چەشتاغقا ھۇجۇم قىلىپ بارغان ئەنجانباي باشچىلىقى-
دىكى 320 كىشىلىك ئىنقىلابىي قوشۇن باشتا گومىنداڭنىڭ
چەشتاغدىكى بىر لىيەن ئەسكىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ شىد-
دەتلىك ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن دۈشمەننىڭ قەشقەر
تەرەپتىن ياردەمچى كۈچلىرى تېز يېتىپ كەلگەن-
لىكى ئۈچۈن، ھۇجۇمنى توختىتىپ، بەلگۈتاغ
تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئەنجانباي يېنىپ
ئېتىغا ئوق تەككەنلىكى ئۈچۈن قوشۇن بىلەن تەڭ چېكىنىپ كې-
تەلمىدى. ئۇ، يالغۇز دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ
ئۇرۇشۇپ بىر قانچە ئون ئادەمنى ئۆلتۈردى. ئاخىرى ئۆزىمۇ
قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ۋەھشى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى-
لىرى ئۇنىڭ كاللىسىنىمۇ كېسىپ، ئوپالدا كوچا - بازارغا ئې-
سىپ سازايى قىلدى. لېكىن ئىنقىلابىي ئاممىنى قورقۇپ كەتمىدى.
ئايتىللا دېگەن بىر ئايال بارلىق خەلق ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوت-
تۇرىغا چىقىپ، ئىنقىلابىي قۇربان ئۈچۈن كۆز يېشىنى تۆكتى،
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان
ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقىنى غەزەپ بىلەن ئېيىپلىدى.

ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ يەكەن، يېڭىسارلارغا قىلغان ھۇ-
جۇمى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، 3- ئاينىڭ ئاخىر-
لىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ-
دىكى بارلىق ھەربىي كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان
ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئازاد رايونلارغا ئومۇميۈز-

لۇك ھۇجۇم قوزغىدى. ئىنقىلابىي ئارمىيە ئۆزى بىلەن دۈش-
مەن ئوتتۇرىسىدىكى ئەسكىرىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرقنا-
ھايىتى چوڭ بولغاچقا قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرى ۋە يەكەن
شەھىرى ئەتراپىدىن يەكەننىڭ غەربىي جەنۇب تاغ رايونى—
كاچۇڭ، قوشراپ تەرەپكە چېكىندى. بۇ يەردە قوشۇنىنى دەم ئال-
دۇردى، تەرتىپكە سالدى. ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بې-
رىپ، ئۆز كۈچىنى يېڭىباشتىن تەشكىللەپ، دائىم مۇداپىئەدە
تۇرغان شارائىتتىمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ كۆپ قې-
تىملىق ھۇجۇمىغا باتۇرلۇق بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، نۇرغۇن قو-
رال - ياراق، ئوق - دورا، ھەربىي ئەسلىھەلەرنى غەنىيمەت
ئېلىپ، ئۆزىنى قوراللاندۇردى. تەييارلىق كۆرۈپ جەڭگىۋار-
لىق كۈچىنى ئاشۇرۇش ئاساسىدا، 1946- يىل 6- ئايدا يەكەن،
قەشقەر، خوتەن تەرەپلەرگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش، جەنۇبىي
شىنجاڭدا مىللىي ئىنقىلابنىڭ يەنە بىر قېتىملىق يېڭى دولقۇ-
نىنى قوزغاشنى پىلانلىدى. ئەمما بۇ ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىن-
قىلابىي ھۆكۈمىتى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇرۇش غەلىبە
قىلغاندىن كېيىنكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى، خەلقنىڭ تەلەپ-
نى نەزەرگە ئېلىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تېچلىق كېلىشىمى—
«11 ماددىلىق بىتىم» نى ئىمزالىغانلىقتىن، كېيىنكى ھۇجۇم
پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيە-
سىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال ئىسھاقبېك ئۆزى قوشراپقا
كېلىپ، «11 ماددىلىق بىتىم» ئىمزالانغانلىقى ۋە ئۇرۇش توختى-
تىلغانلىقىنى جاكارلىدى. تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنى بىتىم-
گە ئەمەل قىلىپ، تاشقورغانغا چېكىنىشكە باشلىدى ھەمدە شىن-
جاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىشىغا قاتناشتى -

ئۇيغۇر كىتاب تورىيكتى
www.uyghurkitap.com

رۇش ئۈچۈن تاشقورغان ئىنقىلابىي تەرەپتىن سىدىقخان تۆرەم، قۇربان دۆلەت قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ ئاۋۋال ئۈرۈمچىگە، كېيىن غۇلجىغا ئەۋەتتى.

ئىنقىلابىي قوشۇن بىر قانچە ئاي جاپا-مۇشەققەتلىك شارائىتتا كۆرەش قىلغانلىقى، ھەر جەھەتتىكى شارائىت ناچار بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئايروپىلان ئەۋەتىپ باكتېرىيە چاچقانلىقى، يازدا ياۋا كېزىدىكى سىلى تارقىغانلىقى ئۈچۈن ئېغىر قىيىنچىلىق يۈز بەردى. ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇنداق يۈزسىزلىكىدىن غەزەپلەنگەن كەڭ كوماندىر- جەڭچىلەر چېكىنىشنى توختىتىپ، ئەسلىدىكى پىلان بويىچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. 1946- يىلى 8- ئايدا تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن مادايوپ، شېرىنبېگ، ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار داغدۇغىلىق مۇكاپاتلاش يىغىنىغا قاتنىشىۋاتقان ۋاقىتتىمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ نومۇسسىزلىق قىلغانلىقىغا غەزەپلىنىپ، ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش تەلىپىنى قويغانىدى. لېكىن ئىنقىلابىي قوشۇن قوماندانلىق شتابى پۈتكۈل شىنجاڭنىڭ تىنچلىق ۋەزىيىتىنى بۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن يەنىلا تىنچلىق كېلىشىمىدىكى بەلگىلىمىلەرگە قەتئىي ئەمەل قىلىپ چېكىنىشنى، پەقەت تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن شۇ بىر قىسىم دۈشمەننىلا يوقىتىش بىلەن چەكلىنىشنى بۇيرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇن ئۆز بازىلىرىدىن چېكىنىپ، تاشقورغانغا قايتىپ كەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىتىم ماد-

دىلىرىغا ئەمەل قىلىپ تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيە مەمۇرى ئورگانلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كادىر، جەڭچىلەرنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتـ چىلىرى ئازاد رايونلارنى قايتا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن دەھـ شەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، تاشقورغان ئىنقىلابىغا قاتـ ناشقان ئاساسلىق تايانچلارنى، بىر قەدەر مەرتىۋىلىك زاتـ لارنى تۇتۇپ قامىدى، بىر قىسمىنى ھېچقانداق سوراق قىلمايلا يوشۇرۇن ھالدا ئۆلتۈردى. 1947- يىلدىن تارتىپ 1949 - يىل ئازاد بولغانغا قەدەر تاشقورغان ناھىيە دائىرىسىدىكى ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن ۋە باشقا بىگۇناھ خەلقتىن 400 دىن ئارتۇق كىشى قاماققا ئېلىندى ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى .

«ماتاساھىپ» توغرىسىدا

«بىلگىنىڭنى ئەلدىن يوشۇرما»
—ئۇيغۇر خەلق ماقالى

قەمەرجان رەتلىگەن

ئىنسانلار يۇرۇق دۇنياغا تۇنجى قېتىم كۆز ئاچقاندا گەرچە يىغلاپ تۇغۇلسىمۇ، لېكىن ئۆمۈر بويى يىغلاپ، ھەسرەت-نادامەت ئىلكىدە ئۆتۈشنى راۋا كۆرمەيدۇ، ھايات يولى ئىزدەيدۇ، ئەرلىك ئىزدەيدۇ. «ماتاساھىپ» ئەنە شۇنداق جاپا ئالدىدا تىز پۈكمىگەن، ھەسرەت چەكسىمۇ ئۆزىنى يوقاتمىغان، بىلىم ئىشقىدا پەرۋانە بولغان، خەلققە بەخت-سائادەت كەلتۈرۈش يولىدا ئۆز ھاياتىنى بېغىشلاپ، تىنىم تاپماي تىرىشىپ ئۆتكەن ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر زاتتۇر.

«ماتاساھىپ» نىڭ ئەسلى ئىسمى موللا مەھەممەت ئوغۇز ھەمرايى بولۇپ، «ھېكىم ساھىپ» كەسپىي ئۇنۋانى، «ماتاساھىپ» ئۇنىڭ لەقىمىدۇر. «ماتاساھىپ» 1906- يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە ئوپال يېزىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر زات موللا تۇردى ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، 1906- يىلدىن 1915- يىلغىچە ئۆز ئاتىسى موللا تۇردى ئاخۇن خەلفىتىمدىن ساۋاق ئېلىپ ئوقۇيدۇ. لېكىن ئۆز دادىسىدىن ئۆگەنگەن بىلىملىرى بىلەن قانائەتلەنمەي تېخىمۇ يۇقىرى بىلىم ئىگىلەش ئارزۇسى بىلەن 1915- يىلى قەشقەر خانىلىق مەدرىسىگە ئىمتىھان بېرىپ ئەلا دەرىجىدە ئۆتۈپ، قوبۇل

قىلىنىدۇ. ئۇ خانلىق مەدرىستە ئوقۇش جەريانىدا تىرىشىپ ياخشى ئۆگىنىپ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان، كۆزگە كۆرۈنگەن تالىپلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. «ماتاساھىپنىڭ ئەسلى تەكبىرى ئىسمى مۇھەممەت قارىم ئىدى. ئۇ خانلىق مەدرىستە ئوقۇش جەريانىدا ئۆزىگە ئەدەبىي تەخەللۇس قويۇپ، ئىسمىنى موللا مۇھەممەت ئوغۇز ھەمرايى دەپ ئاتىغان.

موللا مۇھەممەت ئوغۇز ھەمرايى بىلىمگە بولغان تەشنالىقى بىلەن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل-زېھنىنى ئىشقا سېلىپ، ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بىلىمسىزلىكنىڭ بارلىق نامراتلىق، گادايلىق، خانىۋەيرانچىلىقنىڭ باش مەنبەسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن بولسىمۇ، زۇلۇم-زۇلايەت بېسىپ كەتكەن جاھالەت تۇرمۇشىدىن قانداق قىلىپ قۇتۇلۇشنىڭ ئىمكانىيىتىنى كۆپ قېتىم ئىزدىگەن بولسىمۇ لېكىن چارىسىنى قىلالمىغانىدى. مۇشۇ مەزگىل دەل قەشقەردە قارا كېزىك كېسەلى، ئۈچەي يولىرى يۇقۇملۇق كېسىلى، تەپ كېسىلى قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللەر تارقىلىپ كېتىپ نۇرغۇن كىشىلەر كېسەللىك ئازابىدىن قىينىلىپ ھەتتا قازا تارتىپ كېتىپ باراتتى. ئەمما كېسەل ئاپىتىگە مۇداپىئە كۆرگىدەك ۋە داۋالىغىدەك مېدىتسىنا ئورۇنلىرى بولمىغاچقا، بىمارلار ۋاقتىدا داۋالىنالماي «بالا كەلسە قوش كەپتۇ، دەككە - دەشنام مۇش كەپتۇ» دېگەندەك ھاياتى-ماماتى چېگرىسىدا تىركىشىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلىم-مەرىپەت تارقىتىدىغان ئىلىم-پەن ئورۇنلىرىنىڭ تولىمۇ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن، خەلقىمىز ئىلىمسىزلىكنىڭ قاقاس چۆللىدە

قاتمۇ - قات رىيازەت چېكىپ ئۇ، دېڭىزچىلىكى قالمىغان
پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ئۆز ئىشپى-
يونلىرىنى ئىشقا سېلىپ قەشقەرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق زاتلىرىنى،
ئادالەتپەرۋەر كىشىلىرىنى تۈرلۈك ۋاسىتىلار بىلەن ئۇجۇق-
تۇرۇۋېتىپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى
يۆتكەپ چىقىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا زەھەرلىك چېكىملىك-
لەرنى كىرگۈزۈپ، خەلقىمىزنى زەھەرلەپ بىخۇتلاشتۇرۇپ، قەش-
قەرنى پىلە غازاڭ يېگەندەك يېۋېتىش قەستىدە بولۇۋاتاتتى.
شۋېت مىسسيونېرلىرى بولسا دوختۇرخانا ئېچىپ داۋالاشنى
يولغا قويۇش ۋە تىل ئۆگىنىش مەكتىپى (شۆتالك) ئېچىپ
تىل خادىملىرىنى تەربىيەلەش باھانىسى بىلەن بىر قىسىم
پايلاقچىلارنى تەربىيەلەپ قەشقەردە پايلاقچى يامراپ كەتكە-
نىدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەر خەلقى ئېغىز ئېچىپ گەپ قىلغۇ-
دەك، پۇت يۆتكەپ ئۆرە تۇرغىدەك پۇرسەتنى تاپالماي، يۈرەك-
باغرى لەختە - لەختە قان زەرداپقا تولغانىدى. بۇ دەھشەتنى
ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئوغۇز ھەمرايى فېئودالىزم جەمئى-
يىتىنىڭ چىرىك تۈزۈمىگە بولغان چەكسىز ئۆچمەنلىكى بى-
لەن خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولىنى ئىزدەيدۇ
ھەمدە بۇنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى ئىلىم ئىگىلەش،
مەرىپەت يولى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ،
چەت ئەلگە چىقىپ ئىلىم - پەن ئۆگىنىپ كېلىپ خەلقنى ئوي-
غىتىش قارارىغا كېلىپ كۆپ قېتىم قەدەم رەنجە قىلىدۇ.
بۇ چاغدا ئوغۇز ھەمرايىدەك بىر ئاددىي تالىپقا نىس-
بەتەن بۇ سەپەر بەكمۇ قىيىنغا چۈشەتتى، لېكىن قىيىنچىلىق ئو-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

غۇز ھەمرايىنى باش ئەگدۈرەلمەيدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇ-
ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا قەتئىي مېڭىپ ئۇلۇ-
مۇتەپەككۇر، ئالىم ئابدۇقادىر داموللام بىننى ئابدۇۋارىس-
قەشقەرىنىڭ «پامىردىن ئالتايغىچە چېدىر بارگاھ قۇرغان
ئىمدۇق، ئەپسۇسكى جاھالەت، نادانلىق، بىخۇتلۇق، ئىناقسىز-
لىق، كۆرەلمەسلىك، مەنمەنلىك، شەخسىيەتچىلىك بىزنى
كۈمران بولۇشنىڭ گىردابىغا ئېلىپ كەلمەكتە. ۋەتىنىمىز
خەلقىمىز نادانلىقتا قېلىپ ۋىجدانىمىز ئازابلانماقتا»① دې-
گەن ئەقلىي سۆزلىرىنى دائىم دىلىدا يادلاپ بۇ سەپەرگە تو-
لۇق تەييارلىق بىلەن ئاتلاندى. ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەن
ئوغۇز ھەمرايىنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇپ ئۆز ئارزۇ - ئىستەك-
لىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىننۇتلىرى يېتىپ كەلدى. ئۇ، تاشمىلىق-
لىق باقى ھاجىم دېگەن كىشىنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ
ھەج قىلىش سەپىرىگە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ
قېشىغا بېرىپ يېلىنىپ باقى ھاجىغا ئۆزىنىڭ قەلبسۆزلىرى-
نى ئىزھار قىلىپ، باقى ھاجىمنىڭ ھەمراھلىقىدا 1924- يىلى
لاداخ يولى ئارقىلىق چەت ئەلگە سەپەر قىلىپ پاكىستانغا
بارغاندا باقى ھاجىمنىڭ ياردىمى بىلەن كاراچىدىكى بىر
چوڭ مەدرىستە 1927- يىلغىچە ئوقۇيدۇ، ئوقۇش جەريانىدا
دىنىي بىلىمنى تولۇقلىغاندىن باشقا ئەرەب، ئوردو، پارىس
تىللىرىنى مۇكەممەل پىششىق ئۆگىنىپ، ئەلا نەتىجە بىلەن
مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كاراچىدىكى يەنە بىر چوڭ مەدرىسكە
مۇدەررىس بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. ئوغۇز ھەمرايى بۇ مەدرىستە

① خىۋىر تۆمۈرنىڭ «ئابدۇقادىر داموللام» داملىق تارىخى ئوچېرىكىدىن
ئېلىندى.

www.uyghurkitap.com

مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقاندا ئۆز تۇرمۇشى خېلى باياشات ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن كۆز ئالدىدىن سۆيۈملۈك ئانا يۇرتى ۋە يۇرتداش-قېرىنداشلىرىنىڭ ئازاب-ئوقۇبەت ئىچىدىكى ئېچىنىشلىق تۇرمۇش - سەرگۈزەشتىلىرى زادىلا نېرى كەتمىدى.

ئوغۇز ھەمرايى كاراچىدا مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئۆز تالىپلىرىنىڭ ۋە باشقا جامائەت ئەرباپلىرىنىڭ ئالاھىدە ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ، ئۆزگە يۇرتنىڭ راھەت-پاراغىتىنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئانا يۇرتىنىڭ جاپاسى بىلەن تەڭ قىلماي، 1930- يىلى مۇدەررىسلىكنى ئۆزىنىڭ يېتىشكەن شاگىرتلىرىدىن بولغان قەشقەر كونىشەھەر تاشمىلىقلىق ئىسمايىل ئاخۇن تەلمىش مەۋلىۋى داموللام (1987 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەر شەھىرىدە ۋاپات بولغان) غا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدىكى بىر مېدىتسىنا ئالىي مەكتىپىگە ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوقۇشقا كېرىپ بۇ مەكتەپتە 1936- يىلغىچە دوردىگەرلىك ئىلمىنى پۇختا ئىگىلەش بىلەن بىرگە، ئىنگلىز تىلىنىمۇ مۇكەممەل ئۆگىنىپ چىقىدۇ ھەمدە شۇ يىلى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، قايتىشىدا ھىندىستان، ئافغانىستان، سەئۇدى ئەرەبىستان، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە بېرىپ، بىر تەرەپتىن ساياھەت قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن سىرتقى دۇنيانى ئۆگىنىدۇ. سەپەر جەريانىدا تىل جەھەتتە تامامەن ئۆزىگە تايىنىدۇ. مۇشۇ ئۆگىنىش، ساياھەت قىلىش جەريانىدا ئۆزلىرى بارغان، ساياھەت قىلغان دۆلەت ۋە جايلاردىكى بىر قىسىم جامائەت ئەرباپلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەلقئارادا يۈز بېرىۋاتقان تۈرلۈك غەليان، قالايمىقانچىلىقلارنى

ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى، ئاڭلىدى... بولۇپمۇ ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ جۇڭگودىكى تاجاۋۇزچىلىق، قىرغىنچىلىق ۋەھشىيانە ھەرىكەتلىرىنى ئاڭلىغان ئوغۇز ھەمرايى 1938-يىلى تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەلقئارا قىزىل كرېست جەمئىيىتىگە ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، داۋالاش ئەترىتىگە (ئۆمىكىگە) قاتنىشىپ جۇڭگونىڭ ئازاد رايونلىرىغا كېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئۇرۇشىدا يارىدار بولغان جەڭچىلەرنى داۋالايدۇ.

ئوغۇز ھەمرايى ئەنە شۇ مەزگىللەردە پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىرىدىن ماۋزېدۇڭ، جۇ ئېنلەي قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى ئۆزىنىڭ خاتىرىسىگە يازغان (بۇ خاتىرە ھازىر كونىشەھەر ناھىيىسىدە ساقلانماقتا) ھەمدە بۇ كۆرۈشۈشنى باشقىلارغا ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بەرگەن. ئازاد رايونلاردا داۋالاش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان ئوغۇز ھەمرايى شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتۇپ، «كېرەك» دېگەن تەخەللۇس بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ۋە ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ چوقۇم غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ، پات ئارىدا جۇڭگو ئاسمىنىدىكى قارا بۇلۇت تارقاپ تاڭ يورۇيدىغانلىقى مەزمۇن قىلىنغان بىر نەچچە پارچە شېئىر يېزىپ خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇرۇشتىكى ئىنقىلابىي قەھرىمانلىق ھەرىكىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە ماختىغان. شۇنىڭ بىلەن ئازاد رايوندا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىدىكى بىرىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ بىرى بولۇپ كىشىلەرگە تونۇلغان.

ئۇيغۇر كىتاب تورىكتى
www.uyghurkitap.com

1938 ـ يىلىدىن 1946 ـ يىلىغىچە مىي توققۇز يىل جەريا-
نىدا ئوغۇز ھەمرايىي ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش،
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئالـ
دىنقى سېپىدە داۋالاش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز كەسپى
سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، خەنزۇچە تىل ـ يېزىقىنىمۇ
پۇختا ئىگىلەپ، بىر تەرەپتىن دوختۇرلۇق كەسپى بىلەن
شۇغۇللىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن تەرجىمانلىق قىلدى ھەمدە
قوشۇمچە چۆگچەك مەركىزىي رادىئو ئىستانسىسىدە لېكتورلۇق
قىلغان. ئىلى مەركىزىي چېگرا رايون ھەربىي ئالىي
مەكتىپىدە ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىسىمۇ
بولغان. ئوغۇز ھەمرايى ئومۇمەن 1938 ـ يىلدىن 1946 ـ يىلغىچە
بولغان توققۇز يىللىق ھاياتىدا دوختۇرلۇق، تەرجىمانلىق، ئو-
قۇتقۇچىلىق، لېكتورلۇق خىزمەتلىرىنى ئىشلەش جەريانىدا ئۆز
تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»①
دېگەن ئۇيغۇرچە لۇغەتنى تۈزۈپ باستۇرۇپ، ئۇيغۇر پەلـ
سەپە ئاتالغۇلىرىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ئوغۇز ھەمرايـ
نىڭ كۆپ خىل تىل ـ يېزىقنى بىلىدىغان تىلشۇناسلىق تالانـ
تىغا ۋە مېدىتسىنادىكى يۇقىرى بىلىمىگە ئاساسەن كىشىلەر «ھېـ
كىم ـ ساھىپ» دېگەن يۇقىرى باھانى بەرگەن. «ھېكىم ساھىپ»
1946 ـ يىلى پارتىيىمىز رەھبەرلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى
بىلەن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈ-
مىتىنىڭ تېرورلۇق سىياسىتىگە قارشى تەشۋىقات ئۇيۇشتۇرۇپ
ئۈرۈمچىدە 3000 دەك ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنى ئۇيۇشـ

① «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات» نىڭ نۇسخىسى ھازىر كونىشە-
ھەردە ساقلانماقتا.

تۇرۇپ نامايىش قىلىپ، جاھانگىرلىكنىڭ رەزىل ئەپتى-بە-
شىرىسىنى پاش قىلدى ھەمدە فېئوداللىق تۈزۈمنى، خۇرا-
پاتلىقنى سۆكتى. «ھېكىم ساھىپ» تەشكىللىگەن بۇ نامايىش-
چى قوشۇن ئەزالىرى شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات-
لىرىدىن بولغان ئاق چەكمەن، ئاقچوتادىن كاستيۇم-بۇرۇل-
كا، يوللۇق سۇلىمىدىن كالىستۇك، بېشىغا دوپپا كەيگەن بو-
لۇپ، بۇ نامايىشچىلار گومىنداڭنىڭ فاشىستىك زوراۋانلىقىغا
قارشى تۇرۇش، يەرلىكتە زاۋۇت، فابرىكا قۇرۇش، چەت
ئەل كۆچلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىمىزنى ئەر-
زان باھادا ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى چەكلەشنى ئاساسىي مەز-
مۇن قىلغان شوئارلارنى توۋلاپ، پىلاكاتلارنى كۆتۈرۈشۈپ،
خەلقنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ، خوراپاتلىقنى تۆگىتىپ،
ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەشكە چاقىردى.

بۇ قېتىمقى نامايىشچىلار قوشۇنىنىڭ ياڭراق ساداسى
ئۈرۈمچىنىڭ ھەر قايسى كوچىلىرىنى زىل-زىلىگە كەلتۈرۈپ،
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئالاقىزادە قىلىۋەتتى. بۇ ئاق
چەكمەن، ئاق چوتادا بىرخىل كاستيۇم - بۇرۇلكا، يوللۇق
سۇلىمىدا كالىستۇك تاقىغان نامايىشچى قوشۇنىنىڭ تەشكىلات-
چىلىرىدىن بىرى بولغان «ھېكىم ساھىپ»قا «ماتا ساھىپ»
دېگەن ئىنجا بىر لەقەمنى قويغان. «ماتا ساھىپ» ھاياتىدا
ئۆز ئۆمرىنى ئىلىم تەھسىل قىلىش، خەلقنىڭ ئەركىنلىك
ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. ئۇ، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ «پەل-
سەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھاتلىق لوغەت»، «خوجىلار تارى-
خى»، «تىببىي زۆرۈرىيەت» قاتارلىق ئۈچ كىتابنى يېزىپ
چىقىپ باستۇرۇپ خەلقىمىزگە تەقدىم قىلغان. ئۇ، 1950- يىلى

ئۆز دىنىڭ ئانا يۇرتى ئوپالىغا قايتىپ دوختۇرلۇق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. «ماتا-ساھىپ» بىر ئۆمۈر خەلقنى ئويغىتىش، بىمارلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش، ئىلىم ئىگىلەش يولىدا ئۆزىنىڭ پۈتۈن ياشلىق ھاياتىنى، زېھنىي كۈچىنى، يۈرەك قېنىنى سەرپ ئەتكەن ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر دېموكرات بولسىمۇ، لېكىن سول لۇشيەنىنىڭ دەھشەتلىك زەربىسى بىلەن «كېرەكسىز داشقال، ئىمپىريون»، «شىۋجېڭجۇيىچى» دېگەن تۈرلۈك ئاساسسىز بەدناملار بىلەن قارىلىنىپ «دىكتاتۇرا» قوشۇنىنىڭ نازارىتىگە ئېلىنىپ، تالاي قېتىم كۈرەش، پىپەن قىلىنىپ، تۆھمەت، تىل-ھاقارەت، دەشنامىلارنى يېتىپ ئاشقىچە ئىشىتىپ ئازابلىنىپ، پارتىيە 11- نۆۋەتلىك 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى توغرى سىياسەت، ياخشى ۋەزىيەتنىڭ ھوزۇر-ھالاۋىتىنى كۆرۈشكە مۇۋاپپەق بولالماي كېسەل بولۇپ، 1978- يىلى 5- ماي ئازنا كۈنى ئۆز ئەجىلى بىلەن ئوپالىدا قازا تاپقان.

(ماتېرىيالنى كونىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تەمىنلىگەن).

تۆمۈر ئېلى سىجاڭ قەشقەردە

شەرىپ خۇشتار

1933 ـ يىلى ئەتىياز، تۆمۈر سىجاڭ (تۆمۈر ئېلىغەربكە مېڭىپ ئاقسۇغا كىرگەندە، كۇچارگىدا تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز ھاجى تۆمۈر ئېلىگە سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بەرگەندى) ئۇلـ غايغان قوشۇننى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، مارالبېشى چېگرىسىغا يېقىنلاشقاندا، باي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يباقىـ ئېردەتتا بولغان جەڭدە تۆمۈر سىجاڭدىن بۇرۇنغا يەپ چېـ كىنگەن قەشقەر ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى باشلىقى ياڭ چىمـىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، قايتا قەشقەر ۋە يەكەندىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، مارالبېشىنى ئالدىنقى سەپ بازا قىلىپ، تۇمـ شۇقتا ئىستىھكام قۇرۇپ، تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنىنىي قاتتىق توسايدۇ.

بۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ دۈشمەننى قىلچە مەنسىتمەي، بىر تەرەپتىن ناغرا ـ سۇناي چېلىپ، ئوغـ لاق تارتىپ، كۆڭۈل ئاچىدۇ. يەنە بىر تەرەپـتىن ئۇرۇش قىلىدۇ. ئاقسۇ، ئاۋات، توقسۇن، شايار تەرەپلەردىن، ھەتتا خوـ تەن تەرەپتىن ئوبزلقاسىم بەگ قاتارلىق كىشىلەر كېلىپسەپـ كە قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ياڭ چىمىن قىسـىمىدىن 30 چە مىللىي ئەسكەر قېچىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. تۆمۈر قوشۇنى بارغانسېرى زورىيىدۇ. بىر تەرەپتىـن قەشقەر ۋالىيسى ماشاۋۇ (ما دوتەي) ئـۇلۇغچات ھاكىمى چىـڭ

تىزگىنلىگىنى. 200 قىرغىز ئەسكەرنى باشلاپ تۆمۈر سىجاڭنى يولدا توسۇپ ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار مارالبېشى ئاچالغا كەلگەندە، تەرجىمان ئوسمان ئېلى (قىرغىز) قىرغىز ئەسكەرلىرىگە ياشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىڭ تۇغلىقىنى ئېتىپ تاشلاپ تۆمۈر سىجاڭغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. جەڭدە تۆمۈر ئېلى ياڭ چىمەن قوشۇنىنى يەنە تارمار قىلىپ، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. ياڭ ئەسكەرلىرى چېكىنىپ يېزاۋاتقا كەلگەندە، ئۇلارنى دېھقانلار ئۇر-كالتەك قىلىدۇ.

1933 - يىلى 3 - ئايدا، ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى ئۆزىنى سىجاڭ دەپ جاكارلايدۇ.

1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنلىرى ياڭ چىمەن ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ قەشقەر شەھىرىگە كىرىدۇ. ما دوتەي قەشقەر ھاكىمىيىتىنى ۋە دۆلەت خەزىنىسىنى تۆمۈر سىجاڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇچاغدا، ئۇزۇندىن بۇيان تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلغان تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى مازىخۇيمۇ قەشقەرگە كىرگەنىدى. مازىخۇي ئۆز قىسىملىرى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرگە، ئوسمان ئېلى قىرغىز قىسىملىرى بىلەن يۇمىلاق شەھەرگە ئورۇنلىشىدۇ. تۆمۈر ئېلى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلىشىدۇ. قەشقەر شەھىرىدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلىشىدۇ، تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئالىدۇ. قەشقەردە قان تۆكۈلۈش بولمايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردىكى مىللىي قىسىملارنى رەتلە-
گەندىن كېيىن، يارباغ دەرۋازىسىنىڭ تېشىدىكى تۈمەن دەر-
ياسىنىڭ بويىدا چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ھەربىي كۆرەك
ھېسابىدا مەشرەپ ۋە ئوغلاق تارتىشىش پائالىيەتلىرىنى
ئۇيۇشتۇرىدۇ. مازىغۇي باشچىلىقىدىكى تۇڭگان قىسىملىرى
بۇنى ئۆزلىرىگە قارىتىلغان نامايىش دەپ قاراپ بۇنىڭدىن
نارازى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىدە
نورماسىزلىق يۈز بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خوتەن قوزغى-
لاڭچىلىرى شامەنسۇر (ئابدۇللا بەگ) باشچىلىقىدا قەشقەرگە
كېلىدۇ ۋە بىرلەشمە ھاكىمىيەت قۇرۇش ھەققىدە تۆمۈر ئېلى
بىلەن كېڭىشىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ: «مەن يېراق يەردىن ئۇرۇش
قىلىپ غەلىبە بىلەن كەلدىم» دەپ ئۆزىگە تەمەننا قىلسا،
شامەنسۇر تەرەپ تۆمۈرنى كۆزگە ئىلماي «ئوقۇمىغان ھارۋى-
كەشنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى، ئۇ چوڭ ئىشلارنى قىلالمايدۇ،
شەھەرنى بوشاتسۇن...» دېگەن گەپلەرنى تارقىتىدۇ، تۆمۈر
سىجاڭ بولسا زورلۇق كۈچ ئىشلىتىپ شامەنسۇر قىسىملىرىنى
قورالسىزلاندۇرۇپ ، ساۋۇت داموللا، جانىبەك قازى، شامەن-
سۇر قاتارلىقلارنى قولغا ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى
بولسا ئەسىر ھېسابىدا خوتەنگە قايتۇرۇۋېتىدۇ.

بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇ-
رىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلۇپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا
توقۇنۇش يۈز بەرگەنىدى . خوجىنىياز ھاجى شىڭ شىسەي
بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەك بولۇپ، تۆمۈر قاتارلىقلارغا خەت
يازىدۇ. خەت گۇچۇڭدىن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى توقسۇنلۇق
شىر ئاخۇن دېگەن كىشى ئېلىپ كەلگەن. تۆمۈر ئېلى خەتنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

كۆرگەندىن كېيىن «شىڭشىسەي مېنىڭ ئاكام توختاخۇننى چاناپ ئۆلتۈرگەن، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولالمايمەن، ماجۇڭيىڭ مۇسۇلمان، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش راۋا بولمايدۇ، مەن بۇ ئىشقا قوشۇلالمايمەن» دەيدۇ.

ئوسمان ئېلى بۇ خەتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تۆمۈر سىجاڭغا مەسلىھەت بېرىپ «يېڭىشەھەردىكى تۇڭگانلارنىڭ (ماجۇڭيىڭنى دېمەكچى) پەيلى بۇزۇق، ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرايلى» دەيدۇ. تۆمۈر ئېلى بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلىدۇ.

مۇشۇ مەزگىلدە تۆمۈر ئېلىنىڭ ئاتىسى ئەھمەت ھاجىم ھەرەمدىن قايتىشىدا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھىندىستاندىن تۆمۈر ئېلىگە يازغان خېتىنى ئېلىپ كېلىدۇ. خەتتە: «بىز دوست بولايلى، 10 ـ 20 مىڭ قورال ياكى ئادەم كۈچى لازىم بولسا بېرەيلى» دېيىلگەن. تۆمۈر سىجاڭ بۇ خەتنى كۆرۈپ: «ناسارالاردىن ياردەم تىلىگىچە ئاللادىن نۇسرەت تىلەيمەن» دەپ ئۇ خەتكە ئېتىبارسىز قارايدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئاتىسى ھەرەمدىن كېلىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، تۆمۈر سىجاڭ، ئۇنىڭ دادىسى باشلىق مۆتىۋەرلەرگە ۋە ھەربىيلەرگە سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ ھەم ئىتتىپاق تۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تۆمۈر ئېلى: «بولشېۋىكلار بىزنىڭ بۇخارا شەرىپنى ۋەيران قىلغان تۇرسا، بىز قانداقمۇ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق بولىمىز...» دەپ بۇ تەلەپنىمۇ رەت قىلىدۇ.

يەنە، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئوقۇغۇچىلارنى ئادەتتىكى

قائىدە بويىچە يېڭى شەھەرگە مازىنىغا سالام بېرىشكە ئېلىپ چىقىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ: «نېمە ئۈچۈن بۇ قۇغۇنچىلارنى تىڭگانلار ئالدىغا ئېلىپ چىقىدۇ» دەپ كايىيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ بەزى ئابرويلۇق كىشىلىرى «تۆمۈر سىجاڭ يارامسىز، بىلىمسىز، مەنمەنچى كىشى ئىكەن، قەشقەرنى بىر ھارۋىكەشكە تارتتۇرۇپ قويدۇق...» دېگەندەك سۆزلەرنى تارقىتىدۇ. نەتىجىدە، تۆمۈر سىجاڭ ئىتتىپاقداشلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تىكە قىبقىپ ئۆزىنى يېتىم قالدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قوللىشىدىن مەھرۇم بولىدۇ. مازىنىي تىڭگان قىسىملىرى، قىرغىز ئوسمان ئېلى قىسىملىرى ۋە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشچىلىقىدىكى نوپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. ئۇ پەقەت قارا كۈچكە تايىنىپلا ئىش كۆرمەكچى بولىدۇ، ئەمما تىنەپ قالىدۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە، ئۇنى بىخۇتلاشتۇرۇش ئۈچۈن ماجۇڭيىڭ ئۇنىڭغا سىلىڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ ۋە سىلىڭلىق تامغىسىنى تاپشۇرىدۇ. بىر كۈن تامغا تاپشۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر تامغىنى كۆتۈرۈپ شەھەر ئايلىنىدۇ ھەمدە كاتتا زىياپەت بېرىلىدۇ. شۇ كۈندىكى زىياپەتتە تۆمۈر سىجاڭدىن يېڭىلگەن كونا ئەسكەرلەردىن ياڭ چېمەنزى بىللە بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تۆمۈر ئېلى سىلىڭ مەنسىپى بىلەن بىخارامان ئولتۇرىدۇ، تىڭگان قىسىملىرى بولسا ئۆز ئىشىغا پۇختا بولىدۇ.

ئوسمان سىجاڭ بولسا يەنىلا تىڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش تەلىپىدە چىڭ تۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ ۋە ئوسمان ئېلىغا قەشقەردىكى ھاكىمىيەت تەركى-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بىلەن مەمۇرىي ھوقۇق – مەرتىۋە بەرمەيدۇ. ئوسمان ئېلى بۇنىڭدىن رەنجىپ، تۆمۈر سىجاڭنىڭ بىر قانچە ئەسكىرىنىڭ ئات ۋە قوراللىرىنى بۇلاپ تاغقا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ تاغقا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر سىلىڭ ھامۇتخان لۈيجاڭ ۋە مازىخۇيغا ئوسمان ئېلىنى قورالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ ھەمدە باشقىلارنىڭ توسۇشىغا ئۇنىماي ئەتىسى بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىغان تۇڭگان يولۋۇ بېگىنى ئۆلتۈرىدۇ.

1933 – يىل 8 – ئاينىڭ 17-كۈنى تۆمۈر سىلىڭ ئوسماننى قوغلاپ چىققان قىسىملارنىڭ ئارقىسىدىن ماشىنا بىلەن لەڭگەرگە چىققاندا، توغراق مازار دېگەن يەردە يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرغان 200 دىن ئارتۇق ئاتلىق تۇڭگان ئەسكەرلىرى دەسلەپتە قارشى ئالىدۇ، ئەمما تۆمۈر سىجاڭ ماشىنىدىن چۈشۈپ ئۇلارغا كايىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۇڭگانلار تۆمۈر ئېباي، زائىر قازاق، ئىمىن پالىۋان، ئىبراھىم قارى، شوپۇر ساۋۇت ئاخۇن قاتارلىق بەش كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، تۆمۈر سىلىڭنىڭ بېشىنى كېسىپ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىدۇ. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەردىكى ھاياتى ۋە ھوقۇق تۇتقان ۋاقتى ئاران 97 كۈن داۋام قىلىدۇ.

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائىتى

ئەكبەر مەتتەمىن

ئۇزاق تارىخى

قەشقەر ئەزەلدىن بۇيان قول سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى، مەھسۇلاتلىرىنىڭ نەپىس چىداملىقى بىلەن تىيان-شاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا، ھەتتا پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭلىق. قول ھۈنەر بۇيۇملىرى قەدىمكى يىپەك يولى ئۈچۈن ئاجايىپ بىر تۈس قوشۇپلا قالماستىن، بەلكى رېگىئالنى ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىشلاردىمۇ تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغان رولى بار.

يەر-جاي ناملىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى جەريانىدا بىز شۇنى بايقىدۇقكى، قەشقەر شەھىرىدىكى نۇرغۇن جايلارنىڭ قەدىمكى ناملىرى قول سانائىتى ئالاھىدە ئالامەت قىلىپ قويۇلغان. مەسىلەن: چاساكوچا باشقارمىسىغا تەۋە ئەبرىشىمكار كوچىسى، شامچى كوچىسى، قازانچى يار بېشى كوچىسى، بورىچى كوچىسى، كوزىچى يار بېشى كوچىسى؛ يارباغ كوچا باشقارمىسى تەۋەسىدە، زەيتاپ كوچىسى، دوپپا-تۇماق بازىرى كوچىسى، زەرگەرلەر كوچىسى، زىناچى كوچىسى، ئەگلەك بازىرى كوچىسى؛ قۇمدەرۋازا كوچا باشقارما تەۋەسىدە، تاش بازىرى كوچىسى، ياچى كوچىسى، چەكمەنچى كوچىسى، جىگچى كوچىسى، تاغاچى كوچىسى،

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

گوداڭ (ئەسلىدە «كۈدۈكچى» ئىدى، كۈدۈك — خام، ماتا سوقىدىغان توقماق، «كۈدۈكچى» — خام سوققۇچى مەنىسىدە، «كۈدۈكچى» كېيىن گوداڭغا ئۆزگەرگەن) كوچىسى، موفاڭ كوچىسى؛ ئۈستەڭبويى كوچا باشقارما تەۋەسىدە ياغاچچى كوچىسى؛ شەھەر ئەتراپى رايونلاردىن نەزەرباغ يېزىسىغا تەۋە كۆنچى مەھەللىسى، چوتاچى مەھەللىسى؛ شامالباغ تەۋەسىدە چۆيۈنچى مەھەللىسى، تۆماقچى مەھەللىسى، كۆكۈتچى مەھەللىسى، سەركىنچى مەھەللىسى، ئوقچى مەھەللىسى قاتارلىقلار بار.

قەشقەرنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى كۆزىتىپ كۆرىدىغان بولساق، تېخىمۇ كۆپ پاكىتلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، قەشقەرنىڭ قول سانائىتىنى بۇنىڭدىن 5 ـ 6 مىڭ يىل بۇرۇنقى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكىچە ئىلگىرى سۈرۈپ بارغىلى بولىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىدىكى تەۋە رايوندىكى تاش ماللار بىلەن ۋىلايەتلىك ئىككىنچى ترانسپورت شىركىتى تۇرۇشلۇق ئورۇندىن، شۇنداقلا شەھەرگە يىراقراق يېزا ئاخانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسى بىلەن ئوپال ئەتراپىدىن تېپىلغان زور تۈركۈمدىكى تاش پىچاق، تاش ئوغاق، تاش پالتا، ھاۋانچا شەكىللىك تاش يارغۇنچاق، يىپ ئىگىرىدىغان تاش چاقپىلەك، تۆلۈق تاش قاتارلىقلار، شۇنداقلا ساپال سايمانلاردىن خۇمۇر، كومزەك، تەشتەك، كۈپ، ئىستاكان قاتارلىقلار بار.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە، قەشقەرنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقى، يىپەك توقۇمىچىلىقى قاتارلىق قول سانائەت ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلغان، يۇڭدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلات ۋە

مىس، تۆمۈر، قەلەي مەھسۇلاتلىرى چىققاندىن باشقا، يەنە ئۈزۈم چىققاچقا ئىچىتقۇچىلىق كەسپىمۇ خېلى ئەۋج ئالغان.

ۋېي، جىن سۇلالىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلارغىچە، سۇلېيلىقلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن خېلى بىر تۈركۈم تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋە بىر قەدەر ئىلغار تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى كىرگۈزگەن. بۇ يەردە چىقىرىلغان «سۇلى كىمخابى» غەربىي دىياردا، ھەتتا ئىچكى جايلاردىمۇ خېلى شۆھرەت قازانغان، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇرپاندا يەر ئاستىدىن «سۇلى كىمخابى» نىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قەغەزچىلىك تېخنىكىسىمۇ ئىچكى جايلاردىن قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن.

قاراخانىيلار سۇلالىسى مەزگىلىدە (840 ـ 1211 ـ يىللار) ئۇيغۇرلار ۋە تۈرك مىللەتلىرى زور كۆلەملىك كانچىلىق، توقۇمىچىلىق، قەغەزچىلىك، ئەينەك، كۇلالچىلىق قاتارلىق ھەر خىل قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغان. ئوردۇ كەنت ــ قەشقەردە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. سەمەرقەنت، بۇخارا، قەشقەر، خوتەنلەر قاراخانىيلارنىڭ توقۇمىچىلىق سانائىتى مەركەزلىرى ئىدى. بۇ جايلاردىن چىققان مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى ياخشى بولغاچقا، دۆلەت ئىچكى بازارلىرىنى تەمىنلىگەندىن سىرتىدا، سىرتقى ئەللەرگىمۇ چىقىرىلاتتى. قەشقەرنىڭ رەخت توقۇش، يىپەك ئىشلەش، گىلەمچىلىك، بوياقچىلىق قاتارلىق سانائىتى گۈللەنگەن. مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ داڭدار ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا شۇ چاغدىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى، تۈرلىرىنىڭ 60 نەچچىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن: ئېر (ئۇشكە)، ئاماچ (ياغاچ ساپان)، ئېدىش، ئۇلۇق (ئۇلاق)، ئاشۇق (تۆمۈر قالپاق، دۇبۇلغا)، ئەتۈك (ئۆتۈك)، ئۈتۈك (دەزمال)، ئەرۈك (تېرە ئاشلىغۇچ)، ئۇلۈن (باشاقسىز ئوق)، ئىمۈرىق، ئىزلىق (چورۇق)، ئۆكمەك (ئالتۇن، كۆمۈش ھالقا)، ئورغاق، ئەگدۈ (ئۇچى ئەگرى پىچاق، قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ)، ئۇلاتۇ (بۇرۇن ئېيتىدىغان يىپەك قولياغلىق، قويۇندا ساقلىنىدۇ)، قارس (يۇڭ چەكمەنچاپان)، كەزدز (كىگىز)، كەۋدز (گىلەم)، شۈتۈك (مۈڭگۈزدىن ياسالغان دۈۋەت)، كۆنەك (ئىمۈرىق)، بىشىك (بۆشۈك)، چوزدىن ئاشىچ (مىس قازان)، تاغار، كەركە (كەكە)، كۆركە، (ياغاچ تاۋاق)، چەكرەك (يۇڭ تون چاپان)، كۆيدە (ئالتۇن، كۆمۈش ئېرىتىدىغان بوتا)، سوقۇ (سوقا، ھاۋانچا) قاتارلىقلار.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە (مىلادى 1138 — 1218-يىللارغىچە)، قەشقەرنىڭ پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنى سىلىق ۋە قوپاللىراق دەپ ئايرىشقا بولاتتى. يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرىدىكى چوڭ نەتىجە شۇ ئىدىكى يەرلىك رەڭ ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە «ئەتلەس» ئالىي بۇيۇملار بارلىققا كەلگەنىدى.

يەكەن خانلىقى مەزگىلىدە (مىلادى 1514 — 1678-يىللارغىچە)، قەشقەر قاتارلىق جايلار ئارقا — ئارقىدىن مېتال تاۋلاش مەزگىللىرىگە ئايلانغانىدى. ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، مەسىلەن: كەتمەن، ئوغاق، تۆمۈر كۈرجەك، ساپان قاتارلىق سايمانلاردا گەرچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان

بولسىمۇ، لېكىن سانى ئومۇمىيۈزلۈك ئاشقان. مېتاللار دېھقان-
چىلىق سايمانلىرى ياساشقا ئىشلىتىلگەندىن باشقا يەنە باش-
قا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن:
ھەرە، ئۆشكە، رەندە، پالتا، تۆگمەن ئوقى، مىخ، چۆيۈن قا-
زان، تاقا-ناھال، شۇنداقلا قىلىچ، نەيزە، خەنجەر، ئوقيار
ئوقى قاتارلىق سوغۇق ياراقلار، چاقماقلىق مىلتىق، چاچما ئوق
قاتارلىق ئوتلۇق ياراقلارنى ياساشقا ئىشلەتكەن. بۇ مەزگىل-
دە، باپكارلىقمۇ ئەڭ تەرەققىي قىلغان كەسىپلەرنىڭ بىرى.
قول بىلەن توقۇلغان «بۆز خام» نىڭ شۇ چاغدىكى ئاساسلىق
ئېلىم-سېتىم سودىسىدا ۋە ئەمەلىي تۇرمۇشتا پۇلغا ئوخشاش نو-
پۇزى بولۇپ قالغانىدى. تاۋارلارنىڭ ئالدى-ساتتىسىدا باھامۇ شۇ
خامغا سۇندۇرۇلۇپ ھېسابلىناتتى. مۇشۇ مەزگىلدە قول بىلەن
توقۇلغان رەختلەر ئۆرۈش - ئاقاقلىرىنىڭ زىچلىقى ۋە ھۈنە-
رىنىڭ سالىقلىقى ئۆلچەم قىلىنىپ، تۆت دەرىجىگە ئايرىلات-
تى. بىرىنچى دەرىجىلىكى «چەكمەن»، ئىككىنچى دەرىجىلىكى
«تولىما»، ئۈچىنچى دەرىجىلىكى «ماتا»، تۆتىنچى دەرىجىلىكى
«بۆز خام» دەپ ئاتىلاتتى. «بۆز خام» ھەم قول بىلەن توقۇل-
غان رەختلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتالمىسى ئىدى. قەشقەر مۇشۇ
مەزگىلدىكى «بۆز خام» نىڭ ئاساسلىق توقۇلىدىغان جايى ئى-
دى. يەككە ئادەم ئىشلىتىدىغان توقۇش دەستىگاھى ئورنىتىل-
غان دۇكانلار ئومۇملاشقان.

قول سانائەتنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ،
ئىشخانىلارنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ئوتتۇرىغا چىقىشقا باش-
لىدى. بۇ ئىشخانىلار ئەڭ دەسلەپ قول سانائەت ئاساسەن بىر
قەدەر مەركەزلەشكەن جايلاردا بارلىققا كېلىشكە باشلىغان، ئەڭ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىرۇن بۇ شەكىلنى قوللانغىنى كانچىلىق، قورال - ياراق، رەخ توقۇش، كۆن - خۇرۇم، زاپچا - گىلەم توقۇش قاتارلىقلار ئىدى. ئىشخانىلاردا ھەممىشە بىردىن تارتىپ بىر نەچچىگىچە ئىمكارلار بولۇپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى ئەڭ دەسلەپكى يال- لانمىلىق مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەردىن چىقىدىغان تاۋار - دۇردۇنلاردىن «خۇكىمخا بى»، «جەۋھەرى گۈل»، «ئاق پاختا»، «قىزىل شايى»، «ساددا كۈللۈك ياغلىق» قاتارلىق يىپەك رەخت- لەر ھەر قايسى جايلاردا كەڭ تارقالغان ئىدى. 1959- يىلىدىن كېيىن، قەشقەر رايونىدا تېز ئۆسۈپ بەنام ئۆزلەشتۈرۈش پا- ئالىيەتلىرىنىڭ ئىلگىرى سىلجىشى بىلەن تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ ياسىلىشى كۆپەيدى ۋە ياخشىلان- دى. قەشقەرنىڭ ئالاھىدە تەبىئىي ئامىلى سەۋەبىدىن سوقۇل- غان كەتمەنلىرى چوڭراق، ئېغىزراق، توپىغا چوڭقۇرراق ئول- تۇرىدۇ؛ كەتمەنىنىڭ شەكلى يېرىملاقراق، ئوغاقنىڭ بىسى تە- رەپى سەل تارراق، يەڭگىل، پەقەت سەل - پەل ئېگىلگەن. ساپىنىڭ چىشىمۇ ھەجمى كىچىك، يەڭگىل، توپىغا ئولتۇ- رۇشى تېيىزراك ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قەشقەرنىڭ تۆمۈرچىلىكى تولىمۇ گۈللەنگەن باسقۇچقا يەتكەن. 1841 -يى- لى قەشقەردە كىتاب بولۇپ پۈتكەن «كىتابى غېرىب» ناملىق داستانىدا كۆرسىتىلگەن شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانا- ئىتىدىكى بىر قانچە كەسىپلەر ئىچىدە تۆمۈرچىلىك بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلغان. شۇ مەزگىلدە بۇ يەردە تۆمۈرچىلىك قىلى- غان ئۇستىلار ئۆزلىرى ياسىغان سايمانلارنىڭ ئۈستىگە ئى-

سەنئەتلىرىنى ۋە يېزىقىنى ئويۇپ چىقىرىپ، ئىشلىگەن مەھسۇلات-
لىرىنىڭ ئىشەنچلىك، سىپەتلىكلىكىنى كۆرسىتەتتى. بۇ مەز-
گىلدە تۆمۈرچىلىكىنىڭ مەھسۇلات خىللىرى ئۆزلۈكسىز يېڭىلى-
نىپ باردى. رەڭگى، سۈرىتى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. قولى ئەپ-
لىك ئۇستىلار ياساپ چىققان نەرسىلەرنىڭ كىچىكلىرى يىڭنە،
مىخ، بىگىز، ئۇستىرا، پىچاق، ئوق باشقى، قايچا، قۇلۇپ،
تاقا - تاھال، زىخ، رەندە، كەكە قاتارلىقلار بولغان بولسا، چوڭ-
لىرى قىلىچ، نەيزە، تۆمۈر ئوق، ئوۋ مىلتىقى، ئوتلۇق قو-
راللار، قازان، ئاشخانا سايمانلىرى، شۇنىڭدەك دېھقانچىلىقتا
لازىملىق ھەر خىل قوراللار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يە-
نە قەشقەرنىڭ يەرلىك ماتا ئىشلەپچىقىرىشىدا گۈللەپ-ياش-
نىغان مەزگىل بولدى. شەھەر ئەتراپىدىكى خانئېرىق ۋە پەي-
زاۋات ئەتراپلىرى يەرلىك ماتا ئىشلەيدىغان ئاساسلىق جاي-
لار بولۇپ قالغان. قەشقەرنىڭ يەرلىك ماتاسى شۇ يەرنىڭ
ئاساسلىق ئېكسپورت ئەشياسى بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇ-
را ھېساب بىلەن 10 - 20 مىڭ توپ يەرلىك ماتا روسىيىگە
ئېكسپورت قىلىناتتى. ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارنىڭ ئومۇ-
مىي سوممىسى ئىمپورت قىلىنغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي سوممى-
سىنىڭ ئۈچ ھەسسىدىن كۆپرەككە يېتىپ، روسىيە قەشقەرگە
توشۇپ كېلىپ ساتقان پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سەككىز
ھەسسىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى.

19- ئەسىردە، قەشقەرنىڭ قول سانائىتىدە مۇھىم ئو-
رۇن تۇتىدىغىنى توقۇلغان يەرلىك ماتا، كىيىم-كېچەك جىيا-
گۇڭ قىلىش، باش - ئاياغ كىيىم، گىلەم - پالاس توقۇش ۋە
يىپەكچىلىك ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغىنى مېتال بۇ-

www.uyghurkitap.com

يۇملىرى ياساش، ياغاچتىن ئۆي جاھازلىرىنى ياساش ۋە باشقا ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملار، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە بىر قىسىم قورال - ياراق ياساش، كۆن-خۇرۇمچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى. قولسانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن يەرلىك ماتا ۋە كىيىم-كېچەك مەھسۇلاتلىرى سىرتقا سېتىلغانلىرىدىن باشقا قالغان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆز جايىنىڭ ئېھتىياجىنى قامدايتتى.

يېقىنقى دەۋرگە كەلگەندە قەشقەرنىڭ قولسانائەتچىلىكى كۆلەمدە راۋاج تاپتى. كەسىپلەردىن ئاساسلىقى توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق، ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، كۆن - خۇرۇمچىلىق، موزدۇزچىلىق، ئۇششاق مېتال بۇيۇملىرى ئىشلەش (جۈملىدىن تۆمۈرچىلىك، قىيىمچىلىق، مىسكەرچىلىك، تۇنىكىسازلىق كەسىپلەر)، كۇلالچىلىق، ياغاچچىلىق (جۈملىدىن ئۆي جاھازلىرىنى ياساش، قىرغۇچىلىق، قاسقانچىلىق قاتارلىقلار)، توقۇمىچىلىق (جۈملىدىن زىلچە - گىلەمچىلىك، تاغارچىلىق قاتارلىقلار)، كىگىزچىلىك، گۈل بېسىش، تىغلىق سايمانلارنى ياساش (جۈملىدىن پىچاق، ھەرە ياساش قاتارلىقلار)، ئۇلاغ جابدۇقچىلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياساش، باش كىيىم تىككۈچىلىك، كەشتىچىلىك، كىيىم-كېچەك تىككۈچىلىك، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن كەسىپلەر بار. مەسىلەن: سوپۇنچىلىق، شامچىلىق، كۈگۈتچىلىق، ناۋاتچىلىق (جۈملىدىن ناۋات، ئەدرەك، زۇماتاك قاتارلىقلارنى ياساش)، شۇنداقلا ئويمىچىلىق قاتارلىقلار بار.

بۇ مەزگىلدىن كېيىن، ئىچكى رايونلار ھەمدە ئوتتۇرا

ئاسىيا رايونى زامانىۋى سانائەتنىڭ قەشقەر بازارلىرىغا بەرگەن زەربىسىگە ئەگىشىپ ئۆز رايونىمىزنىڭ بەزى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاستا - ئاستا شاللىنىپ كېتىشكە باشلىدى.

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە قەشقەر شەھىرى ئىچىدە بىر نەچچىلا يەرلىك ماتا توقۇيدىغان ئىشخانىلار تاقىلىپ قالغان، توقۇلغان يەرلىك ماتالاردىن چەكمەن، خام، چوتا، شاتىۋا ھەمدە بەقىسەم قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ يەنىلا مۇئەييەن بازىرى بولۇپ، بىر قىسمى ئۆز رايونىمىزنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا يەنە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى، خەلقمۇ ئىشلىتەتتى، ھەربىلەرمۇ ئىشلىتەتتى. 1954- يىلى قەشقەر شەھىرىدە 427 ئادەم يەرلىك ماتا توقۇش بىلەن شۇغۇللىناتتى، كېيىنچە خام ئەشيا يېتىشمەسلىك، شۇنداقلا خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن يەرلىك ماتا زاۋۇتتا توقۇلغان رەختكە ئورۇن بەردى. 1954 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە بوياقچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلغان، 50 دىن ئارتۇق ئادەم ئىشلەيتتى، ئاساسلىقى سودا ئورۇنلىرى ۋە توپ تارقىتىش ئورۇنلىرى ئۈچۈن ماتا بوياپ بېرەتتى. 1959 - يىلىغا كەلگەندە بوياقچىلىقمۇ ئىش توختاتتى. قەشقەر شەھىرىنىڭ سوپۇنچىلىقى، شامچىلىقى ۋە كۆكۈت ياساش كەسىپلىرى كەڭ كۆلەملىك سانائەت سوپۇنلىرىنىڭ، شاملىرىنىڭ، قاپلىق كۆكۈتلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن قەدەممۇقەدەم يوقىلىشقا باشلىدى. لېكىن بەزى قول سانائەت كەسىپلىرى خەلقنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. مەسىلەن: مىللىي باش كىيىملەر، كىيىم-كېچەك، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلار،

ئالتۇن ـ كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى، كىيىم، رەشمىيە بۇيۇملىرى، ساپال بۇيۇملىرى، مىس بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنىڭ رەڭگى ۋە تۈرى ھەمىشە يېڭىلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ ھەم قەشقەرنىڭ قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ سەرخىللىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئاساسلىق قول سانائەت بۇيۇملىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

دوپپا: قەشقەرنىڭ كەشتىلەپ تىكىلگەن دوپپىسى شىنجاڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالدى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، يالغۇزلا كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى مۇھىم زىننەت بۇيۇمى بولۇپلا قالماستىن، ئېزىز مېھمان، قەدىردان دوستلارغا تەقدىم قىلىدىغان قىممەتلىك سوۋغىدۇر. خاتىرىلىنىشىچە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە «ئالتە تالالىق زەر زىغزىقلىق دوپپا» بار ئىكەن؛ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئالتە بۇرجەكلىك دوپپا» ـــ ئالتە پارچە ماتېرىيال قوراشتۇرۇلۇپ تىكىلگەن دوپپىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، ئەنجان قاتارلىق جايلارنىڭ دوپپا نۇسخىلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ ھازىرقى نۇسخىنى قەدەممۇ ـ قەدەم شەكىللەندۈرگەن.

قەشقەر دوپپىلىرىنىڭ تىكىلىشى تولىمۇ سىلىق، تۈرلىرىمۇ كۆپ، گۈللىرى ئۆزگىرىشچان، گۈل نۇسخىلىرى ھەر خىل، ھەر ياڭزا، ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ ئىستىلىكىنى تولۇق كۆرسەتكەن. ئاساسلىق تۈرلىرىدىن: چىمەن دوپپا (چىمەن تاشكەن دوپپىمۇ دېيىلىدۇ)، يېشىل ئۈستىگە ئاق گۈل تىكىلگەن،

سىدام ناكۆركەم، كىرەست(+) نى ئاساسىي غول قىلىپ ئۈستە-
گە چىمەنگۈلنىڭ گۈل شاخلىرى تىكىلگەن، گۈللىرى شاخچىلار
ئارقىلىق بىر - بىرىگە ئۇلانغان ياكى سىزىق ئارقىلىق ئاي-
رىۋېتىلىپ كۆپلىگەن ئوڭ-تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلەرنى ۋە رومبا-
ھالەتتىنى شەكىللەندۈرگەن، چاك سىزىقلار ياكى چەكمە سىزىق-
لاردىن تىكىلگەن تېگى گۈللىرى ئاساسىي گۈللەر بىلەن ئۆز
ئارا تولۇقلىنىپ، كۈچلۈك بېزەك ئۈنۈمىنى بېرىدۇ.
بادام گۈللۈك دوپپا: بۇ دوپپىنىڭ ئۈچ تۈرى بار، يەنى چۆ-
چۆرە بادام دوپپا، تور بادام دوپپا، جىگۈلى بادام دوپ-
پىدىن ئىبارەت. بۇ دوپپىنىڭ تىكىلگەن گۈل نۇسخىلىرى،
شەكلى سەل ئۆزگەرگەن ياكى سەل قوشۇلغان بادام مېغىزىغا
ئوخشايدۇ، گۈل سىزىقلىرىنىڭ قىياپەت شەكلى خىلمۇ خىل
ھەم مول، جانلىق ئۆزگىرىشچان، تولاراق تېگى قارا، گۈلى
ئاق، ھەيۋەت كۆركەم كېلىدۇ. مامۇ گۈللۈك دوپپا: بۇ دوپ-
پىنىڭ چوققا قىسمىغا سىزىقچىلىرى ماس كەلگەن تۆت گورۇپپا
يۇمىلاق گۈل تىكىلگەن، چۆرىسىدە تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك
ياكى يۇمىلاق شەكىللىك ماس سىزىقچىلاردىن تەركىب تاپقان
تۆت گورۇپپا گۈلى بار، گۈل نۇسخىسى ھەر خىل رەڭدىكى ھە-
شۈت يىپتىن تىكىلگەن، ياڭزىسى ئازادە، جانلىق. كېلەم دوپ-
پا: خۇددى كېلەم تىۋىتىگە ئوخشاش قىلىپ رەڭمۇ رەڭ گۈل
بەرگىلىرى ۋە گېئومېترىيىلىك شەكىللەر تىكىلگەن مارجان دوپ-
پا، قىزچوكانلارنىڭ ياقتۇرۇپ كىيىدىغان دوپپىلىرىنىڭ
بىرى. ئۈستىگە رەڭمۇ رەڭ يۇمىلاق، ياپىلاق مارجانلاردىن
ھەر خىل، ھەر ياڭزىدىكى گۈل نۇسخىلىرى قويۇلغان. گۈللە-
رى بەئەينى سۈپسۈزۈك شەبنەم سۈيى چۈشكەن يېڭى گۈلگە

ئوخشايدۇ. زەر دوپپا: قەشقەردە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە دوپپا، ھەم كۆپرەك چوكانلار، ئاياللار ياقتۇرىدىغان دوپپا. ئىسترولۇق گۈل نۇسخىسى رەڭمۇ رەڭ پارقىراق نۇرىنى چاقنىتىپ، كۆرگەنكىشىنى خان - ئىسىل زادىلار زاتىدىنمىكىن دېگەن ھېسسىياتقا كەلتۈرىدۇ. ئاق دوپپا: ئەرلەر ئەتىياز، ياز، كۈزدە ھەممىشە كىيىدىغان ئاق سۈزۈك رەخ دوپپا، ئۈستىدە قارا يىپ ياكى رەڭلىك يىپتىن تىكىلگەن ئۇششاق گۈللى بار، چاققان، ھوزۇرلۇق، سالقىن دوپپا. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە سەللە دوپپىسى، تور دوپپا، تەتىللا دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا قاتارلىق دوپپا نۇسخىلىرى بار.

قەشقەر دوپپىسى ھازىر تەرەققىي قىلىپ چەت ئەللىكلەرنىڭمۇ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن ساياھەت خاتىرە مەھسۇلاتلىرىدىن بولۇپ قالدى. 1983-يىلى، بېيجىڭدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ساياھەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتىنى باھالاش يىغىنىدا، قەشقەر نەپىس - سەنئەت كارخانىسى ئىشلىگەن چىمەن دوپپا ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى؛ شۇ يىلى مەزكۇر دوپپا مەملىكەتلىك مىللىي بۇيۇملارنى كۆرگەزمە قىلىپ سېتىش يىغىنىدا دۆلەتلىك يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مىللىي مەھسۇلاتلار ئىچىدە ئەلا سۈپەتلىك بولۇپ باھالىنىپ دۆلەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېت تارقاتقان «ئالتۇن ئەجدىھار» گۇۋاھنامىسىغا ئېرىشكەن.

كەشتىچىلىك: ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ھەممىسى قولىغا يىپ - يىڭنە ئېلىپ كەشتە تىكىشنى ياخشى كۆرىدىغان ئەنئەنىۋى ئادىتى بار. قەشقەر شەھرىدە ئىشلەنگەن كەشتە بۇيۇملىرىنىڭ ھۈنىرى ساز، كۈچلۈك بەدىئىيلىككە ئىگە. مەھ-

سۇلات تۇرلىرى جەھەتتىن دوپپىغا گۈل كەشتىلەشتىن باشقا كىيىم - كېچەككە رەشمىلىيە ئىشلەش بار، جۈملىدىن كانەۋاي تون، كانەۋاي يوپكا، كانەۋاي كۆينەك، كانەۋاي ئىچكۆينەك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىيىم - كېچەكلەرنىڭ گۈل سىزىقچىلىرىنىڭ گۈل نۇسخىسى رەڭمۇ رەڭ، مول بولۇپ يەرلىك ئالاھىدىلىككە بىر قەدەر تولۇق. رەشمىلىيە ئىشلەنگەن ياستۇق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە كەم بولمايدىغان مۇھىم بۇيۇم. ئۇ يالغۇزلا ئۆي ئىچىنى زىننەتلەشكە لازىملىق تىزما بۇيۇم بولۇپلا قالماستىن، يەنە يېڭى توي قىلغان قىزلارنىڭ توي جابدۇقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. گۈل ئىشلەنگەن روماللار، جۈملىدىن ئەرلەرنىڭ بەلبېغى، كانەۋاي چاسا ياغلىق، كانەۋاي داستىقان، جايناماز، كانەۋاي قول ياغلىق قاتارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى رەڭگارەڭ گۈل بەرگىلىرى نۇسخىسى ۋە گېئومېتىرىيىلىك سىزىقچىلار رەڭلىك ياكى ساددا يىپ بىلەن تىكىلگەن، بۇلار ئائىلىلەردىكى مۇھىم لازىمەتلىك بۇيۇملار. رەشمىلىيە ئىشلەنگەن پەردىلەردىن كىيىم ياپقۇ، مەرەپ ياپقۇ، ئىشىك - دېرىزە پەردىسى، كارىۋات ياپقۇ، كارىۋات چۆرىسى قاتارلىقلارنى كەشتىلىگەندە ئادەتتە تەكشى كەشتىلەش، يۆمەپ كەشتىلەش، كىرىست شەكلىدە كەشتىلەش، ئىلىپ كەشتىلەش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئاستىنىقى تەرىپىگە ھەر خىل گۈل نۇسخىسىدا كەشتىلەپ چىقىدۇ، بەزىلىرى دەل ئوتتۇرىسىغا ياكى تۆت بۇرجىكىنىڭ ئىچى تەرىپىگە ئورۇنغا رەڭلىك يىپ بىلەن گۈل بەرگى، قۇش، كېپىنەك قاتارلىقلار سىممېتىرىيىلىك ھالدا كەشتىلەنگەن، بۇ نەرسىلەر ئۆي ئىچىدىكى مۇھىم بېزەك بۇيۇملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورېكىتى
www.uyghurkitap.com

زىننەت بۇيۇملىرى: زىننەت بۇيۇملىرى ئۇيغۇر ئاياللىرىدىن ھەممىيلەن تەييارلاش زۆرۈر بولغان زىننەت بۇيۇمى. زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ھۈنەرلىرىنىڭ بىرى. قەشقەر شەھىرىدە ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىكى بار. بۇ ئالتۇن-كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تاۋلاش، قېلىپقا ئېلىش، گۈل چىقىرىش، پارقىرىتىش قاتارلىق مۇھىم ئىش تەرتىپلىرى قول بىلەن قىلىنىپ كېيىن رەڭلىك ياقۇتلار ئۈستىگە قاپلىنىپ تېخىمۇ كۆزنى قاماشتۇرغىدەك بولۇپ كېتىدۇ، بۇ ھەم ئەنئەنىۋى كىلاسسىك ئۇسلۇبقا ھەم زامانىۋى تۈسكە ئىگە.

قەشقەر شەھىرىنىڭ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش تۈرى ۋە ئىشخانىسىنىڭ كۆلىمى گەرچە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ، خىلى، رەڭگى تولۇق، تەييار مەھسۇلاتلىرى زاپاس بولۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىختىيارى زاكاس قىلىپ ياساتقىلى بولىدۇ. مەھسۇلاتلىرىدىن ئاساسلىقى: ئاسما ھالقا، جۈملىدىن نوگايسىمان ھالقا، تاشكەنتچە ھالقا، چېچەكسىمان ھالقا، ئايبالداق ھالقا، 12 ياقۇتلۇق ھالقا، 14 ياقۇتلۇق ھالقا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۈزۈك تۈرلىرىدىن قۇيما ئۈزۈك، مەنچۈزەسىمان ئۈزۈك، چەنپەنزدىلىق ئۈزۈك، شاڭخەيچە ئۈزۈك قاتارلىقلار بار؛ بىلەيزۈكلەردىن قۇيما بىلەيزۈك، تولغىما بىلەيزۈك قاتارلىقلار بار؛ ئۇنىڭدىن باشقا چازا (چاچ قىسقۇچ)، بولاپكا، ياقا لۇدۇرۇق، ئىزنەك قاتارلىقلارمۇ بار. ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىغا قاپلانغان ماتېرىياللىرىغىمۇ ئالاھىدە ئې-

تىبار قىلىنىدۇ. كۆپىنچىسى ئەمپورت قىلىنغان سۈنئىي يا-
قۇت ياكى تەبىئىي خرۇستاللاردۇر. يەنە بىر قىسىم سۆجۈ
ياقۇتلىرىمۇ بار. ئاساسلىق رەڭ تۈرى ھال رەڭ، بانان كۆك،
ئوچۇق يېشىل، توق سېرىق، جىگەررەڭ، سۇس بىغىررەڭ، توق
قارا، ئاق قاتارلىقلار. بۇنداق نۇر چاقناپ تۇرىدىغان يا-
قۇتلار ئويۇپ نەقىشلەنگەن ئالتۇن - كۈمۈش جازا ئۈستىگە
بېكىتىلسە تېخىمۇ چىرايلىق كۆركەملىشىپ، كىشىنىڭ زو-
قىنى قوزغاپ يەردە قويغۇسى كەلمەيدىغان قىلىۋېتىدۇ.

چالغۇ ئەسۋابلىرى: مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى يا-
ساش قەشقەردە يەنە بىر يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي
ئۇسلۇبقا ئىگە كەسىپ. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ياغۇزلا
ئېلىمىز ئاز سانلىق مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاۋازلىق مەھ-
سۇلاتى بولۇپلا قالماستىن، يەنە داڭدار مىللىي قول-ھۈنەر
بۇيۇمى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ياسالغان مىللىي چالغۇ
ئەسۋابلارنىڭ ياسىلىشى سىلىق، ئاۋازى يېقىملىق بولۇپ،
شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جايلاردا كەڭ
تارقىلىپ، كەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا
ئېرىشتى. بۈگۈنكى ئۇيغۇر مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن
قەشقەر راۋابى، سېمىلىق راۋاپ (تاشكەنت راۋابىمۇ دەيدۇ)،
دۇتار، تەمبۇر، ساتار، غىجەك، داپ، چاڭ، سۇناي، ناغرا،
بارابان، ساپايى، نەي، قوشۇق، تاش، خۇشتار، قالۇن، با-
لىمان، دولان راۋابى قاتارلىقلار بار؛ باشقا مىللەتلەرنىڭ
چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن قىرغىزلارنىڭ قومۇزى،
قىياق، قوۋۇز قاتارلىق سازلىرى، قازاقلارنىڭ دومبۇرىسى؛
تاجىكلارنىڭ بىلىزگىمى (تاجىك راۋابى) ھەمدە ئىسكىرىپ
قاتارلىقلار بار.

بۇ چالغۇ ئەسۋابىدىنىڭ كۆپى ئۈجمە ياغىچى بىلەن كالا سۆڭىكىنى ئاساسىي ماتېرىيال قىلىدۇ، گەۋدىسى، دەستىسى، بېشى قاتارلىق جايلارغا ھايۋان سۆڭىكىدىن گۈزەل ۋە مول مەزمۇنلۇق مىللىي نۇسخا بېزىلىپ، چالغۇ ئەسۋابىنى تېخىمۇ مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە بەدىئىيلىككە ئىگە قىلغان. 1983-يىلى قەشقەر شەھەرلىك نەپىس سەنئەت كارخانىسىنىڭ ئىشلىگەن راۋاپ چاڭشادا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ھۈنەر-سەنئەت سېلىشتۇرۇپ باھالاش يىغىنىدا شەرەپ بىلەن دۆلەت يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى، دۆلەتلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتى بەرگەن مۇنەۋۋەر مەھسۇلات نامىغا ئېرىشىپ «ئالتۇن ئەجدىھار» گۇۋاھنامىسىنى ئالغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز پەقەت قەشقەر شەھىرىنىڭ بىپايان دېڭىزدەك قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئوكيانىنىڭ بىر نەچچە دولقۇن مەۋجىدۇر. قەشقەر شەھىرىنىڭ قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى كۈنسېرى يۇقىرى ئۆرلەپ، ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئۆزىنىڭ رەڭگارەڭ تۈسى، روشەن خاس ئۇسلۇبى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدىلا كەڭ كۇشادە سېتىلىپ قالماستىن، بەلكى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى زاتلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا چوڭقۇر ئېرىشتى.

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى مەدە-نىيەت تەرەققىياتىدىن ئومۇمىي بايان

ۋاڭ شى ياڭ

قەشقەر شەھىرى 1952 - يىلى 5 - ئايدا تەسىس قىلىنىپ قۇرۇلغان، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مە-دەنىي ۋە قاتناش مەركىزى؛ 1984 - يىلىنىڭ بېشىدا B دەرى-جىلىك ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. 1986 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يەنە جۇڭگودىكى تارىخى مەشھۇر مەدەنىي شەھەرنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلگەنلىكى ئېلان قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبى-بۇرجىكىگە توغرا كېلىدىغان قەشقەر شەھىرى جۇڭگونىڭ ئەڭ غەربىدىكى بىر چېگرا شەھەر بولۇپ، شەرقىدىكى تارىم ئويى-مانلىقىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ، غەربىدىكى پامىر ئېگىزلىكىگە يۆلىنىپ تۇرىدۇ. خۇددى «كاشغار» دېگەن نامىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىكى «قاشتېشىدەك جاي» غا ئوخشاش قارلىق تاغ بىلەن پايانسىز دېڭىزنىڭ ئارىلىقىغا نەقىش قىلىنغان ياپ-يېشىل سۈزۈك قاشتاشتۇر.

قىزىل دەرياسى بىلەن تۈمەن دەرياسى قويندىغا ئېلىپ تۇرغان بۈتۈن كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان غەربىي چېگ-رادىكى چىمەنزار شەھەر 96.3 كۇۋادرات كىلومېتىرلىق بوس-

تان ئىچىدە قەد كۆتۈرۈپ، قەدىمدىن بېرى «ھۆل - يېغىنى جايىدا، ھاۋاسى يېقىملىق»، «ئېتىز - ئېرىقلىرى بۆك-باراقسان، يەل-يېمىشلىرى مولچىلىق» (شۇۋەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار خاتىرىلىرى» دىن) لىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. پۈتۈن شەھەرنىڭ يەر شەكلى شىمالىي ئېگىز، جەنۇبى پەس، شەھەر رايونىنىڭ مەركىزى دېڭىز يۈزىدىن 1285 مېتر كېلىدۇ. يەرشارائىتى ئېگىز، مەنزىرىسى گۈزەل. مۆتىدىل بەلباغنىڭ تېپىك چوڭ قۇرۇقلۇق قۇرغاق كېلىماتىغا مەنسۇپ بولۇپ، تۆت پەسىل ئېنىق پەرق ئېتىدۇ، ياز ئۇزۇن، قىش قىسقا، يازدا بەك ئىسسىق بولمايدۇ، قىشتا قەھرىتان سوغۇق يوق، ساياھەتنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئەپلىك جايى. 1987 - يىلنىڭ ئاخىرى ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، پۈتۈن شەھەردە 214 مىڭ نوپۇس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 74.87 پىرسەنتنى، خەنزۇلار 25.14 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خۇيزۇ، ئۆزبېك، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق 17 مىللەت بار. بۇ مىللەتلەرنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى خۇددى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك قەشقەرنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئورتاق ئالماقتا.

قەشقەر شەھىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر قەدىمى شەھەر، يازما خاتىرىسى بولغان چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە 2100 يىلدىن ئاشتى، ئورنى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا توغرا كەلگەچكە، قەدىمدە، مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ جۇڭگو ئوچاستكىسىدىكى جەنۇبىي، شىمالىي، ئوتتۇرا يوللىرىنىڭ غەربتە بىرلىشىدىغان باش تۈگۈنى بولغان؛ دۆلىتىمىزنىڭ مىڭ يىللىق دەۋرىدىكى دې-

گىمىز قاتنىشى كەڭ كۆلەمدە ئېچىلىشتىن بۇرۇن، يەنى مىلادى-
دىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردىن مىلادى 16 - ئەسىرگىچە بول-
غان 2000 يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق يىللار داۋامىدا بۇ جاي-
ھەم جۇڭگو بىلەن غەرب قاتنىشىنىڭ كېكىردىكى ۋە تۈگۈنى-
ھەم ياۋروپا - ئاسىيا ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى ھەر خىل-
تاۋارلارنىڭ توپلىنىدىغان، تارقايدىغان ۋە يۆتكىلىدىغان-
جېكىتى بولۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي يېمىنىدىكى ئەڭ بۇ-
رۇن ئېچىلغان خەلقئارا بازار ۋە بوسۇغا دەپ ئاتالغانىدى-
بۇنىڭ تارىختىكى ئورنى ۋە رولى بۈگۈنكى دۇنيادىكى مەشھۇر
سودا شەھەرلىرىدىن كەم تۇرمايتتى. ئىقتىسادنىڭ گۈللى-
نىشى يەنە بۇ يەردىكى ھەر خىل قەدىمكى مەدەنى-
يەتنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى
سۈرگەچكە، ئېلىمىزنىڭ غەربىي خەن دەۋرىدىن تارتىپ تاكى
چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكىچە بۇجاي ئىزچىل تۇردە دۆلە-
تىمىزنىڭ غەرب دىيارىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر يەرلىك ھا-
كىمىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ھەربىي ۋە
دىنىي مەركىزى بولۇپ كېلىپ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي شىما-
لىدا ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا زور ۋە چوڭقۇر تەسىر
پەيدا قىلغانىدى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل- يېزىقى، ئەدە-
بىيات- سەنئىتى، ئۆرپ- ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى، تۇرلۇك
قۇرۇلۇش - بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىياتى تارىخىدا، ھەتتا
ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى قاتارلىق بىر قا-
تار زور جەھەتلەردە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. مۇشۇ-
نىڭغا ئاساسلىنىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك زاتلارنىڭ «قەش-
قەرگە بارمىغىچە، شىنجاڭغا بارغاندەك بولمايدۇ»- دەپ ئورتاق

ئېتىراپ قىلىشنى ھەرگىزمۇ بىكار گەپ دېگىلى بولمايدۇ؟ ھالبۇكى، قەشقەر شەھىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى 328 شەھەر ئىچىدىن 62 دۆلەت دەرىجىلىك مەشھۇر تارىخىي مەدەنىي شەھەر قاتارىغا كىرگۈزۈلۈشىدىن ھەرگىز تاسادىپىي ئىش ئەمەس. يىپەك يولىنى قايتا جانلاندۇرۇش دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك يۈكسىلىۋاتقان ۋەزىيىتى ئاستىدا، جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش دېرىزىسىنى يەنە ئېچىش ئۈچۈن، «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» قەشقەر شەھىرىمۇ بىر قاتار ئالدىنقى تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئوبدان پۈتتۈردى، ئىچكى - تاشقى تەرەپكە تىلىدىغان ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالاقىسىنى پەيدىنپەي قانات يايدۇردى، قەشقەر شەھىرى ئۆزى ئۈچۈن شۇنداقلا جۇڭگو ئۈچۈن تېگىشلىك يېڭى تۆھپىسىنى قوشقۇسى[1]

ھازىرقى ھالەتنى پۇختا ئىگىلەپ، كەلگۈسىنى ئوبدان مۆلچەرلەپ، تارىخ تەرەققىياتىنى چوڭقۇر چۈشىنىشكە ئاساسلىنىش ئۈچۈن، بۇ ماتېرىيال كۆپچىلىككە قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، شەھەر ئورنىنىڭ يۆتكىلىشى، ئاھالىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، شۇنداقلا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق ئاساسىي ئەھۋاللارنى تەمىنلەپ بېرىدۇ، گەرچە بۇ بىر ئۈزۈرەك چۈشەنچە بولسىمۇ، يىل تەرتىپى بويىچە بىر بىرلەپ بايان قىلىپ ئۆتمەكچىمەن. ئىگىلىگەن ماتېرىيال ۋە تەتقىقات سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن، نامۇۋاپىق جايلىرى كۆپ بولۇشى مۇمكىن، ئەھۋالنى بىلىدىغانلارنىڭ تۈزىتىپ قويۇشىنى ئۆتۈنىمەن.

قەشقەرنىڭ ئىپتىدائىي ئاھالىلىرى ۋە مەدەنىيىتى

بۇنىڭدىن 6 – 7 مىڭ يىل بۇرۇنلا، قەشقەر ئەتراپى لىرى سىپتا تاش قوراللارنى ئاساسىي مەدەنىيەت بەلگىسى قىلغان

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كىرىپ بولغانىدى. بۇ بۇرۇنلا ئار
خېئولوگىيىلىك يېڭى بايقاشلاردىن ئىسپاتلانغانىدى. 1956
يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تاشمىلىق دېگەن جايد
تاشيول ياساۋاتقاندا ئىككى يېرىم مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى يەر ئاستى
تاش قاتلىمىدىن بىر دانە تۆۋى ئۈچلۈك كۆلرەڭ ساپال كوم
زەك چىققان، بۇ شەنشىنىڭ ياڭشاۋ مەدەنىيىتىگە ئائى
(يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ) يەردىن قىزىل بىلىنغا
ساپال كومزەك بىلەن شەكىل جەھەتتىن ئازراق پەرقلىنىمۇ
لېكىن ئاغزى كىچىك، گىرۋىكى قېلىن، بويىنى ئىنچىكە، تۆۋى
ئۈچلۈك بولۇش تەرەپلىرى ئۆز ئارا ئوخشايدۇ. 60- يىللار
نىڭ بېشىدا، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 28 كىلومېتىر
جايدىكى خانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن يەنە قىزىل
ساپالدىن ياسالغان ئىككى دانە چاقپىلەك تېپىلغان، بىرسى
نىڭ شەكلى خۇددى كىچىك توقاچقا ئوخشايدۇ، يەنە بىرسى
نىڭ شەكلى شاپتۇلغا ئوخشاۋراق كېتىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ
ئوتتۇرىسىدا يىپ ئۆتكۈزىدىغان تۆشۈكى بار ئىكەن، مۇتە
خەسسىسلەرنىڭ باھالاپ بېكىتىشىچە بۇمۇ يېڭى تاش قورال دەۋ
رىگە مەنسۇپ مىراس ئىكەن. يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت
مەدەنىي يادىكارلىقنىڭ زور تۈركۈمدە تېپىلىشى 1972-
يىلى 7- ئايدا بولدى، قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى
دىكى 50 نەچچە كىلومېتىر يىراقتىكى ئوپالدا، ئارخېئولوگىيە
خىزمەتچىلىرى، ئاقتالا، ئوڭغۇلۇق، قورۇقتالا ۋە دۆۋ دىلىكتىن
ئىبارەت تۆت ئورۇندىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى
كەينى - كەينىدىن قېزىپ چىقاردى، بىر - بىرىگە تۇتاشقان
بۇ تۆت ئورۇندىكى خارابىلاردىن سۈركەپ ياساشنى ئاسى

بەلگە قىلغان يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت زور تۈركۈم-
دىكى چوڭراق مىراسلار قېزىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە تاش
پىچاق، تاش ئوغاقلارنىڭ ئىشلەنگەن نىسبىتى خېلىلا يۇقىرى،
ياسىلىشىمۇ خېلى سىلىق. تاش پىچاقنىڭ تۆشۈكى يوق ھىلال
ئاي شەكلىدە، تاش ئوغاقنىڭ بېلى يايى شەكىللىك، ئىچى
بىسلىق بولۇپ، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يەنشۇيىدە ئۇچراتقان
تاش ئوغاق بىلەن شەكلى ۋە ياسىلىشى بەكمۇ ئوخشايدۇ؛
باشقىلىرىدىن تاش پالتۇ، تاش تۇتقۇچلۇق ياغۇنچاق، تاش چاق-
پىلەك، شارسىمان تاش ۋە شۇنىڭدەك ساپال سايمانلاردىن كوم-
زەك، ھېجىر، تەشتەك، كۆپ، ئىستاكان قاتارلىقلارنىڭ ھەممى-
سى بار. 1978- يىلى ھازىرقى قەشقەر شەھەر ئىچىدىكى ۋىلا-
يەتلىك 2- ترانسپورت شىركىتىنىڭ قورۇسىدا قۇرۇلۇش
قىلىۋاتقاندا، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تاش قوراللاردىن
يەنە ئۈچ دانە تېپىلدى، بۇنىڭ ئىككىسى تاش پالتا، بىرسى
ئىشلىتىپ كالىلىشىپ كەتكەن كەتمەنگە ئوخشايدۇ، شەھەر
رايونى تەۋەسىدىن تېپىلغان بۇ بىر قانچە مەدەنىي مىراسلار
مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

شىنجاڭغا ئائىت سىپتا تاش قوراللارنى ئاساسىي
بەلگە قىلغان قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ قەشقەردىن
تېپىلىشى چىڭخەي، گەنسۇ، نىڭشيا، ئىچكى موڭغۇل ۋە
شەرقىي شىمالنىڭ شىمالىي قىسمى قاتارلىق ئۆلكە، رايونلار-
دىكى شۇ تۈردىكى ئىزلارنى تېررىتورىيە جەھەتتىن بىر-
بىرىگە تۇتاشتۇردى، تۈرلىرىمۇ بىردەك. بۇ، بۇنىڭدىن تەخ-
مىنەن 6 - 7 مىڭ يىل ئىلگىرى بۇ يەردە ئىپتىدائىي ئىنسان-
لارنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىپتىدائىي ئادەم-

لەر تۇپىنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسى بىلەن مەلۇم مەنبەلىك باغلىنىشى مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۈگۈنگىچە شىنجاڭدا بۇ نەگىدىنمۇ ئېلگىرىكى كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىقلار تېخى تېپىلمىدى، مانا بۇمۇ بۇ يەردىكى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدىن غەربكە كۆچكەن بۇ ئىپتىدائىي قەبىلىلەر، ئاساسلىقى دەسلەپكى چىن دەۋرىدە شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي دائىرىسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان چاڭ قەبىلىلىرىدىن ئىدى، كېيىنچىرەك تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىن خېشى كارىدورىدا ئەسلىدە ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم ساكىلار (جۇڭگو تارىخنامىلىرىدا يۈن ئۇرۇقلۇق رۇڭلار، غەربنىڭ تارىخنامىلىرىدا «ساكا» ياكى «ساك» لار دېيىلگەن) قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تېرەك داۋىنىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بۇ جايغا كېلىپ ماكانلىشىپ، ئورتاق ھالدا بۇ بوستانلىقنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئاھالىلىرىدىن بولۇپ قالغان.

ئېلىمىزنىڭ غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جىمەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 976 ـ يىلىدىن 922 ـ يىلغىچە) غەربنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقىپ غەربىي دىيارغا بارغانىدا، «كوئېنلون تېغىنىڭ ئېتىكىدە، قىزىل دەريانىڭ كۈنگەيىدە قونغان» («مۇتيەنزى» تەزكىرىسى). قەدىمكى كىتاب «تاغ ـ دېڭىزلار دەستۇرى» دە: «غەربىي دېڭىز (قەدىمكى لوپنور) نىڭ جەنۇبىدا، كۆچمە قۇم (تەكلىماكان قۇملۇقى) نىڭ ياقىسىدا، قىزىل دەريانىڭ ئارقىسىدا، قارا دەريانىڭ ئالدىدا بىر چوڭ تاغ بار، نامى كوئېنلۇن تۆپىلىكى دېيىلىدۇ» دەپ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان «قىزىل دەريا» دېگەنى، بۇگۈنكى قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. دەريانىڭ سۈيى قوڭۇر، قىزىل رەڭلىك قۇم - لاتقىلارنى ئېقىتىپ ماڭىدىغانلىقى سەۋەبىدىن مۇشۇنداق ئاتالغان. ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن تارتىپ، تاڭ سۇلالىسىغا قەدەر خەنزۇچە تارىخنامىلەردىنىڭ ھەممىسىدە قىزىل دەريا خاتىرىدە ئېلىنغان. تۈركلەر غەربىي دىيارغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىنمۇ يەنىلا قىزىل دەريا دەپ ئاتىلىۋەرگەن. يۈەن، مىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ تىلىدا «ئورۇنئوسۇ دەرياسى» دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ مەنىسى يەنىلا قىزىل دەريا دېگەن بولىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغان جۇۋ كىشىلىرىنىڭ قەدىمى قەشقەرگە يەتكەن. بۇ چاغدا يەرلىك كىشىلەر «ئوت، سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىدىغان» كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان ھەمدە بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان مۇقىم ماكانلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشنى باشلىغانىدى.

ئاۋۋالقى جىن مەزگىلىدە، ئېلىمىز تارىخىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغان چۇنچيۇ بەش زومىگەرىنىڭ بىرى بولغان چىن موگۇڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 659 - يىلدىن 620 - يىلغىچە) نىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى بۇگۈنكى قەشقەرگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ چاغدا ياۋروپا بىلەن ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى

يىپەك سودىسىمۇ ئاللىقاچان باشلانغانىدى. يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولغان ياكى ھېچبولمىغاندا شەھەر سېپىللىرىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى ئورۇنلىنىپ بولغانىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 329 ــ 328- يىللار ئارىلىقىدا، قەدىمكى گرېتسىيە ماكېدون خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئىسكەندەر لەشكەر تارتىپ شەرققە ھۇجۇم قىلغان چاغدا، ئۇنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرىنىڭ كۈچى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىدىكى قەدىمكى قەشقەر قەلئەسىگە يېتىپ كەلگەن ئىدى. 11 - ئەسىردە ئۆتكەن قەشقەرلىك مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردە دەسلەپ قۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

ئىككى خەن، ۋېي، جىن، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدە ـ سۇلې دۆلىتى

مىلادىيىدىن تەخمىنەن 128 يىل بۇرۇن، غەربىي دىيارغا ئۆتكەن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭچيەن ئۇلۇغ ياۋچىلار (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە ئويمانلىقىدا). دىن دۆلىتىگە قايتىشىدا بۇ يەردىن ئۆتكەنىدى، بۇ يەر ئاللىقاچان غەربىي دىياردىكى 36 دۆلەتنىڭ بىرى بولغان سۇلې دۆلىتىنىڭ مەركىزى ــ سۇلې شەھىرى ئىدى. «خەننامە، سۇلې تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، سۇلې دۆلىتىنىڭ 1510 ئۆيلۈك، 18647 كىشىلىك ئاھالىسى، 2000 كىشىلىك ئارمىيىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە پادىشاھ، تۆرە، تۇتۇق بېگى،

گېنېرال، سەردار، باشلىقلارنى بەلگە قىلغان بىر يۈرۈش ھاكىمىيەت ئورگانلىرى تەشكىلاتى بولغان، مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردە بۇ يەر ئالىبۇرۇن بىر تەدرىجى ئىلغار سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرىپ بولغانىدى.

جۇغراپىيىلىك قاتناش ئالاقىسى جەھەتتە، سۇلې شەرقتە يۈيمىن، دۈڭقۇتان بىلەن تۇتاشسا، غەربتە ياۋچىلار پەرغانە (ھازىرقى سوۋېت قازاقىستانىدا) غىچە يېتىپ باراتتى. شىمالدا ئۇيسۇنلار، سوغدىيانلار (بۈگۈنكى سوۋېت قازاقىستانىدا) بىلەن تۇتاشسا، جەنۇبتا كەشمىر ۋە ھىندىستانغىچە يېتىپ باراتتى. بۇ خىل تەرەپكە تۇتىشىدىغان ھالەت ھەققىدە جاڭچيەن ئۆتكۈر قىلىپ: «(سۇلې) غەربتە ئۇلۇغ ياۋچىلار، پەرغانە، سوغدىيانىڭ ئۆتەريولىدۇر»، (ماتېرىيال ئېلىنغان مەنبە يۇقارقى بىلەن ئوخشاش) دەپ كۆرسەتكەنىدى. يەرشارائىتى جەھەتتە، سۇلې غەربتە پامىرغا تىرىلىپ تۇرىدۇ، شەرقتە بىپايان قۇم دېڭىزىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ. غەربكە ماڭىدىغان سودا كارۋانلىرى يولبويى قۇم - بورانىنىڭ دەردىنى يەتكىدەك تارتىپ بۇ جايغا كەلگەندىن كېيىن يەنە ئالدى تەرەپتە ئېگىز پامىرنىڭ خەتەرلىك داۋانلىرى ئۇلارنىڭ ھالقىپ ئۆتۈشىنى كۈتۈپ تۇراتتى؛ شەرققە ماڭىدىغان سودىگەرلەر دېڭىز يۈزىدىن 4ـ5 مىڭ مېتىر كېلىدىغان پامىر تاغلىرىدىن ساق چۈشكەندىن كېيىن بۇ بوستانلىقتا ئازراق دەم ئېلىپ يۈرىكىنى توختىتىپ، غەيرىتىنى تولۇقلاپ ئاندىن سەپەرىنى داۋاملاشتۇرۇشنى تېخىمۇ زۆرۈر دەپ بىلەتتى. جاپا ـ مۇشەققەتلىك ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ يىپەك يولىدا ھەر قانداق بىر يۆنىلىشكە قاراپ قاتناۋاتقان ئەلچىلەر، سودا كار-

ۋانلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا سۇلېپ شەھىرى ئۇلارنىڭ توختاپ ئارام ئالغاچ، ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋېلىشى ئۈچۈن خوپمۇ ئوبدان كۆڭۈلدىكىدەك جاي ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نۇرغۇن ماللار بۇ يەردە قولدىن – قولغا ئۆتۈپ توپلىناتتى ھەم تارقايتتى. بار – يوقى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلاتتى، ھەممىسى ئۆزىگە ئېھتىياجلىق ماللارنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، مۇشۇ يەردىنلا كەينىگە بۇرۇلۇپ قايتىپ كېتەتتى. شۇڭا، مەيلى ئىككى خەن دەۋرىدىكى جەنۇبىي، شىمالىي ئىككى يول بولسۇن ياكى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىنكى جەنۇبىي، شىمالىي، ئوتتۇرا ئۈچ يول بولسۇن ھەممىسى مەسلىھەتلەشكەندەك سۇلېپ شەھىرىنى يىپەك يولىنىڭ جۇڭگو ئوچاستكىسىنىڭ غەربىي ئۇچىدىكى قوشۇلۇش نۇقتىسى قىلغان. جاڭچيەن بۇ يەرگە كەلگەن چاغدا، يىپەك سودىسىنىڭ تۆرتكىسى تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن سودا – سېتىق پائالىيەتلىرىنىڭ يۇكسەك مەركەزلىشىشى سۇلېپ شەھىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى شەھەرلەرگە ئوخشاش كۆركەم كوچىلار ۋە سودا دۇكانلىرىغا ئىگە قىلىپ، بۇ يەرنى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي بويىچە «شەھەر قاتارىغا كىرىدىغان» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش) تۇنجى خەلقئارالىق سودا شەھىرىگە ئايلاندۇرغانىدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 – يىلى (غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۆە 2 – يىلى) ھونلارنىڭ خانى باتىسخان خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. غەربىي خەن ھۆكۈمىتى جىڭجىنى غەربىي دىيار دۇخۇسى قىلىپ تەيىنلەپ، تۇنجى قېتىم غەربىي دىياردا غەربىي دىيار دۇخۇ (سەرتاپلىق) مەھكىمىسى تەسىس

تادى. مۇشۇنىڭدىن ئېتىبارەن سۇلې دۆلىتى سىياسىي جەھەتتە دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمكى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە قاراشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ بۇ يەردە قۇرغان تۇڭپۇ دۇۋى دېگەن مەمۇرىي ئاپپاراتىنىڭ كونتروللۇقىغا خاتىمە بېرىلدى.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن تارتىپ ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلگىچە ھونلارنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي دىيارنى قايتا تىزگىنلەپ، يىپەك يولىنى پۈتۈنلەي ئېتىپ تاشلىغانىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە، ھونلارنى قوغلاپ چىقىرىپ غەربىي دىيارنى قايتۇرۇۋېلىش ھەمدە شۇنىڭ بىلەن يىپەك يولىنى راۋانلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىش يەنە باشلاندى. سۇلې يىپەك يولىنىڭ بوغۇزى ۋە جان تومۇرى بولغانلىقى ھەم جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى يولنى كونترول قىلىشنىڭ مەمۇرىي مۇھىم جايى بولغانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرىدىغان تەبىئىي توساق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايدا خېلىلا ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچ بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، مىلادىنىڭ 74- يىلى باھاردا، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سىياسىئونى، ھەربىي ئالىمى، دىپلوماتى بەنچاۋ (مىلادى 32 ـ 102-يىللىرىغىچە) بۇيرۇققا بىنائەن 36 پالۋاننى باشلاپ يولۋاس ئۇۋىسىغا كىرىپ، ھونلارنىڭ سۇلېدا تۇرغۇزغان قورچاق پادىشاھىنى تىرىك تۇتۇپ، قىلىچنىڭ بىسىنى قانغا بويىمايلا سۇلې دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى ئېلىپ، سۇلېنى بىر يولىلا تىنچىتىپ، 65 يىل ئېتىلىپ قال-

غان يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىنى يېڭىدىن ئاچتى.
شۇ يىلدىن تارتىپ مىلادى 91 - يىلىغىچە بولغان 17 يىل ئە-
چىدە، بەنچاۋ ئىزچىل تۈردە سۇلېنى ھونلارغا زەربە بېرىدى-
غان تايانچ بازا ۋە غەربىي دىياردىكى ھەر قايسى جايلار
بىلەن ئالاقە قىلىدىغان چوڭ لاگېر قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر
بولۇپ ئىچكى قىسىمدىن چىققان سۇلې تۇپىلاڭچى ئاقسۆڭەك-
لەر ۋە سىرتتىن، يەنى يەكەن، كۈچار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، قا-
راشەھەر، قۇم (ئاقسۇ) قاتارلىق ھون تەسىر كۈچلىرى بىلەن
ئۇزۇن مۇددەت جاپالىق ، مىسلىسىز جەڭلەرنى ئېلىپ بېرىپ،
شەرقىي خەن سۇلالىسىغا پۈتكۈل غەربىي دىيارنى قايتۇرۇپ
ئېلىپ بەردى ۋە مۇ يەرنى تىنجىتتى. «غەربىي دىياردىكى
دۆلەتلەر ئەل بولغان كۈندىن ئېتىبارەن يالتىيۋالمىدى،
كىچىكتىن چوڭىغىچە شادلىققا چۆمۈپ، ئۈزمەستىن سوۋغا - سا-
لاملار ئەۋەتىپ تۇردى» («كېيىنكى خەننامە. بەنچاۋ تەزكىر-
سى»دىن). مىلادىنىڭ 91 - يىلى قىشتا، بەنچاۋ غەربىي دى-
يارنىڭ تۇتۇق بېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ كۈچارغا كۆچىدىغان
چېغىدا، غەلىبەۋەز دىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئالايىتەن
ئۆزىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ياردەمچىسى — غەربىي دىيار چاڭشى-
سى شۈيگەننى ئۇزۇن مۇددەت سۇلېدا تۇرۇشقا قالدۇرۇپ،
ئۆزىنىڭ بۇ كونا تايانچ بازىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىد-
دىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

غەربىي خەن دەۋرىدىن بېرى سۇلې تارىم ئويمانلى-
قىدىكى بىرىنچى چوڭ بوستان ئىدى. «بەش خىل زىرائەت
تېرىلاتتى، يەردە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر، چارۋا مەھسۇلات-
لىرى، ھەربىي ئىشلىرى خەن دىياردا (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

نى دېمەكچى) ئازراق ئوخشىشىپ كېتەتتى» («خەزنامە، غەر-
بىي دىيار تەزكىرىسى» دىن). مەھسۇلاتلىرى يېتەرلىك ھال-
دا ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى يەنە «ئېكسپورت» قى-
لىپ باشقا قوشنا ئەللەرگە چىقىرىلاتتى. شەرقىي خەن دەۋرى-
گە كەلگەندە، ئىقتىسادتا تېخىمۇ زور ئىلگىرىلەشلەر بولدى،
بەنچاۋ بۇ جاينى «يەرلىرى مۇنبەت، ياپلاقلىرى ئاۋات» دەپ
ماختىغان («كېيىنكى خەننامە. بەنچاۋ تەزكىرىسى» دىن).
نوپۇسىمۇ راۋاجلىنىپ 2100 ئۆيلۈك 100 مىڭدىن ئارتۇق ئا-
دەمگە، ئارمىيىسى 30 مىڭ كىشىگە يەتكەنىدى. ئۇندىن
باشقا كۈنلىكى بۇ جايدىن ئۆتىدىغان زور تۈركۈم سودىگەر-
لەر ۋە دائىمىي تۇرۇشلۇقچەت جاي مۇھاجىرلىرىمۇ بۇ جاي-
نىڭ نوپۇسىنى جىددىي كۆپەيتتى. ماددىي مەھسۇلاتلار ۋە تا-
ۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا
بولىدۇ.

يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شەرقىي خەن سۇلالى-
سىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن تارتىپ ۋېي، جىن دەۋرىگىچە
بولغان ئارىلىقتا، سۇلې دۆلىتى راسا كۈچىيىپ، ئومۇميۈزلۈك
گۈللەنگەن مەزگىل بولدى. يېقىن قوشنىلاردىن يەكەن قا-
تارلىق 12 دۆلەت پۈتۈنلەي سۇلې دۆلىتىگە قوشۇلۇپ كەتتى،
ھەتتا شەرقتىكى جاگىي، جيۇچۈەن رايونلىرىغىچە ھەربىي
ھەرىكەت يۈرگۈزۈپ، غەربىي دىياردىكى مۇشتۇمزور دەپ ئا-
تالدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى شەرقىي خەن
ھۆكۈمىتى سۇلې پادىشاھى چېن-
پەنگە خەن سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك تۇتۇق بېگى دېگەن ئۇنۋا-
نىنى بەردى. بەش يىلدىن كېيىن، چېن پەن شەرقىي خەن-

نىڭ غەربىي بۇيرۇقىغا بىنائەن 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولىۋالغان ئۇدۇن (بۈگۈنكى خوتەن) دۆلىتىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلىبە قازاندى. مىلادى 169 - يىلىدىن كېيىن سۇلې دۆلىتى ئۆزىنى دۆلەتسىز چوڭ، ئەسكەرلىرى كۆپلۈك دەپ چاغلاپ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا بويسۇنمىدى، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي دىياردىكى ھەر قايسى ئەللەردىن 30 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر توپلاپ سۇلې دۆلىتىگە قارشى 40 نەچچە كۈن جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ غەلىبە قازىنالمىدى. شۇندىن كېيىن «سۇلې دۆلىتى پادىشاھى لىيەنشياڭ ئۆلتۈرۈلدى، ئوردىمۇ چەكلىنىپ قالدى» («كېيىنكى خەننامە. سۇلې تەزكىرىسى» دىن).

ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىگە كەلگەندە، مىلادى 222- يىلىدىن كېيىن، ساۋۋېي ھاكىمىيىتى غەربىي دىياردا غەربىي دىيار جاڭشىسىنى تەسىس قىلىپ، سۇلې قاتارلىق دۆلەتلەرگە قارىتا بەزلەپ ئەيۋەشكە كەلتۈرۈش، نەپ ئالدۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى ھەمدە سۇلې پادىشاھىغا «ۋېينىڭ قوغدىغۇچى دىۋان ياساۋۇل بېگى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن ھەمدە ساۋۋېي موھۇر باسقان بەلباغ تارقىتىپ بەرگەن.

غەربىي جىن سۇلالىسى (267 - 316 - يىللىرى) دەۋرىدە، سۇلې دۆلىتىنىڭ ئىچكىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ قويۇقلاشتى، ئۈزلۈكسىز تۈردە ئەلچى ئەۋەتىپ داڭدار ئاتلار ۋە يەرلىك ماللارنى سوۋغات قىلىپ تۇردى، ئۆزىنىڭ شاھزادىلىرىنى جىن ئوردىسىغا «مەھرەم» لىككە ئەۋەتتى ھەمدە جىن ئوردى-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

-سىنىڭ سېلىپ پادىشاھىغا بەرگەن «دىۋان ياساۋۇل بېگى، چىن
خاندانلىقىغا ئىخلاسمەن ئۇلۇغ بەگ» دېگەن مەرتىۋە ۋە
ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى، بۇ، شەكىل جەھەتتىن ئىچكىرىدىكى
ۋاڭ - تۈرلەرگە ئوخشايتتى.

شەرقىي جىندىن كېيىن، 324- يىلى جاڭ جۈن ئاۋۋالقى
لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى؛ 376 - يىلى ئاۋۋالقى چىن سۇلا-
لىسىنىڭ گېنېرالى لۈيگۇاڭ غەربىي دىيارنى بويسۇندۇردى؛
386 - يىلى لۈيگۇاڭ ئۆزىنى كېيىنكى لياڭ ۋاڭى دەپ جاكار-
لىدى؛ 400 - يىلى دۇنخۇاڭنىڭ سابىق ۋالىيسى لى خاۋ يەنە
غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى؛ 420 - يىلى داجۇ چۈي-
مىڭسۈن غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، شىمالىي لياڭ
ھاكىمىيىتىنى قۇردى. 422 -يىلى سۇڭ ۋۇدى غەربىي دىيار-
نى يەنە بويسۇندۇردى. گەرچە تەپرىقچىلىق كەينى - كەينى-
دىن يۈز بېرىپ، ھاكىمىيەتلەر يېڭىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ،
قالايمىقان ۋەزىيەت ئالدىدا، سېلىپ دۆلىتى بۇرۇنقىدەكلا
يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تەپرىقچى
ھاكىمىيەتلەر بىلەن بىر - بىرلەپ قويۇق مۇناسىۋەت ئورنى-
تىپ كەلگەن، يالغۇز سىياسىي جەھەتتە رەھبەرلىككە بويسۇنۇش
مۇناسىۋىتىنى ساقلاپلا قالماستىن، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت جە-
ھەتتىكى باردى - كەلدىسىمۇ ناھايىتى قويۇق ئىدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، 435-
يىلىدىن باشلاپ تاكى 512- يىلىغا قەدەر تارىخىي كىتابلار-
دا خاتىرىلىنىپ قالغانلىرىنى ئالساق، سېلىپ دۆلىتى ئىل-
گىرى - ئاخىر 15 قېتىم شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتىگە ئەلچى
ئەۋەتىپ تەۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، گەرچە ئارىلىقتا

480 ~ يىلىدىن 563 ~ يىلىغىچە سۇلى دۆلىتى گەرچە بىرلا چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن چارۋىچى ئەفتالىتلار (ئاق ھونلار) تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ قىل تالانغان بولسىمۇ، لېكىن قەلبىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەلپۈنۈش، بىرلىكنى قوغداشتىن ئىبارەت ئىرادىسى باشتىن ـ ئاخىر ئۆزگەرمىگەن ئىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلارغىچە، سۇلى دۆلىتى خەلقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئۆگىتىشى ۋە تەسىرى ئاستىدا، زور تۈركۈمدىكى تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋە بىر قەدەر ئىلغار تېرىقچىلىق ئۇسۇللىرىنى كىرگۈزگەن ئىدى. ئىشلەپچىقىرىلغان ماددىي مەھسۇلاتلارمۇ ئىنتايىن مول ئىدى. «يەرلىرىدىن كۆپرەك شال، تېرىق، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۈر، قەلەي، گۈڭگۈرت، يىپەك ـ كىمخاپ چىقاتتى» («شىمالىي سۇلالىلار تارىخى ــ سۇلى تەزكىرىسى»دىن). توقۇمىچىلىقمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە راۋاجلانغان بولۇپ، بۇ يەردىن چىققان «سۇلى كىمخىبى» غەربىي دىياردا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ ناھايىتى داڭلىق ئىدى.

غەربىي خەن مەزگىلىدە سۇلى دۆلىتىنىڭ پايتەختى سۇلى قەلئەسى ئىدى (يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ تەكتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ۋە كۆلىمىنى دەلىللەش مۇمكىنچىلىكى يوق)، شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە، سۇلى دۆلىتىنىڭ مەركىزى پەنتو قەلئەسىگە ئۆزگەرتىلگەن. بەلكىم سۇلى قەلئەسىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن. پەنتو قەلئەسىنىڭ كونا ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي شەھەر رايونىدىكى ئەسكىھىسارىدىكى قەدىمكى قەلئە بولۇپ،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىغىندىسى

بۇ قەلئە شەرقىي خەن دەۋرىدىكى بەنچاۋنىڭ بۇ يەرنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاپ چەك قىلغانلىقى بىلەن كېيىنكىلەرگە نام قالدۇرغان. جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىن تارتىپ سۈي سۇلالىسىغىچە خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا سۇلى دۆلىتىنىڭ پايتەختى توغرىلىق «پايتەخت سېپىلى چاسا بولۇپ، تەرەپلىرى بەش چاقىرىم كېلەتتى» دەپ تەسۋىرلىنىدۇ، گەرچە ئۇنى ئېنىق بىلەلمىسەكمۇ، لېكىن ئايلانما ئۇزۇنلۇقى ۋە مەيدانى ئېنىق ئېيتىلغان.

بۇ دەۋر ئىچىدە، بۇ جايدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن چاكزۇلار بىلەن ساكلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىلەن بولغان ئارىلاشما قۇرۇلمىنى ساقلاپ كەلگەن. بۇ يەردىكى بىر روشەن ئالامەت ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن تارتىپ سۈي سۇلالىسىغىچە بولغان خەنزۇچە تارىخىي كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە «ئادەملەرنىڭ قول - پۇتلىرىنىڭ بارمىقى ئالتە ئىدى، تۇغۇلغان بالىسىنىڭ ئالتە بارمىقى بولمىسا باقمايتتى» دەپ نەقىل كەلتۈرىدۇ. دەلىللەشتىن قارىغاندا، بۇ ماھىيەتتە يەنىلا قەدىمكى چارۋىچىلارنىڭ بىر خىل ئومۇمىيۈزلۈك ئالاھىدىلىكىدۇر. ئىككى خەن دەۋرىدە بۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ بەدەن شەكلى، تاشقى قىياپىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئادەملىرىدىن ئاساسەن پەرقلەنمەيتتى. لېكىن جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلاردىن كېيىن «ئىدىقۇت (تۇرپان) نىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەردىكى ئادەملەرنىڭ قاڭشىرى ئېگىز، كۆزى چوڭقۇر» ئىدى («شىمالىي ۋېي تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» دىن). بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، تۇرپاننىڭ غەربىدىكى سۇلى ئاھالىسى تاشقى قىياپەت جەھەتتە «كۆزى چوڭقۇر، قاڭشالىق» بولۇشتىن ئى-

بارەت يېڭى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. روشەنكى ھىندى - ياۋروپا قان سېستېمىسىدىكىلەر ئارىلىشىشقا باشلىغان. چاڭلار ۋە ساكلاردىن قالسا، بىز يەرگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغانلاردىن يەنە ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھونلار، خەنزۇلار ۋە ئەفتالىتلارمۇ بار ئىدى، بىراق سان جەھەتتە ئەڭ كۆپ بولغىنى يەنىلا سوغدىيانلار ئىدى. سوغدىيانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىككى دەريا ساھىلى (ماۋەرائۇننەھر) دە ياشايدىغان قەدىمكى شەرقىي ئىران شىۋىسىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى مىللەت ئىدى. ئۇلار سودا قىلىشقا ماھىرلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. تاكى 11 - ئەسىرگە قەدەر قەشقەر شەھىرىگە يېقىن جايدا يەنىلا زور تۈركۈم سوغدىيانلار كەنتى ساقلىنىپ كەلگەنىدى.

ئىككى خەن دەۋرىدىن بۇيان، سۇلې دۆلىتىدە مەدەنىيەت جەھەتتە ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەقە بۇددا دىنىنىڭ ئېقىپ كىرىشىدۇر. ھىندىستاننىڭ بۇددا دىنى مىلادى 1-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سۇلېغا تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ كىرىش يولى ئىككى بولۇپ، بىرسى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىن چىقىپ، ۋاخان تېغى (ئافغانىستاندا) ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئېشىپ يېتىپ كېلەتتى؛ ئىككىنچىسى، ھىندىستاننىڭ ئۆز زېمىنىدىن چىقىپ، ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، شەرقىي بىلەن كىرەتتى. بۇددا كىلاسسىكلىرى ئەڭ دەسلەپ بۇددىستلار ئۆز ئارا بىر بىرىگە ئاغزاكى ئۆگەتكەنلىكى، بەلكى كۆپچىلىكى بۇددا مۇرىتلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى پارچە - پۇرات پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئاساسىي شەكىل قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، تاكى بەنچاۋ سۇلېدا

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

تۇرغان مەزگىللەرگىچە بۇ جايدا ئومۇملاشمىغانىدى. مىلادى 120- يىلىدىن كېيىن، سۇلې خان جەمەتىدىن چىن پەن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ كۇيىپا خاندانلىقىدا بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئۆگىنىپ، ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىنى مەملىكەت ئىچىدە زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىشكە باشلىدى ھەمدە دىن ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان...

بىر مۇنچە غارلار قېزىلدى. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىرىدىن قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۈچ بۇرھان بۇددا يادىكارلىقىدىن ئىبارەت. « بۇ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان دۆلىتىمىزنىڭ غەربىدە ساقلىنىپ قالغان ئەڭ قەدىمكى غارلارنىڭ بىرىدۇر » (« جۇڭگودىكى مەشھۇر جايلار لۇغىتى» 1107 - بەت). شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە يۈز يىل جەريانىدا سۇلېنىڭ بۇددا دىنى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ، ئۇدۇن (خوتەن)، كۇسەن (كۇچار)، ئىدىقۇت (تۇرپان) لار بىلەن بىر قاتاردا غەربىي دىياردىكى تۆت چوڭ بۇددا دىنى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالدى. ئوتتۇرا جۇڭگودىن غەربكە ئۆتكەن مەشھۇر راھىب داۋئەن، جۈمىلى ۋە غەربىي رايوننىڭ مەشھۇر راھىبى كۇماراجىۋا، شۇنىڭدەك ھىندىستاننىڭ بۇددا ئىلمىي تەرجىمانى دامچىدو قاتارلىق كىشىلەر سۇلېدىكى بۇددا ئىزنالىرىنى تاۋاپ قىلىپ بۇددا قائىدىلىرىدىن دەرس بەرگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادى 465 - يىللىرى، سۇلې دۆلىتى

پادىشاھى شىمالى ۋېي سۇلالىسىنىڭ كاۋزۇڭ خانىغا ئۇزۇنلۇقى ئىككى جاڭدىن كۆپرەك كېلىدىغان بۇددا كاشاياسىنى ھەدىيە قىلىپ، پۈتۈن ئوردىنى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن. مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، سۇلى دۆلىتىنىڭ بۇددا راھىبى تانمۇنات ئۇزۇن مۇددەت ئىچكىرىدە تۇرۇپ دىنىي قانۇندىن دەرس بېرىپ، بۇددا دىنىنىڭ ئىچكىرىدە تارقىلىشى ئۈچۈن ئاكتىپ رول ئوينىغانىدى.

سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە — سۇلى تۇتۇق مەھكىمىسى

مىلادىنىڭ 563- 567- يىللىرىدا، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي تۈرك قەبىلىلىرى غەربىي دىيارغا كىرىپ ماكانلىشىپ، ئىفتالىتلارنىڭ بۇ جايدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى. سۇلى قاتارلىق دۆلەتلەر غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولۇشقا مەجبۇر بولدى. سۇلىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي، جۇغراپىيە جەھەتتىكى مۇھىملىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى قاغان قىزلىرىنى سۇلى پادىشاھلىرىغا ياتلىق قىلىپ قۇدىلاشتى، يەنە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمەلدار ئەۋەتىپ سۇلى دۆلىتىنى قاتتىق تىزگىنلەپ تۇردى. سۈي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 615 - يىلى سۇلى دۆلىتى ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تۇتۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت تەۋەلىكىگە قايتىپ كېلىشنى ئۈمىد قىلغان. بىراق ئۈچ يىلدىن كېيىن سۈي سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا تاڭ سۇلالىسى باش كۆتەردى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرخىل ئامبىرى

635 ـ يىلى ۋە 639 ـ يىلى، سۇلې دۆلىتى ئىككى قېتىم تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تەيزۇڭ لىشىمىن بىلەن كۆرۈشۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇپ غەربىي دىيارنى باشقۇرۇشىغا قايتۇرۇپ كېلىشنى جىددىي ئۈمىد قىلىپ، تاڭ تەيزۇڭىنىڭ يۈكسەك دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى، تەيزۇڭ ۋەزىر فاڭشۇەنلىڭغا: «ئۈچ قېتىملىق ئۇرۇشتا تۈرك ئەتراپىنى تىنجىتتىم، يىراق ئەرقىمۇ بويسۇندۇرۇلدى ... بىراق بۇيان (سۇلې دۆلىتىنى دېمەكچى) گۇمران بولۇش يولىغا كىرىپ قېلىپ ئۆزىنى قوغدىيالماۋېتىپتۇ، بىزنىڭ ياردەم بېرىشىمىز تۈزۈك» («يېڭى تاڭنامە. سۇلې تەزكىرىسى» دىن) دېگەنىدى. 2 ـ يىلى يەنى 640 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى غەربىي دىيارغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئىدىقۇتتا ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. 648 ـ يىلى سۇلېدا ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق تۆت بازارنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلدى؛ 675 ـ يىلى رەسمىي ھالدا سۇلې نازارەت مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، سۇلې پادىشاھىنى باش نازارەتچىلىككە تەيىنلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەردىمۇ تامامەن پادىشاھ جەمەتى ۋارىسلىق قىلىپ كەلدى. ئۇلار مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن سۇلېدا مەمۇرىي ئىدارە قىلىش، خەلق ئارىسىدىكى ھەق تەلەپچىلىك ئىشلار ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزەتتى. يەر ئىجارىسى، يەر بېجى ۋە ئۆتكەن ـ كەچكەنلەردىن ئېلىنىدىغان سودا بېجى قاتارلىقلارنى يىغىۋېلىپ يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋە ئارمىيىنىڭ ئارقا سەپ ئېھتىياجىنى قامداپ ئىمدە تۇرۇشلۇق قوشۇنغا ھەمكارلىشىپ، ئەسكەر ئېلىشىپ بېرەتتى.

سۇلېي نازارەت مەھكىمىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى قىزىلسۇ ئوبلاستى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىگە باراۋەر بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ قارىمىقىدا 15 ئوبلاست بار ئىدى. ئەنشىدىكى تۆت چوڭ نازارەت مەھكىمىسى ئىچىدە ئوبلاستلىرى ھەممىدىن كۆپ ئىدى. ھەر قايسى ئوبلاستلارغا سىشى، سىما قاتارلىق ھەربىي مەنسەپتىكى ئەمەلدارلار قويۇلاتتى. ئادەتتە سۇلېلىقلار ئۆزلىرى ئۈستىگە ئالاتتى. تاڭشۈەنزۇڭ دەۋرىدە پەرمان بويىچە كۆكمۇسى (باجگىر) تەسىس قىلىنىپ، كەلگەن-بارغان سودىگەرلەردىن چېگرىدىن ئۆتۈش سودا بېجى ئېلىشقا مەسئۇل بولاتتى. باج بىلەن يەرلىك ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خىراجىتى قامدىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلى كۆچەپ يولغا قويۇلدى. ئەينى چاغلاردا سۇلېدا يەنە ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىپ ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، يەتتە ھەربىي مەيدان ئېچىلغان، ھەر بىر مەيداننى 50 گېكتاردىن ھېسابلىغاندا بۇمۇ ئاز ئەمەس ئىدى؛ تۇرۇشلۇق ئارمىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن تەڭ، قوي، كالا بېقىش قاتارلىق باشقا قوشۇمچە كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغانىدى.

سۇلېي نازارەت مەھكىمىسى بىلەن تەڭ ھەربىي ۋەزىپە ئىجرا قىلىدىغان ئورگان سۇلېي ئارمىيىسى ئىدى، ئۇنىڭغا جۇنسى (ھەربىي قوماندان) ۋە فۇسى (مۇئاۋىن قوماندان) قويۇلاتتى، ئۇلارنى مەركەز بىۋاستە تەيىنلەپ ئەۋەتەتتى. ئۇلار ھەمىشە ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىنلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى، پۈتۈن قوشۇننىڭ ئادەم سانى 10 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ئاساسلىقى ئىچكىرىدىن چىققان خەنزۇ ئەسكەرلەر ۋە غەربىي

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

دىياردىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەردىمۇ ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلار بار ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا يەنە سۇلې بازارگارنىزون ئەسكەرلىرى بولۇپ، جېڭشۇۋسى (بازار گارنىزون سىدلىگىمەنىسىدە) قويۇلاتتى ۋە ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ سەپلەنەتتى، ئەسكەرلەر ئاساسلىقى يەرلىك ئازسانلىق مىللەتلەردىن ئىدى. ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان 150 يىل (640 — 790) جەريانىدا، سۇلې ئارمىيىسى ۋە بازار گارنىزون ئەسكەرلىرى چەگدە مىسلىسىز زور خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن ئىدى.

مىلادى 722 ـ يىلى تۇبۇت قوشۇنلىرى كۇئېنلۇن تېغىنىڭ جەنۇبىغا ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كىچىك بولۇر دۆلىتى (ھازىرقى پاكىستاننىڭ شەرقىدە، ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىراقنى تىنچلاندۇرۇش قوشۇنلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى)نى ئىشغال قىلماقچى ۋە شۇ ئارقىلىق شىمالغا لەشكەر تارتىپ ئەنشىدىكى 4 بازارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدى. سۇلې ئارمىيىسىنىڭ فۇسىسى جاڭ سىلى بۇيرۇققا بىنائەن ئۆز قىسمىدىن 4000 ئەسكەرنى باشلاپ، كىچىك بولۇر ئارمىيىسى بىلەن بىرلىكتە ئوڭ ـ سولدىن قاپساپ ھۇجۇم قىلىپ غايەت زور غەلىبە قازاندى، تۇبۇتلارنى «ئۇ يىلدىن ـ بۇ يىلغىچە چېگرىدىغا چىققالماس قىلىۋېتىپ» («دىۋان مۇئەسسەسىنىڭ ئەسلى پۈتۈكلىرى» دىن)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئەللەر بىلەن بولغان يىپەك يولى قاتنىشىنى كۈچلۈك كاپالەتلەندۈرۈپ، سۇلې نازارەت (دۇدۇ) مەھكىمىسىنىڭ ھەيۋىتىنى تازا ئاشۇردى، «ئۇ تەرەپتىكى چېگرىنى قوغداپ، ئۆزگە ئەل قىلالىغان» لىقى ئۈچۈن، 728 ـ يىلى تاڭ سۇلا-

لىسى ئەلچى ئەۋەتىپ باش نازارەتچى فېيشەندىڭنى سۇلېننىڭ
پادىشاھلىقىغا بېكىتتى. 739 - يىلى كۈزدە، سۇلې بازارگار-
نىزونىيىنىڭ جاڭ شىرۋشەنى مىڭ لەشكىرۇ ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ
بۇيرۇقىغا بىنائەن شەھەردىكى خىلالانغان ئەسكەرلەرنى باش-
لاپ توپتىغرا تالاز (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تالاس شە-
ھىرى) گە باستۇرۇپ كىرىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا
ئاسىيادا قىرغىزغان زور توپىلىڭىنى تىنجىتتى، بۇرۇن ئەرەب-
لەر ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ تەھدىتى ئاستىدا قالغان ئوت-
تۇرا ئاسىيا ئەللىرىنى كەينى - كەينىدىن كېلىپ باش قوي-
دۇردى. 747 - يىلى سۇلې بازىرىنىڭ گېنېرالى جاۋچىڭسى،
ئەنشى تۆتىرق مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن دۇخۇسى گاۋشەنجىنىڭ
قوماندانلىقىدا يەنە بىر قېتىم پامىر تاغلىرىدىن ئېشىپ ئۆ-
تۈپ توبوتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن كىچىك بولۇر دۆلە-
تىگە ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنى زىلزىلىگە كەل-
تۈرگەن. «بىر مەيدان دانقىر (ھازىرقى پاكىستاننىڭ شىمالى-
دىكى دالقىت تېغى ئېغىزى) ئۇرۇشى» ئېلىپ بېرىپ توبوت تو-
پىلاڭچى قوشۇنلىرىنى بىت - چىت قىلدى. كىچىك بولۇر ۋاڭىنى
تىرىك تۇتۇپ « ئەرەبىي، تۈركەشلەردىن ئىبارەت 72 دۆلەت
بۇھەيۋەدىن قورقۇپ، تەسلىم قىلدۇرۇلدى» (يۇقارقىغا ئوخشاش)
تاڭ سۇلالىسىدا ئەنلۇشەن - شىسىمىڭ توپىلىڭى يۈز بېرىش-
نىڭ ئالدىدا غەربىي دىيار بىلەن ئىچكىرىنىڭ سىياسىي جە-
ھەتتىكى بىرلىكىنى كۈچلۈك ھالدا قوغداپ قالدى. شۇڭا،
753 - يىلى سۇلېننىڭ باش سەردارى، قوشۇمچە ياۋچىيەن ئوب-
لاستىنىڭ سىماسى پېي گولياڭ چاڭئەنگە بېرىپ ئوردىغا سالام
كىرگەن چېغىدا، تاڭشۇەنزوڭ ئالايىتەن ئۇنىڭغا بىنەپشەرەڭ

تون، ئالتۇن ھېلىق تەقدىم قىلدى ۋە غالىپ ھىراۋۇل بەگ ئۇنۋانىنى بەردى.

784 ـ يىلى تۇبوتلار غەربىي دىيارغا بولغان ھەربىي ھۇجۇمىنى كۈچەيتكەنلىكى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئەنشى، بەشبالىق تۇتۇق مەھكىمىلىرىنى ئىچكىرىگە چېكىندۇرۇپ كەتكەن. لېكىن، 788 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكىرىدىن چىققان راھىبى ۋۇكوڭ ھىندىستاندىن قايتىشىدا سۇلېدىن ئۆتكەندە سۇلې پادىشاھى قوشۇمچە باش نازارەتچى فىيلىڭلىڭ بىلەن سۇلې شەھەرگارنىزونىنىڭ جىيەك شىزۋسىي لىزياڭنىڭ بۇ يەردە تاكى 790ـ يىلى پۈتكۈل غەربىي دىيار قولدىن كەتكەنگە قەدەر شەھەرنى مۇشكۈللۈك ئىچىدە پۈتۈن كۈچى بىلەن ساقلاۋاتقانلىقىنى كۆرگەنىدى. ئەنلۇشەن ـ شىسىمىڭلار توپىلىڭى يۈز بېرىپ 35 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە كېلىپ غەربىي دىيارنىڭ ۋەزىيىتى كۈنسايىن ئوساللىشىۋاتقان بىر پەيتتە، سۇلې نازارەت مەھكىمىسى ئارمىيەـ خەلقلىرىنىڭ بالدۇرقىدەكلا تاڭ سۇلالىسىغا سادا قەتمەن بولۇشى ھەقىقەتەنمۇ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

6ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كەلكۈندەك يامراپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، سۇلېدا ۋە غەربىي دىيارنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چاڭلار، ساكلار، سوغداقلارنىڭ ئارىلاشما قانداشلىقىدىن تاشقىرى، يەنە تۈركلەرنىڭ يېڭى تەركىبى قوشۇلدى. رەڭگى ـ روھى جەھەتتىكى «كۆزى چوڭقۇر، قاڭشالىق» بولۇشتىن كېيىن يەنە «بەدىنىگە گۈل چېكىدىغان كۆزى كۆك» (شۈەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ غەربىي دىيار خاتىرىلىرى» دىن) بولۇشتەك يېڭى ئالاھىدىلىك قوشۇلـ

دى. «ئۇلارنىڭ يېزىقى ھىندى يېزىقىدىن ئېلىنغان، ئازراق قىسقارتىلغان بولسىمۇ، ئاساسىي شەكلى ساقلاپ قېلىنغان، گەپ-سۆز-لەرنىڭ ئاھاڭى باشقا مەملىكەتلەردىن پەرقلىنەتتى»(يۇقىرى-قىغا ئوخشاش). مۇشۇ مىللەتلەر ئورتاق ئاچقانلىقتىن، بۇجاي-لار «ئېتىز - ئېرىقلىرى باراقسان، يەل - يېمىشلىرى مول-چىلىق ئىدى، سېپتا كىگىزلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى»(يۇقىرى-قى بىلەن ئوخشاش).

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئاھالە تەركىبى-نىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، مۇشۇ باسقۇچ ئىچىدە يەرلەر-نىڭ نامى جەھەتتىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. ئەسلى سۇلى دېگەن سۆز يەر ئىسمى، يەنى «سۇلۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى بۇجاي قەدىمدىن تارتىپ سۈيى ۋە ئوتىنىڭ موللىقى بىلەن نام ئالغان. تىل ئايرىمىسى تېخى تالاش - تارتىش قىلىنىۋاتقان بىر مەسىلە. مىلادى 4 - ئەسىردىن كې-يىن بەزىلەر بۇ جاينى «جېشى (قاش)» دەپ ئاتاشقا باشلىغان («ۋېي سۇلالىسى ھەققىدە قىسقا خاتىرىلەر»گە قارالسۇن). مىلا-دىنىڭ 644 - يىلى تاڭ شۈەنزاڭ بۇ يەرگە كەلگەندە چۈۋېشا (قاش) دەپ خاتىرىلىگەن. يېڭى، كونا «تاڭنامە» لەردىمۇ بۇنى سۇلى دۆلىتىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دەپ قارىغان ھەم-دە سۇلى پادىشاھى «جياشى (قاش) شەھەرنى باشقۇرىدۇ»غان-لىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇددا كالامى «توز پادىشاھىنىڭ ئەپ-سانىلىرى»دا سۇلى دۆلىتى «جياشە (قاشە)» دەپ خاتىرىلەن-گەن. بۇ ئاھاڭلار ئەمەلىيەتتە دەل «قەشقەر» دېگەن سۆزنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئوقۇلۇشى ئىدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ قەش-قەر شەھىرى ئىچىدە بۇنىڭدىن قېپقالغان ئاھاڭنى تېپىشقا

بولىدۇ. ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى بىر ئاھالە رايونى (ھازىرقى تۆت كوچا باشقارمىسىنىڭ بىرى) نىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىزچىل تۈردە «چاسا» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى بۇنىڭ ئىسپاتى. قېنى قاراپ باقايلى: جىيەشى ـ چۈۋېشا ـ جياشە ـ جياشى ـ چاسا ـ كاشى (قەشقەر) بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بارلىقىنى بىر قاراپلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «كاشى» نىڭ كەينىگە «گەر» تاۋۇشىنىڭ ئۇلىنىشى خېلى كېيىنكى ئىش. 8 ـ ئەسىردىن كېيىن راھىپ خۇيچاۋ بۇ جاينى «جياشىجىلى» («ھىندىستانغا بېرىش خاتىرىلىرى»دە) دەپ خاتىرىگە ئالغان. تاڭ دەۋرىدىكى قەشقەرلىك چاڭگەن باش راھىبى پەرخۇيلا نىڭ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى «جياشىجىلى» («ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھىي»دىن) دەپ يازغان. بۇلار ئەمەلىيەتتە بۈگۈنكى «كاشىگەر» (قەشقەر) دېگەن سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئوقۇلۇشىدۇر. دەلىللەشلەردىن قارىغاندا «كايىش» دېگەن سۆز تۈرك تىلىدا «قاشتېشى» دېگەن مەنىدە. «گەر» دېگەن سۆز ئاخىر قوشۇمچىسى قەدىمكى ساك تىلىدا «رايون»، «دۆلەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (چىشيەنلىننىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار خاتىرىلىرىگە ئىزاھات»تىن). بۇ تۈرك تىلىنىڭ يەرلىك خەلق تىلى ئورنىغا ئالمىشىش جەريانىدىكى بىر خىل سىڭىشىش ھادىسىسىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مۇشۇنداق ئىككى خىل تىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن كاشىغار دېگەن جاي ئىسمى كېلىپ چىققان. ئۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە «قاشتېشىدەك گۈزەل ماكان»، يەنى «مۇقەددەس دۆلەت» دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

تاڭ دەۋرىدىكى سۇلېنىڭ مەركىزى بولغان جياشى

(پەيزاۋات) قورغىنى (يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ تەكتى
ھازىرقى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئەمەس)
بىلەن سۇلى بازىرىنىڭ تۇرۇشلۇق
ئورنى بىر بولۇشى كېرەك. «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكى-
رىسى»دە «سۇلى بازىرىنىڭ جەنۇب، شىمال، غەرب ئۈچ تەرىپىدە
تاغ بار، قەلئە ئوتتۇرىدا، قەلئەنىڭ شەرق تەرىپىدە خەنچىڭ
قورغىنى بولۇپ، ئۇ مۇز دەريا ساھىلىغا جايلاشقان، قىزىل دەر-
ياسى سۇلىنىڭ غەربىدىكى قارلىق چوققىدىن باشلىنىپ،
شەھەرنىڭ غەربىگە كەلگەندە بۆلۈنۈپ ئاقىدۇ. شەھەرنىڭ
شەرقىي شىمالىغا كەلگەندە يەنە قوشۇلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.
مۇشۇنىڭغا ئاساسلانغاندا سۇلى بازىرى بۈگۈنكى قەشقەر
شەھىرىنىڭ شەرقىقە 28 كىلومېتىر كېلىدىغان خانئۆي قەدىمكى
شەھىرىنىڭ ئورنىدا بولۇشى كېرەك. ئەينى چاغدىكى
قىزىل دەرياسى غەربتىن ئېقىپ كېلىپ، بۇ شەھەرنى ئىككى تارماق
ئېقىنىنىڭ قوينىغا ئالاتتى. خانئۆي قەدىمكى شەھىرىنىڭ مەدەنىي
كونا ئىزى خېلىلا زور ئىدى، پۈتكۈل كونا ئىز شەرقتىن
غەربكە 10 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئالتە كىلومېتىر،
يەر مەيدانى 6.0 كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى. كونا ئىزنىڭ
ئوتتۇرىسىدا بىر چاسا شەكىللىك كىچىك قەلئە بار ئىدى،
قەلئەنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 9000 كۋادرات مېتىر بولۇپ،
چۆرىسىدە 7 چى قېلىنلىقتا سوقما سېپىل تام، قەلئەنىڭ
غەربىي شىمال بۇرجىكىدە بىر زەمبىرەك پوتەيى بار ئىدى؛
شەرقىي جەنۇب ۋە غەربىي شىمال تەرىپىنىڭ ھەرقايسىسىدا بىر-
دىن 5 چى كەڭلىكتە سېپىل دەرۋازىسى ئېچىلغان. كىچىك
قەلئە ئەلۋەتتە سۇلى پادىشاھى بىلەن نازارەتمەھكىمىسىنىڭ

غەربىي-سىياسىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان مەركىزى. قەلئە ئەتراپىدىكى خارابىلىقلار ئەينى ۋاقىتتىكى سودا-سانائەت ۋە ئاۋات ئاھالە رايونلىرى بولسا كېرەك. ئەمدى سۇلې ئارمىيىسىنىڭ ئەسكەرلىرىگە كەلسەك، ئاساسلىقى مۇشۇ شەھەرنىڭ شەرقىدىكى خەنچېڭدا تۇرغان.

سۇلېنىڭ بۇددا دىنى ئىشلىرى تاڭ دەۋرىدە تازا گۈللەنگەن باسقۇچقا يەتكەن، ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجى زەئىپلىشىشكە باشلىغان. مىلادى 644 - يىلى تاڭ شۆەنزاڭ بۇ جايدىكى بۇددا دىنىنىڭ گۈللەنگەن ھالىتىنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن: «بۇددا ئەقىدىلىرىگە ساداقەتمەنلىك بىلدۈرۈپ، پاراۋانلىق ئىشلىرى ئەۋج ئالغان، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بىر قانچە 100 گە يېتىپ، راھىبلار 10 مىڭدىن ئاشقان. بۇددا ماھىيانا قىسمىنىڭ ھەممىسىنى ئۆگىنىدىكەن» («بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى غەربىي دىيار ماتېرىياللىرى»). ئەينى ۋاقىتتا بۇددا مەدەنىيىتى بىلەن نامى چىققان كۇسەن (كۇچار)، ئۇدۇن (خوتەن) دىن ئىبارەت ئىككى ئورۇندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىمۇ ھەر قايسىنىڭ 100 دىن ئاشمايتتى. راھىبلىرىمۇ ھەر قايسىنىڭ ئاران 5000 كىشىدىن ئارتۇقراق بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ كۆلىمى سۇلېنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيتتى. 690 - يىلى ۋۇزېتيەن پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا «دايۈن دەستۇرى» نى تارقاتتى ھەمدە ھەر قايسى ئوبلاستلارنىڭ دايۈن ئىبادەتخانىسى سېلىشىنى بۇيرىدى. سۇلې نازارەت مەھكىمىسى پەرمانىغا بىنائەن بۇ چاغدا 10 نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، غەربىي دىيارغا داڭ كەتكەن قەشقەر دايۈن بۇتخانىسىنى ياسىتقان، ئۇنىڭ خارابىلىرى يېقىندا بايقالغان خانىۋۇي قەدىمكى شەھەر-

نىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى دەريا قىرغىقىدىكى يار. بويىدا ئىدى. ساقلىنىپ قالغان ئىككى مۇنارنىڭ قالدۇقى ھازىرمۇ بار، كىشىلەر ئۇنى موراتىم دەپ ئاتىشىدۇ. 8- ئەسىردىن كېيىن. ئەرەب ئىسلام غازاتچى قوشۇنلىرى شەرققە ھۇجۇم قىلغاندا ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇچى سۇلېغا يېتىپ كەلگەن، بۇ جايدىكى بۇددا دىنى زەربىگە ئۇچراپ ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە خارابلاشتى. 727 - يىلى چاۋشەن مىللىتىدىن چىققان راھىپ خۇيچاۋ غەربىي دىيارغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، كۇچار، خوتەن توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇ يەردە «بۇتخانا ۋە راھىپلار ئىنتايىن كۆپ ئىكەن» دېسە، سۇلې ھەققىدە پەقەتلا «بۇتخانا ۋە ئىبادەتخانىلار بار ئىكەن» («ھىندىستانغا بېرىشتىن رىۋايەتلەر») دەپلا بايان قىلىنغان. بۇنى 80 يىلنىڭ ئالدىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا ئاسمان - زېمىن پەرق ھاسىل بولغان.

ئوتتۇرا جۇڭگوغا داڭ كەتكەن سۇلې ئەلنەغمىسى مىلادى 5- ئەسىردىن باشلاپ ئىچكىرىدىكە تارقىلىشقا باشلاپ، ئىچكىرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. «سۈينامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، سۇلېنىڭ سازلىرى «ئۆرەغون (تىك غوڭقا)، بەرباپ، راۋاپ، نەي، بالامان، داپ، بەل دۇمبىقى، ناغرا، جىلىۋدۇمبىقى قاتارلىق 10 خىلدىن ئىبارەت بولۇپ، 12 كىشى بىر ئوركېستىر بولاتتى». تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە. سۇلې ئەلنەغمىسىنىڭ ئىچكىرىدىكى مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن ئىككى كىشى چىقتى. ئۇنىڭ بىرى، جېنگۇەن يىللىرى (629—949) دىكى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ سازەندە ئۇستازى پېيشىنفۇ، ئۇنىڭ مۇھىم توھپىسى، بەرباپنى زەخمەك بىلەن چالىدىغان ئەنئەنىۋى چېلىش ئۇسۇلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بارمىقى

بىلەن چېكىپ چېلىشنى بىرىنچى بولۇپ كەشىپ قىلدى. بۇ بەرباپ چېلىش تېخنىكىسىنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. قەدىمكى بۇ سۇلي مۇزىكانتلىرىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ چالغۇ ئەسۋابى ۋە كۈي سەنئىتىگە قوشقان بىر مۇھىم توھپىسىدۇر. فېيشىنفۇ يەنە بىر مۇزىكا ئىجاتچىسى ئىدى. «تاڭ سۇلالە ئومۇمى كىلاسسىكلىرى» داخاتىرىلىنىشىچە، تەيزۇڭ جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرى، فېيشىنفۇ دېگەن كىشىنىڭ بەرباپنى كارامەت پەيزى چالغانلىقىنى كۆرگەن، ئۇنىڭ دەسلەپكى بىردىنبىر ئىجادىيىتى «ئۆكتەملەردىن غالىپ كېلىش»، «ئوتتىكى سۇمرۇغ»، «قىڭغىر رومكا كۈيى» دېگەن ئۈچ مۇزىكا بولۇپ، ئاھاڭى چىرايلىق «تەيزۇڭنى خۇشال قىلغانىدى». بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئوتتىكى سۇمرۇغ» نىڭ ئاھاڭى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، كەڭ تارقالغانىدى. يەنە بىرى: تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن يىللىرى (785—805) تاڭ ئوردىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان سۇلىلىق مۇزىكانت فېيشىڭنۇ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ بەرباپ چېلىشتا بەكمۇ داڭلىق ئىدى.

سۇلىلىق بۇددا دىنى ئالىمى پىرخۇيلان مەدەنىيەت، ئىلمىي مۇھاكىمە جەھەتتە قەدىمكى سۇلىغا شان - شەرەپ كەلتۈرگەنىدى. پىرخۇيلان (737 - 820 يىللار) ياش چېغىدىلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن شەھىرىدىكى شىمىڭسى ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ دىن تارقاتقان، ئۇ ئاتاقلىق باش راھىپ ئىدى. ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىدىن تاشقىرى يەنە خەنزۇچە تارىخىي كىتابلار ۋە سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا كىلاسسىكلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ 25 يىل ۋاقىت

سەرپ قىلىپ خەنزۇچە 100 توملۇق «ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى» دېگەن كىتابنى تۈزگەن. بۇ كىتاب يالغۇز بۇددا كىلاسسىكلىرى توغرىسىدىلا نۇرغۇن ئىزاھاتلارنى ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى مول تىل ـ ئەدەبىيات بىلىملىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى تارىخ، جۇغراپىيە، ماددىي مەھسۇلاتلار، ئاھالە ئەھۋالى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتكە ئائىت زور مىقداردىكى نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ئىدى. كېيىنكىلەر بۇ كىتابنى «قېتىرقىنىپ يېزىلغان، دېيىلمىگەن گۆزەللىك يوق» دەپ ماختىغان. ئەينى ۋاقىتتا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. ھەمدە چاۋشيەن، ياپونىيە ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى خەنزۇچە يېزىق ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان نۇرغۇن مەملىكەت ۋە رايونلارغىچە تارقالغانىدى. بۇ قەدىمكى سۇلىپ ئالىملىرىنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان بىر چوڭ تۆھپىسىدۇر.

خارابى تاڭ دەۋرىدىن سۇڭ دەۋرىگىچە ـ قارا خانىلار خاندانلىقى

قاراخانىلار خاندانلىقى (840 ـ 1211 يىلى) زامانى، يالغۇز قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئەڭ شانلىق دەۋر بولۇپلا قالماستىن، قەشقەرنىڭمۇ تارىخىي ئورنى جەھەتتە يۇقىرى پەللىگە يەتكەن باسقۇچ ئىدى.

مىلادى 840 ـ يىلى، ئەسلىدە دۆلىتىمىز قۇملۇقىنىڭ شىمالىي يايلاقلىرىدىكى سېلىنگا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر خانلىقى، ئۇرۇش ۋە ئاچارچىلىق

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تۈپەيلىدىن ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ زور بىر تارمىقى 15 قەبىلە بولۇپ، خان جەمەتىدىن چىققان پان تېكىننىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى يەتتە سۇ رايونىغا كىرىپ، ئۆزلىرىدىن بۇدۇر شۇ يەرگە كەلگەن ۋە ئوخشاشلا تۈرك تىلى بىلەن سۆزلىشىدىغان قارلۇقلارنىڭ ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ياغمىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەپرىقچىلىق ئورنىنى تەدرىجى ئىگىلىدى، شۇ ئارقىلىق بالاساغۇن (هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئاق پېشىم) نى مەركەز، تالاسنى قوشۇمچە پايتەخت قىلغان قارا خانىلار خاندانلىقىنى قۇردى. پان تېكىن دۆلەت قۇرغان تۇنجى قاغان بولدى، كېيىنكىلەر ئۇنى بىلگە قادىرخان دەپ ئاتىدى.

«قارا» سۆزى، تۈرك - ئۇيغۇر تىلىدا قارارەڭ دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ، بۇ تۈركلەرنىڭ قارا رەڭگە بولغان چوقۇنۇشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىمۇ «قارا خان» دەپ مەنىسى بويىچە تەرجىمە قىلىنغان. «قارا» سۆزى يەنە «مۇقەددەس»، «قۇدرەتلىك» دېگەن مەنالارنىمۇ بىلدۈرىدۇ. ئەڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرلەردە، خاندانلىقنىڭ چېگرىسى شەرقتە دۇنخۇاڭ (دۆڭقوتان) غا، غەربتە بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىغىچە، شىمالدا باغراش كۆلىگىچە، جەنۇبتا كونلۇن تاغ تىزمىلىرىغىچە يېتىپ بارغانىدى. بىلگە قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن خاندانلىقتا قوش خانلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خان بولۇپ، بالاساغۇندا تۇردى. خانلىقنىڭ نامىنى ئارسلان (شىر)

خان دەپ ئاتىدى؛ كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق قوشۇمچە خان بولۇپ تالاس شەھىرىدە تۇردى، خانلىقنىڭ نامىنى بۇغرا (ئەركەك تۆگە) خان دەپ ئاتىدى. شىر بىلەن بۇغرا خاندانلىقنىڭ تۇتېمى قىلىندى.

893- يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سامانىلار خانلىقى شۇ چاغدا ئۆزى بىلەن باشقا دىندا بولغان ۋە تېخى ئانچە قۇدرەت تاپمىغان قاراخانىلار خاندانلىقىغا ھەربىي ھۇجۇم قوزغاپ، تالاس شەھىرىنى بېسىۋالدى. خاندانلىقنىڭ قوشۇمچە خانى ئوغۇلچاق ئالدىراپ - تېنەپ شەرققە چېكىنىپ تەختىنى قەشقەرگە يۆتكىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 300 نەچچە يىل جەريانىدا، بۇ خاندانلىقنىڭ كۆپ قىسىم تارىخىي ئەھۋالاتى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، دىن مەركىزى بولغان قەشقەر بىلەن زىچ باغلىنىپ كەلدى.

خاندانلىقنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ زور ۋەقە، قەشقەرنى بىرىنچى بازا قىلىپ ئىسلام دىنىنى رەسمىي كىرگۈزۈپ، مەزكۇر خاندانلىقنى جۇڭگودا بىرىنچى بولۇپ تۈرك- ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان ئىسلاملاشقان يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. 905-يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سامانىلار خانلىقى شاھزادىسى سىياسىي پاناھلىق ئىزدەپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى، ئوغۇلچاق كۈچ توپلاپ ئۆزىنىڭ رەقىبى سامانىلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، بۇ شاھزادىنى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى نەچچە ئون كىلومېتىر كېلىدىغان ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى ھەمدە ئۇنىڭ بىر ئىسلام مەسچىتى سېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. خانلىقنىڭ سابىق چوڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

خاقانى بازىرنىڭ ئوغلى، ئوغۇلچاقنىڭ جىيەن ئوغلى سۇتۇق ھېلىقى قاچقۇن شاھزادىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىسلام دىنىغا ئۆتتى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشى قوزغاپ ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن باش تارتقان ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرۈپ، 915- يىلى قەشقەردە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ چوڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى، مانا بۇ تارىختىكى مەشھۇر سۇتۇق بۇغراخاندۇر.

سۇتۇق بۇغراخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 40 يىل جەريانىدا، خاندانلىق چېگرىسى ئىچىدە ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويدى. قەشقەردىكى ئەزەلدىن بار بولغان بۇددا دىنىي كۈچلىرى ۋە شىمالدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى، جەنۇبتىكى ئۇدۇندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ بۇددا ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان زىددىيەت كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا بىر قانچە ئەسىر سوزۇلغان دىنىي ئۇرۇشلارنىڭ پەردىسىنى ئېچىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تەگرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى تۈرك - ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاخىرقى ھېساب-تا بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنىڭ بىسمىللاسىنى باشلىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ 942- يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا لەشكەر چىقىرىپ سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ قولىدىن تالازنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭغا ئۇلاپلا زېمىننى داۋاملىق كېڭەيتىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، قۇدرەت تاپتۇرۇشتىن ئىبارەت بۈيۈك ئىشلىرى ئۈچۈن ئاساس سالدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ قەشقەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك تېز ئىلىك بىلەن گۈللىنىپ تەرەققىي تاپتۇردى.

955ـ يىلى سۇتۇقنىڭ ئوغلى مۇسا ئارسلانخان قەشقەردە تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. 960ـ يىلى مۇسانىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا خانىدانلىق تەۋەسىدىكى 200 مىڭ ئۆيلۈك، بىر مىليونغا يېقىن تۈرك ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى، ئىسلام دىنى رەسمىي تۈردە خانىدانلىقنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلاندى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار خانىدانلىقى شۇ يىلى خەلىپىلارا ئىسلام دۇنياسى تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىندى. 963ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇدۇن (خوتەن) بۇددا ھاكىمىيىتى قاراخانىلار خانىدانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى قوزغاپ، ئوردۇكەنت قەشقەرگە بىر نەچچە نۆۋەت تېگىش قىلدى. 996 ـ 998ـ يىللىرى خوتەن بۇددا ھاكىمىيىتى قەشقەردىكى بۇددىستلارنىڭ باشلىقى نوقىتىرىشىد ئاقسا قال بىلەن بىرلىشىپ قەشقەر شەھىرىدە زور كۆلەملىك بۇددىستلار قوزغىلىڭىنى كۆتەردى. گەرچە ھاكىمىيەت بېشىدىكى چوڭ خاقان ئەبۇل ھاسان ئارسلانخان بۇ ئۇرۇشتا قازا تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇددىستلارنىڭ قوزغىلىڭى ئاخىرقى ھېساب بىلەن باستۇرۇلۇپ، بۇددا دىنى كۈچلىرىنىڭ قەشقەر زېمىنىدا ئۈزلۈكسىز يوقال-غانلىقى جاكارلاندى. شۇندىن كېيىن خانىدانلىقنىڭ چوڭ خاقانى يۇسۇپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1009ـ يىلىدىن بۇرۇن ئۇدۇن بۇددا ھاكىمىيىتىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ بولدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ زېمىنى ۋە سىياسىي، ھەربىي كۈچى ئومۇمىيۈزلۈك گۈللەنگەن مەزگىل بولدى.

1032ـ يىلى يۇسۇپ قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، قاراخانىلار خانىدانلىقىدا ئىچكى جاڭجال يۈز بېرىپ پەيدىنپەي پارـ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

چىنىنىش يولىغا قاراپ ماڭدى، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قەشقەرنى ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلىپ، شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار خاندانلىقى ۋە غەربىي قىسىم قاراخانىيلار خاندانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ھاكىمىيەت شەكىللەندى؛ ئىككى تەرەپ بەزىدە ھەمكارلىشىپ، بەزىدە دۈشمەنلىشىپ تۇردى. 1072- يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، غەربىي قىسىم خاندانلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سالجۇقلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا زاۋاللىققا يۈز تۇتتى، لېكىن قەشقەرنى مەركەز قىلغان شەرقىي قىسىم خاندانلىق خاقان سۇلايمان بۇغراخاننىڭ باشقۇرۇشى بىلەن، 1074 ـ 1110- يىللىرى ئۆپچۆرىسىدە، سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەر قايسى جەھەتلەردە يەنە بىر قېتىم مىسلىسىز قۇدرەت تاپتى ۋە گۈللەندى.

1124- يىلى، ئەسلى شىمالىي جۇڭگودا ياشايدىغان كىتان لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاقسۆڭەكى يالۇي تاشى جورچېن قوشۇنلىرىنىڭ يەكلىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىپ، قارا كىتان ـ غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى قۇردى، قۇز ئوردو (ئەسلىدىكى بالاساغۇن) نى سىياسىي مەركەز قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى. شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار خاندانلىقى كۈچ جەھەتتە دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي باش ئېگىپ ئەل بولدى. 1128 ـ يىلى ئۆپچۆرىسىدە، غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتى قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىبراھىمنىڭ خانلىق ئۇنۋانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنى «تۈركمەن ئىلىك (تۈركمەن ۋالى)» لىققا بېكىتتى ۋە داۋاملىق قەشقەردە تۇرغۇزدى. گەرچە 1158 ـ يىلى مەزكۇر خاندانلىق ھۆكۈمرانلى-

رىنىڭ خانلىق ئۇنۋانى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىلار خاندانلىقى تاكى 1211- يىلىغىچە بولغان بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئىزچىل تۈردە غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ بېقىندى دۆلىتى سۈپىتىدە تارىختا كۆ- رۈنگەن.

13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، تۆمۈرچىن باشچىلىقىدى- كى موڭغۇل قەبىلىلىرى شىمالىي قۇملۇقتا باش كۆتۈرۈپ، ئاسىيانىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى. چىڭگىزخاننىڭ ھەر- بىي ھۇجۇمى ئاستىدا، ئالتاي تاغلىرىغا جايلاشقان نايمان قە- بىلىسى يوقىتىلدى. نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك 1208 - يىلى غەربىي لياۋغا قېچىپ بېرىپ، 1211 - يىلى غەربىي لياۋ ھا- كىمىيىتىنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. ئالدىنقى يىلى- قوشۇن تارتىپ غەربىي لياۋغا قارشى چىققانلىقى سەۋەبىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى خا- قانى مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپنى قۇز ئوردودىن قويۇپ بەر- دى. مۇھەممەت قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شۇ جاي- دىكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، مۇشۇ- نىڭ بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىختا ئۇزۇل كې- سىل يوقالغانلىقى جاكارلاندى.

قۇرۇلغىنىغا 371 يىل بولغان قاراخانىلار خاندانلىقى، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مىسلىسىز چوڭقۇر تەسىر قوز- غىغانىدى. مەيلى قەلەم بىلەن ئىدارە قىلىش جەھەتتە بول- سۇن ياكى ئەلەم بىلەن ھۇجۇم قىلىش جەھەتتە بولسۇن قا- راخانىلار سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارى- خىدا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. شۇ چاغدىكى خەلقئارا

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىكەت ئادرېسى

سەھىندە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيالىقلارنىڭ نەزەرىدە، ئۇ سېرىق خانىدانلىقىدىن قالسىلا شەرق زومىگەرى ھېسابلىناتتى، لېكىن مەزكۇر خانىدانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن تۇرمۇش كۆچۈرگەن قۇملۇق شىمالىدىكى يايلاقلىرى ۋە كېيىن كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان قەشقەرنىڭ جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمىغان، گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيادا زېمىنىنى كېڭەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا قاراخانىلار سۇلالىسىنى جۇڭگونىڭ بىر يەرلىك ھاكىمىيىتى دەپ قارىغان. بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، خانىدانلىق خاقانلىرىنىڭ ئۇنۋانىنىڭ ئالدىغا ھەمىشە «تاۋغاچخان» دېگەن ئۇنۋاننى قوشاتتى، بۇنىڭ ئېنىق مەنىسى «جۇڭگو خانى» دېگەننى بىلدۈرەتتى. خانىدانلىقنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدە تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئوتتۇرا جۇڭگو تۈزلەڭلىكىنى «يۇقىرى چىن»، قەشقەرنى مەركەز قىلغان خانىدانلىق خەرىتىسىدىكى جايلارنى «تۆۋەن چىن» دەپ ئاتاپ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى جۇڭگو ـ چىندىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئائىلىنىڭ ئەزالىرى قىلغان.

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە، قاراخانىلار سۇلالىسى ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن ئۇزۇن مۇددەت قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. 933 ـ يىلى يازدا، سۇتۇق بۇغراخان دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىي جۇڭگودىكى لياۋ خانىدانلىقىغا تۇنجى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى، 940 ـ يىلى لياۋ خانىدانلىقى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ جاۋابەن زىيارەت قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، 1068 ـ يىلىغىچە، لياۋ خانىدانلىقىغا جەمئىي 16 قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى. 1009ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان

سىڭ سۇلالىسىغا تۇنجى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتكەنىدى. 1088- يىلىغىچە سۇڭ سۇلالىسىغا جەمئىي 50 نەچچە قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى . بەزىدە، بىر يىل ئىچىدە بىر قانچە قېتىم ئەۋەتتى. 1064 - يىلى خاندانلىقنىڭ باش ئاقساقىلى توغرۇل قاراخان مەھمۇت سۇڭ سۇلالىسىغا قەشقەردىن ئەلچى كىرگۈزگەندىن كېيىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ رېنزۇڭ خانى جاۋجىن ئەلچىلەرنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، ئۇنىڭغا «سادىق ئىتائەتمەن ئالتۇن قاناتلىق قاراخان» دېگەن ئۇنۋان بەرگەن. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش جەريانىدا قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تۆھپىسى ئوخشاشلا ئۆچمەستۇر.

قاراخانىلار سۇلالىسى پايتەختىنى قەشقەرگە مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى بالاساغۇن ۋە سەمەرقەنتتىن پەرقلەندۈرۈش، سىياسىي ھاكىمىيەت مەركىزىنىڭ ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن، كىشىلەر قەشقەرنى «ئوردو كەنت» يەنى خان شەھىرى دەپ ئاتايدىغان بولدى («تۈركىي تىللار دىۋانى» غا قاراڭ). قەشقەر قەدىمكى شەھىرىنىڭ بۇ چاغدىكى ئورنى يەنىلا ھازىرقى خانئۆي قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدا ئىدى. «خانئۆي» تۈرك - ئۇيغۇر تىلىدا «خان سارىيى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى قەشقەر شەھەر رايونىدىكى چاسا، ياۋاغ ئىككى چوڭ ئاھالە رايونىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئوردا كەنتنىڭ ھەمرا شەھىرى بولۇپ، ئاھالىسى كۆپ، ئىقتىسادى گۈللەنگەنىدى. تەخمىنەن خانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، خانئۆي سۇ ئاپىتى ۋە ئۇرۇش بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ تەدرىجىي غەربكە يۆتكەلدى.

بۇ دەۋردە قەشقەرنىڭ ئاھالىسى، بۇرۇنقى كۆپىسىدىكى

تۈركلەشكەن يەرلىك خەلقتىن باشقا، يەنە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خېلى كۆپ سانلىق ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇقلارمۇ قوشۇلدى. گەرچە شەھەر ئەتراپىدا يەنە سوغدى تىلى (يەنى كەنچەك تىلى) دا سۆزلىشىدىغان ۋە قەدىمكى يەرلىك شىۋىدە سۆزلىشىدىغان بىر مۇنچە كەنتلەر بولسىمۇ، لېكىن ئوردو كەنتتە ۋە بارلىق رەسمىي سورۇنلاردا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى، يەنى خاقانىيە تىل - يېزىقىنى قوللىنىش شەرت ئىدى. ئىسلام دىنى قەشقەرگە رەسمىي تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ئارىسىدا ئەرەب ۋە پارس تىللىرىمۇ ئېقىپ يۈردى، يېزىقىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئەرەب يېزىقىغا ئۆزگەردى. تەرەققىياتنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بولسا قوللانغان تىل - تۈرك - ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلدى، لېكىن يېزىقنىڭ ئورنىنى تامامەن ئەرەب يېزىقى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ روھى ئېتىقاد جەھەتتە پۈتۈنلەي ئىسلاملاشتى، ئادەملەرنىڭ ئىسىملىرىمۇ ئەرەبلىشىشكە باشلىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلىمۇ قەشقەردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ يۈزلىنىش مىلادىنىڭ 14 - ئەسىردىن كېيىن پۈتكۈل تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى قاپلىدى، قەشقەر تىلى ۋە قەشقەر يازما ئەدەبىياتىنى ئۆلچەم قىلغان بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى 16 - ئەسىردىكى شىنجاڭدا پۈتۈنلەي شەكىللىنىپ چىقتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن پارلاق باسقۇچقا كىردى، جۈملىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقىرىلەر ئايرىم - ئاي-

رىم ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئۆلمەس مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ-
بىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيە-
تىنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشتى، ئۇلار-
نىڭ ئەسەرلىرى يالغۇز جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭلا ئەمەس، بەلكى
پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىمۇ بىباھا گۆھەردۇر.

خانلىقنىڭ غەربىي پايتەختى بالاساغۇندا ئاتاقلىق ئەرباب ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان يۈسۈپ، ياش چېغىدىلا قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىگە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. مىلادى 1069- يىلىدىن 1070- يىلىغىچە ئۇ 18 ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 85 باب، 13290 مىسرالىق شېئىردىن تۈزۈلگەن ئۇ-زۇن داستان «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىپ چىقىپ، شەرقىي قىسىم خانلىقنىڭ سۇلتانى سۇلايمان بۇغرا-خانغا تەقدىم قىلىپ، «خاس ھاجىپ» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. شۇندىن ئېتىبارەن شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ دېگەن نام بىلەن دۇنياغا تونۇلۇپ كەلگەن. داستاننىڭ مەزمۇنىنى يىغىنچاق… لاپ ئېيتقاندا خۇداغا ھەمدۇسانا ۋە پەيغەمبەر چاريارلارغ… مەدھىيە ئوقۇلغان، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادىل، دانا، ئىنساپلىق… بولۇشىغا پەندى - نەسىھەت قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن تەل… ئەينى چاغدىكى ھەر قايسى كەسىپ، ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ… ئەمەلىي رولىنى تەھلىل قىلىنغان ۋە باھا بەرگەن… ئەسەردە سىمۋول خاراكتېرلىك تۆت پېرسوناژ ئوتتۇرىسىدىكى… دىئالوگ ئارقىلىق يۇقىرىقى مەزمۇنلار چۇڭقۇر ۋە ئىنچىكە… لىك بىلەن مۇلاھىزە قىلىنغان. ئەسەر ئەرەب شېئىرىيىتىدى… كى ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ… ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۈچۈن بىر - بىرىگە قاپىيىلىشىپ كېلى…

دىغان قوش مىسرالىق نەسرى شەكلىنى باشلاپ بەردى. پۈتۈن داستاننىڭ ئىدىيىسى چوڭقۇر، جۈملە شەكلى گۈزەل، قاپىيىلىرى پۈختا، ماھارەتتە پىششىق بولۇپ، ئىنتايىن يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۇ يەنە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئوتتۇرا قەدىم دەۋردىكى سىياسەت، ئىقتىساد، قانۇن، ئەخلاق ئۆلچىمى، پەلسەپە، تارىخ، مەدەنىيەت، دىن، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، بىلىم — كۈچ ۋە بەخت دېگەننى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىدۇ. سىياسىي ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىپ، يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا قاتارلىق ھەممە كەسىپلەرنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىلھام بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يىپەك يولىغا تايىنىپ ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىمۇ شائىر قىزغىن مەدھىلىگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بەدىئىي قىممەتكە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان تۇنجى ئەدەبىي نامايەندە، ئۇ كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەردى، شۇنداقلا ئۈچ ئەسىردىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتىدىكى «قەشقەر دەۋرى» ئۈچۈن زۆرۈر شەرتلەرنى ھازىرلاپ بەردى. بۇ داستان ئەينى ۋاقىتتا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھازىرغىچە مۇكەممەل قوليازمىسىدىن ئۈچ نۇسخا ساقلىنىپ قالغان، ئۇلار ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋىيانا نۇسخىسى، ئەرەب يېزىقىدىكى پەرغانە ۋە قاھىرە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت. ئىران، ئافغا-

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئىستانلاردا داستاننىڭ پارچىلىرى تېپىلغان. چەتئەللەردە داستاننى رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمىتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا باشلانغانىدى، 1979 - يىلدىن كېيىن دۆلىتىمىزدە-مۇ بۇ خىزمەت چىڭ تۇتۇپ ئىشلەنمەكتە. 1986 - يىلى 9 - ئايدا قەشقەردە مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلغان بولۇپ، بىر مۇكەممەل سىستېمىلىق «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسلىق دۆلىتىمىزدە دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا دۇنيادىن ئۆتكەن بولۇپ، 70 يىلدىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەن، ھازىر قەشقەر شەھەرلىك 12 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ غەربىي شىمالىي يېنىدا بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ مازىرى بار.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىسمى ئۇنىڭ تۇغۇلغان يېرىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بوۋىسى ھۈسەيىن شەرقىي قىسىم خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئىدى. مىلادىنىڭ 1058 - يىلى ئوردىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق قانلىق سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن بوۋىسى بىلەن دادىسى زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، ئۇ ئۆزى يالغۇز قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ، 10 نەچچە يىل ئىچىدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى كېزىپ، ھەر قايسى جايلاردىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى، تارىخىي ئۆزگىرىشى، ئىقلىمى، ئادەملىرىنىڭ مىجەز - خۇلقى ۋە تاغ - دەريالىرىنى تەكشۈردى؛ 11- ئەسىر 60- يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ئەينى چاغدىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى باغداتقا بارغان. مەھمۇت

قەشقەرى كىچىككىدىلا قەشقەر خانلىق مەدرىستە بىلىم ئالغان، ئەرەبچە ۋە پارسچىنى پىششىق بىلەتتى، ئۆز مىللىتىنىڭ ئۇزۇن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغان ئىدى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ ئاڭ شەكلىي ساھەسىدە، بولۇپمۇ تىل - يېزىق، ئەدەبىي - سەنئەت جەھەتلەردە ئەرەبلىشىش خاھىشىنىڭ كۈنسايىن ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - مەدەنىيىتىنىڭ پاكلىقىنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ زور تۈركۈمدىكى بىرىنچى قول ماتېرىياللىرىنى ئۆزى شەخسەن ئىگىلىگەندىن كېيىن، 1072 - 1077 - يىللىرى باغدادتا ئەرەب يېزىقى بىلەن دۇنيا بويىچە تۇنجى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۈزۈپ چىقىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئابباسىلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان. بۇ ئارقىلىق نۇر چاچناپ تۇرغان شانلىق تۈرك - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئىسلام دۇنياسىغا تونۇشتۇردى. بۇ لۇغەت بىزنى 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ تىلى، يېزىقى، ئىرقى، تارىخى، ئۆرپ - ئادىتى، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت، تىبابەت ۋە سىياسىي، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى مول بىلىملەر بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇنى بىر ئومۇمىي پەنلەر قامۇسى دېيىشكە بولىدۇ. دىۋاندا جەمئىي 7500 سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ جۇغراپىيە قىسمىدا خاندانلىقنىڭ زېمىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزى تۈزگەن جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىمۇ قوشۇمچە قىلىنغان. دىۋاندا 242 كۇبلېت شېئىر - قوشاق ۋە 200 دىن ئارتۇق ما-

قال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، خېلى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. دىۋاندا ئىشنى سۆز - ئىبارىلەردىن باشلاپ، تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلى چوڭقۇر ئىنچىكىلىك بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىنغان، بۇ ياۋروپادا 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاندىن باشلانغان سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىن 800 نەچچە يىل بالدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرك تىلى گىراماتىكىسىنى ئىلمىي چۈشىنىش ۋە سىستېمىلاشتۇرۇش جەھەتتە شۇ چاغدىكى يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. 1266-يىلى 8- ئايدا، سۈرىيىنىڭ دەمەشق شەھىرىدە قەشقەرلىك مۇھەممەت دېگەن كىشى بىرىنچى بولۇپ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى قولىيازما قىلىپ كۆچۈرگەن بولۇپ، ھازىر تۈركىيە دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. 1939- يىلدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ياۋروپادا لۇغەتكە ۋە ئۇنىڭ ئاپتورىغا دائىر زور تۈركۈمدىكى تەتقىقاتچىلار ۋە مەخسۇس ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. 1981 - يىلدىن كېيىن دۆلىتىمىزدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۈچ توملۇق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى نۇسخىسى نەشر قىلىندى. بۈگۈن بىز يەنە قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 40 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان ئوپال تېغىدا بۇ ئالىمنىڭ مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەن جايىنى ئېھتىرام بىلەن كۆرمەكتىمىز.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئوقۇغۇچىسى (ياكى ئۇستازى؟) جامالىددىن ئىبنىي مۇھەننا ۋە ئۇنىڭ «ئىنسانىيەتنىڭ جەۋھىرى، تىلىنىڭ ئۇنچە - مەرۋايىتى» دېگەن گىراماتىكا مەخسۇس ئەسىرى، شۇنىڭدەك 12- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئەما شائىر ئەخمەت ئىبنى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

مەھمۇت يۈكنەكى بىلەن ئۇنىڭ داستانى — «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ئىگىز ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى نامى بار، يۈكنەكى ئۆزىنىڭ ئەسىرىنى «ساپ قەشقەر تىلى بىلەن يېزىپ چىققان»لىقىدىن پەخىرلەنگەنىدى. ئىمام ئابدۇل غاپپار يازغان «قەشقەر تارىخى» 1070 — 1080- يىللىرى پۈتۈپ چىققان بولۇپ، كەم تېپىلىدىغان مەشھۇر تارىخىي ئەسەردۇر، ھازىر ئۇنىڭ پەقەت تولۇق بولمىغان پارچىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان.

يۈەن، مىڭ دەۋرىدىكى — چاغاتاي خانلىقى ۋە موغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

چىڭگىزخان تەرىپىدىن بىت - چىت قىلىنغان نايمان شاھزادىسى قۇتلۇق غەربىي لياۋغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن 1211- يىلى غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. شۇ يىلى قاراخانىلارنىڭ شەرقىي قىسىم خانلىقىنىڭ سۇلتانى مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قەشقەردە قازا تېپىپ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ يوقالغانلىقى جاكارلاندى. 1212 - يىلىدىن كېيىن ئۇدا تۆت يىل ھەر قېتىملىق كۈزلۈك ھوسۇل پەسلىدە قۇتلۇق شاھزادە قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈپ، ھەربىي تەھدىت ۋە ئاچارچىلىق ئارقىلىق شۇ جايدىكى خەلقنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1215 - يىلى كۈزدە، قۇتلۇق قىز ئوردىدا پۇت تىرەپ تۇرالماي پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈرۈپ غەربىي لياۋنىڭ بايرىقىنى ئېسىپ نايمان ھاكىمىيىتىنى قۇردى.

1218 - يىلى ئەتىيازدا، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ سەردارى

جەبە نوياننى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قۇتلۇققا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قۇتلۇق قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارغا دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلدى، ئۆزىنىڭ نايمان ئەسكەرلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىدە قوندۇرۇپ خالىغىنىنى قىلىشقا يول قويۇپ بېرىپ، يەرلىك خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانىدى. شۇڭلاشقا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بايرىقىنى ئېگىز كۆتەرگەن موڭغۇل قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندە قەشقەردىكى ئاھالىلەر كەينى - كەينىدىن ئۇلارغا ئەل بولدى، قۇتلۇق ئېلىبىشىقىمۇ ئۇلگۇرمەي شەھەرنى تاشلاپ قاچقانىدى. كېيىن موڭغۇل قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ بەدەخشان تېغىدا تۇتۇپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر موڭغۇللارنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

قەشقەر چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان دەسلەپكى چاغلاردا، شەھەر ئىچىدە دارۇغاچ (نازارەتچى ئەمەلدار) تەسىس قىلىپ باشقۇردى، مەمۇرىي جەھەتتە چىڭگىزخان ئەۋەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق سىياسىئون مەخمۇت يالۋاچ باشقۇردى. 1225 - يىلى ئۆپچۆرىسىدە، چىڭگىزخان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب شىماللىرىنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بەردى. قەشقەر شەھەرى چاغاتاينىڭ ئىگىلەيدىغان زېمىنى بولدى. 1238 - يىلى مەخمۇت يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇد ئاتىسىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، چاغاتايخانغا ۋاكالىتەن قەشقەر قاتارلىق جايلارنى باشقۇردى، تاكى 1289-يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە، مەسئۇت قەشقەردە ئىسلام

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دىنىنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت ئىشلىرىنى نۇقتىلىق راۋاج-
لاندۇرۇپ، قەشقەردە مەسئۇدىيە ناملىق ئىسلام ئالىي مەد-
رىسىنى ياساتتى، بۇ يەردە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار ئەڭ كۆپ
بولغاندا 1000 غا يەتتى، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا كۆلىمى
ئەڭ زور بولغان ئىسلام ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن بىرى بو-
لۇپ، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر خانلىق مەدرىسى
مەدرىس ئاساسىدا كېڭەيتىپ ياسالغان، يەنى ھازىرقى قەشقەر شە-
ھىرى ياۋاغ رايونى تەۋەسىدىكى خانلىق مەدرىسىنىڭ تەكتى
ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دىنىي ئەركىن-
لىك سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەينى چاغدا قەش-
قەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى نىستورىيان مەزھىپىدىكى
كاتولىك دىنىنىڭ 19- دىنىي رايونى قىلىنىپ، قىزىل تونلۇق
باشروھانىي بۇ يەردە ئۇزۇن مەزگىل تۇرۇپ تەرىقەت ئۆتكۈزگەن.
1262- يىلىدىن كېيىن قەشقەر چاغاتاينىڭ كېيىنكى ئەۋ-
لادلىرى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيە مەركىزىنىڭ تالىشىدىغان
مۇھىم تايانچ پونكىتى بولۇپ قالدى.
1264- يىلى قەشقەر زور كۆلەملىك بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچ-
راپ، شەھەر رايونى دېگۈدەك خارابىغا ئايلىنىپ كەتتى،
1274- يىلى ئىتالىيە ساياھەتچىسى ماركوپولو، يۈەن سۇلا-
لىسىنىڭ خانى قۇبلايخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قەشقەردىن
ئۆتكەن چېغىدا، بۇ يەردىكى پۇقرالارنىڭ جان باقمىقى ئىن-
تايىن مۈشكۈللۈك ئىچىدە قالغانلىقىنى كۆرگەنىدى. شۇڭا
1288- يىلىدىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايخان شۇ جاي-
دىكى بىر قىسىم قول - ساناەتچىلەرنىڭ ھۈنەرنى تاشلاپ،
دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈر-

كەن ھەمدە 700 ئۆيلۈك قىرغىزنى قەشقەرنىڭ شەھەر ئەتراپى رايونىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ بوز يەر ئېچىپ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرغانىدى.

1306-يىلىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە، چاغاتاي خانىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن دۇۋەخان، ئەسلى چاغاتاي خانىنىڭ ئىلكىدىكى كونا زېمىنلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان بولسىمۇ، ئۇلار يۈەن سۇلالىسى بىلەن بىردەم قوشۇلۇپ، بىردەم ئايرىلىپ تۇردى. 1309-يىلى چاغاتاي خانلىقى يەنە شەرقىي، غەربىي ئىككى قىسىمغا پارچىلاندى، غەربىي قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ئېقىنى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، شەرقىي قىسمى بۈگۈنكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قەشقەر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھەربىي، سىياسىي جەھەتتىكى مەشھۇر مۇھىم جايى ئىدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى رەسمىي شەكىللەنگەندىن تارتىپ تاكى 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان 200 نەچچە يىل جەريانىدا قەشقەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ھۆكۈمرانى دوغرات دەپ ئاتىلىدىغان بىر موڭغۇل ئاقسۆڭەك قەبىلىسى ئىدى. «دوغرات» دېگەن بۇ سۆز موڭغۇل تىلىدا «توكور» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، مەزكۇر قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى بابدارخان چىڭگىزخاننىڭ ئۇرۇقداش تاغىسى ئىدى، بابدارخاننىڭ ئوغلى ئورتۇبە جەڭلەردە قايتا- قايتا خىزمەت كۆرسىتىپ پۇتى يارىلانغانلىقى ئۈچۈن چىڭگىزخاننىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن، ئۇنىڭ قەبىلىسى كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ «دوغرات» دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئاقساقال ئورتۇبە چىڭ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

گىزخان ئالەمدە ئىجازەت بەرگەن باشقا موڭغۇل ئاق سۆڭەكلىرى ئىگە بولالمىغان يەتتە خىل ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولاتتى. 1318-يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خاقانى ئېسەن بۇقا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئورتوبەنىڭ چوڭ نەۋرىسى تۇغلۇق قەشقەرنى، ئىككىنچى نەۋرىسى بۇراجى ئاقسۇنى ساقلاۋاتاتتى. خانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چىنچا ياپالىقىدىن ئېسەن بۇقا خاننىڭ ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرنى تېپىپ كېلىپ، ئاقسۇدا ئۇنى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىقىغا كۆتەردى، بۇنىڭ بىلەن دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەلىدە بار بولغان يەتتە خىل ئىمتىيازدىن تاشقىرى، يەنە ئىككى يېڭى ئىمتىياز قوشۇلدى. 1349-يىلى، تۇغلۇق ئىسلام دىنىنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر بولغان قەشقەردە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى، ئۇنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا، 1352-يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇلتانى تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى ھەمدە ئۆزىگە قاراشلىق 160مىڭ موڭغۇلنىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرىي بۇيرۇق چۈشۈردى، شۇندىن ئېتىبارەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى — ئىسلاملىشىشى رەسمىي باشلاندى.

1363-يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلدى، تۇغلۇقنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى — كامالىدىن زور كۆلەملىك توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 18 ئوغلىنى بىر كېچىدىلا قىرىپ تاشلىدى. پەقەت كەنجى ئوغلى قىدىر خوجىنى بۇراچىنىڭ ئوغلى خۇدەيدا قەشقەرگە يوشۇرۇپ قويغاچقا ئۆلۈمدىن ئامان قالدى.

1388 - يىلى، ھۇدەيدا قەشقەردە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجىنى يۆلەپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇلتان- لىقىغا كۆتەردى، دوغرات جەمەتىنىڭ ئىمتىيازى 11 خىلغا يەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەرگە مىھرىبانلىق قىلىۋاتقان دوغرات قەبىلىسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى (پايتەختى ئىلى ئەتراپىدا) نىڭ ئەمەلىي ھاكىمىيەت يۈر- گۈزگۈچىلىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇ جايدىكى يەرلىك ھاكى- مىيەت ئوتتۇرا جۇڭگودىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە قويۇق ئالاقە ئورناتقان بولۇپ، ھۇدەيدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ زور خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزى- رى سۈپىتىدە مىڭ خاقانى جۇيۈەنجاڭ بەرگەن ئۇنۋان ۋە مۇكاپاتقا ئېرىشكەنىدى.

1389 - يىلى ھۇدەيدانىڭ ئوغلى سەيد ئەخمەت ئاتىسى- غا ۋاكالىتەن قەشقەرنى باشقۇرغانىدى. يەرلىك يۇقىرى قاتلام دىندارلار بىلەن كېلىشەلمەي ئىبامغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. قەشقەر مۇشۇ يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار تەرىپىدىن سەمەرقەند ھاكىمىيىتىگە ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بېرىلدى. بۇ ئەھۋال ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 40 يىلغىچە داۋاملاشتى. 1429 - يىلى سەيد ئەخمەتنىڭ ئوغلى سەيد ئەلى لەشكەر تارتىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، 1432 - يىلى كۈزدە دوغرات قەبىلىسىنىڭ كونا تەۋەلىك زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 1457 - يىلى سەيد ئەلى ئۆلدى، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مەخمۇت ھەيدەر مىرزا 1464 - يىلى قەشقەردە ھۆكۈمرانلى- قىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

1483 - يىلى مەخمۇت ھەيدەرنىڭ جىيەن ئوغلى ئابابەكرى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تاغمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ قەشقەرنى تارتىۋالدى ھەمدە چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئاشكارا بۆلۈنۈپ چىقىپ، قەشقەرنى سىياسىي مەركەز قىلغان ھالدا، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىككى دەريا ئارىسى رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كاتتا «قەشقەرخانلىقى» نى قۇرۇپ، ئۆزىنى قەشقەرنىڭ سۇلتانى دەپ ئېلان قىلدى. بۇ چاغقا كەلگەندە ئاللىبۇرۇن پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلىشىپ بولغان چىڭگىزخانىنىڭ شەرەم تۇغقانلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى دوغرات موڭغۇل قەبىلىسى ھەقىقىي مۇستەقىل بولغان ۋە ئەڭ قۇدرەت تاپقانىدى.

1514 ـ يىلى ئەتىيازدا، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بىۋاسىتە ئەۋلادىدىن بولغان سۇلتان سەئىد ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىز بېسىپ ئەسكەر باشلاپ كېلىپ ئابابەكرىگە ھۇجۇم قىلدى، قەشقەر خانلىقىنىڭ بەربات بولغانلىقى جاكارلاندى. سەئىدخان يەكەننى پايتەخت قىلىپ 164 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يەكەن خانلىقىنى قۇردى، قوشۇمچە پايتەخت قىلغان قەشقەر ئىزچىل تۇردەخانجەمەتىنىڭ پەرزەنتلىرى تەرىپىدىن ساقلاپ كېلىنگەن بولۇپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. 1678 ـ يىلى يەكەن خانلىقى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە موڭغۇل خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

بۇ بىر مەزگىلدە قەشقەردە قەدىمكى شەھەرنىڭ تەرەققىياتى، قاراخانىلار دەۋرىدىكىدىن كۆپ ئاستا بولدى. چىڭگىزخان قەشقەرنى ئېلىشتىن بۇرۇن، نايمان شاھزادىسى قۇتلۇقنىڭ دەپنىدە قىلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. موڭغۇل

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە، كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ياخشى كۆرىدىغان موڭغۇللار شەھەر ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەھمىيەت بەرمەيلا قالماستىن، بەلكى تېخى بۇ رايونلاردا ھەممىشە ئۇرۇش قوزغاپ تۇراتتى. قەشقەر خانىلىقى ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ يەپتويىماس ھۆكۈمران، خەلق ئىچىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش بايلىقلارنى زور مىقداردا بۇلاش ئۈچۈن، قەشقەر شەھەر ئىچىدە كەڭ كۆلەملىك يەرلەرنى قېزىپ بايلىق ئىزدەش شۇماشۇقى بىلەن شۇغۇللاندى، بىر قانچە قېتىملىق ۋەھشىيانە بۇزغۇنچىلىق نەتىجىسىدە، شەھەر ئىچىدە ھەممە يەر ۋەيرانە ئەسكى تاملىققا ئايلىنىپ، خىش - كېسەك پارچىلىرى بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى، شەھەر سېپىللىرى تامامەن كاردىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئابابەكرى سىياسىي مەركىزىنى تۈمەن دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىن تۈمەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بۈگۈنكى جايغا كۆچۈردى. يەكەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سىياسىي مەركىزىنى ئەسلىدە قەشقەرگە قويۇش كېرەك ئىدى، بۇ شەھەر تېخى ماغدۇرىغا كەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن يەكەننى پايتەخت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى مۇناسىپ ھالدا ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. خانلىقنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرى، يەنى ئېلىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى چاسا ۋە ياۋاغ ئىككى كوچا باشقارمىسىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، تۆت ئەتراپىدا سوقما سېپىل بار ئىدى. شەھەر رايونى «يۇمىلاق ئەمەس، تۆت چاسىمۇ ئەمەس، ئايلانمىسى ئۈچ چاقىرىم يەتتە يۈزگىدىن ئار-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تۇقراق كېلەتتى، شەرق ۋە غەرب تەرىپىدە ئىككى دەرۋازا، غەرب، جەنۇب ئىككى تەرىپىنىڭ ھەر قايسىسىدا بىردىن دەرۋازا بولۇپ، شەھەر ئىچىدە ئۆيلەر زىچ، كوچىلار ئۇزۇنسىغا، توغرىسىغا كېسىشىپ كەتكەنىدى» («ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ تەزكىرىسى» 7 - تومىدىن).

قاراخانىلار سۇلالىسىدىن بۇيان، قەشقەر تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ مەركەزلەشكەن جايىغا ئايلانغانىدى، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىمۇ بۇ جاينى بۆشۈك قىلىپ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىن، يەنە زور مىقداردىكى موڭغۇللار، ئايمانلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن بۇ يەرگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئىسلام مىللەتلىرى بۇ جايدىكى تۈركلەر، يەنى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتتى. يەكەن خانلىقى قۇرۇلغان 16 - ئەسىردە بىرلىككە كەلگەن تىل ۋە يېزىقتا، ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ - ئادەتكە ئىگە بولغان ئۇيغۇر مىللىتى رەسمىي شەكىللىنىپ چىقتى، بۇ جەرياندا قەشقەرنىڭ ئوينىغان تارىخىي رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

14 - ئەسىردە قەشقەرلىك شائىر لۇتفى (1366 - 1465) نەزمە ئەدەبىياتىنىڭ «قەشقەر دەۋرى» نى ئېچىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات مۇنبىرىدە زور شۆھرەت قازاندى، ئۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى بولۇپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «سەنئەت پىرى» ۋە «تىل پادىشاھى» دەپ تەرىپلەنگەنىدى، ئۇنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەردىن 2400 مىسرالىق «گۈل ۋە نورۇز» داستانى بولۇپ، ئۇنىڭدا ساپ مۇھەببەت، باتۇرلۇق روھى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك غايىسى

ئىپادىلەنگەن. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئىشلىرىدا بىر قەدەر زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇر مۇزىكانتلار يەكەن بىلەن قەشقەرنى بازا قىلىپ، دىنىي گۇرۇھلارنىڭ قارشى تۇرۇشى ۋە چەكلىشىگە قارىماستىن خەلق ئارىسىدىكى مۇزىكا مىراسلىرىنى زور كۈچ بىلەن رەتلەپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد سۇلتانى ئابدۇرىشىتخاننىڭ كىچىك خانىشى ئامانىساخاننىڭ باشچىلىقىدا، چوڭ تىپتىكى بىر يۈرۈش ئۇيغۇرچە مۇزىكا — مەشھۇر «مۇقام» توپلىنىپ تەھرىرلەپ چىقىلغانىدى، ئۇ تا بۈگۈنكى كۈنگىچە تارقىلىپ كەلمەكتە ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ مۇزىكا خەزىنىسىدىكى ئاجايىپ چىرايلىق بىر گۈل بولۇپ قالماقتا. ئۇنىڭدىن سىرت، كىشىلەرگە ھوزۇر بېغىشلايدىغان، مەڭگۈ تۈگىمەيدىغان نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىمۇ قەشقەردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇش سۈپىتى بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىماللىرىدا، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان، بۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە يۇمۇرلۇقىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشى تۇرۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

دوغرات ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان قەشقەرلىك تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان، 1540-يىلى كەشمىردە پارسچە يېزىقى بىلەن يېزىپ چىققان ئىككى قىسىملىق «تارىخىي رەشىدىيە»

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

16- ئەسىر شىنجاڭ تارىخىي توغرىسىدىكى مۇھىم ھۆججەتتۇر، ئەسەردە بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ خاقانى تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن باشلاپ يېزىپ تاكى يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرىشىتخانغىچە بولغان ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى تەرەققىيات تارىخىنى يازغان. دۆلىتىمىزنىڭ يۇەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى خەنزۇچە تارىخنامىلىرىنىڭ غەربىي دىيار تارىخىي توغرىسىدىكى بوشلۇقلار تولدۇرۇلغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونىنىڭ بۇ بىر باسقۇچلۇق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ساقلاپ قالغان، ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ ۋە مىللەتلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغان چېغىدا كەم بولسا بولمايدىغان كىتابتۇر. كېيىنكى دەۋرلەردىكى نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىرى «تارىخىي رەشىدىيە» گە ئاساسلىنىپ ئۆز دەۋرلىرىنىڭ تارىخىنى داۋاملىق يازغان ياكى تولۇقلاپ يازغان. ئۇندىن قالسا، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئوغلى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان قاتارلىقلارمۇ شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئىلھامى ئاستىدا، قەشقەر رايونىنىڭ ئەدەبىيات ئىشلىرى يەنىمۇ بىر قەدەم راۋاجلانغان.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن خوجىلار ھاكىمىيىتى

ئېلىمىزنىڭ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، غەربىي دىيار تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب يا قىسمىغا جايلاشقان يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا دىنىي كۈچلەر تېز سۈرئەتتە زورايدى. قەشقەر ۋە يەكەندىكى ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ھاكىمىيەتكە پائال قاتناشتى، دىنىي كۈچنى خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يۈگەنلىيەلەيدىغان مۇھىم كۈچكە ئايلاندۇرۇشقا باشلاپ، بىرقانچە ئەسىرگە سوزۇلغان دىنىي گۇرۇھلارنىڭ تالاش - تارتىش ۋە يېڭى ۋەزىيەتداۋالغۇپ مۇقىم بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1570- يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلادى سۇلتانى ئابدۇكېرىمخان تەختكە چىقىپ، ئاقسۇ ئەتراپىدا ھەرىكەتلىنىۋاتقان جالالىدىن ئىشان بىلەن پۈت تېپىشمىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئىسھاق ۋەلى ئىسىملىك بىر ئىشانى يەكەن خانلىقىنىڭ باش ئىشانلىقىغا تەيىنلىدى، ئىسھاق ۋەلى ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەتنىڭ 23- ئەۋلادى دىۋېلىپ، ئۆزىنى خوجا (پەيغەمبەر ئەۋلادى) دەپ ئاتىدى. ئۆزىنىڭ ھەرىكەتلىنىشى نەۋەبىدىن 17- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، يەكەن خانلىقىنىڭ خان جەمەت كۈچلىرىگە تايىنىپ، ئاقسۇدىكى جالالىدىن گۇرۇھىنى ئۆزلۈكسىز سىقىپ چىقىرىپ، تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىي بويىچە ئەڭ كۈچلۈك دىنىي گۇرۇھقا ئايلاندى. 1627- يىلى، يەكەن خانلىقىنىڭ

يەتتىنچى ئەۋلاد خانى ئابدۇللاخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ ئۈستۈنلۈك ئورنى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. 1662- يىلى، ئابدۇللاخاننىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاس قەشقەرنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى، يولۋاس بۇرۇندىنلا خانلىقنى تاما قىلىپ يۈرەتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھېچ نەرسىگە قارىماي ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ ئورنى ۋە تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئاپپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى يەنە بىر گۇرۇھ ئىشانلار قەشقەردە باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

ئاپپاق خوجىنىڭ ئەسلى ئىسمى ھىدايىتۇللا بولۇپ، دادىسى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانلار مەزھىپىنىڭ ئاتاقلىق ئىشانلىرىدىن ئىدى، ئۇ خېلى بۇرۇنلا سەمەرقەنتتىن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە ئۆزىنى «خوجا» دەپ ئاتىۋالغان. 1633- يىلىدىن كېيىن، يۈسۈپ خوجا قەشقەردىكى دىنىي ساھەدە تەسىرى ئەڭ كۈچلۈكلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، يەكەندىكى ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئۇرۇق جەمەتىدىن ھەرگىز قېلىشمايتتى. 1640- يىلى يۈسۈپ ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى ئاپپاق خوجا قەشقەرنىڭ دىنىي ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئىسھاق ۋەلى جەمەتى بىلەن ئاشكارا دۈشمەنلەشتى، كەڭ تۈردە مۇرىت توپلاپ، ئۆزلىرىنى «ئىشقىيە» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى. ئاق تۇغ، ئاق بۆكنى ئۆزىنىڭ بەلگىسى قىلىپ، ئاتالمىش «ئاق تاغلىقلار گۇرۇھى»نى بارلىققا كەلتۈردى؛ يەكەندىكى ئىسھاق ۋەلى ئەۋلادلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە يول تۇتۇپ، ئۆزلىرىنى «ئىسھاقىيە» دېگەن نام بىلەن ئاتاشتى ۋە قارا تۇغ، قارا بۆكنى مۇرىتلىق بەلگىسى قىلىپ «قارا تاغلىقلار» گۇرۇھىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى ماجرا

تەگرى تېغىنىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسەت، مەدەنىيەت، دىن جەھەتتىكى تارىخىي تەرەققىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى.

ئىسلام دىنىدىكى ئىشانلار ئەسلى ئىرانىدىكى شىئە مەزھىپىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، باشتا ئىسلام دىنىدىكى بەلگىلىنىڭ ئىسلاھات روھىغا ئىگە ئېقىمغا مەنسۇپ ئىدى. 15- ئەسىردە تەگرى تېغىنىنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ غەلىتە سىرلىق بولۇشى ۋە ھاكىمىيەتكە قاتنىشىش تاماسى تۈپەيلىدىن يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ، تەدرىجى ھالدا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ سىياسىي قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. ماھىيىتىنى سۈرۈشتە قىلىدىغان بولساق، دىنىي ئاق ياكى دىنىي ئەقىدە جەھەتلەردە، قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار مەزھىپى بىلەن يەكەندىكى قارا تاغلىقلار مەزھىپى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق تۈپ پەرق يوق، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ دىنىي جەھەتتە بولماستىن بەلكى سىياسىي جەھەتتە ئىدى. مۇرىتلىرىمۇ پەقەت ئادەمگە قاراپ چېگرا ئايرىپ ئۆز ئارا دۈشمەنلەشكەن، خالاس.

1662- يىلى قەشقەر باش ۋالىيسى يولۋاسنىڭ يار-يۆلەكتە بولۇشى ئارقىسىدا ئاپئاق ۋە ئۇنىڭ ئاق تاغلىقلار مەزھىپى شىددەت بىلەن راۋاجلاندى. ئاپئاق خوجىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن، 1665- يىلى يولۋاس مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. 1667- يىلى يولۋاسخان ئۆزىنىڭ ئېنىسى ئىسما يىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىسما يىلخان تەختكە چىققاندىن كېيىن قارا تاغلىقلار مەزھىپى يەنە

بىر نۆۋەت باش كۆتۈرۈپ، 1671- يىلى ئاپپاق خوجىنى قەشقەردىن سۈرۈپ چىقاردى.

يېڭىباشتىن باش كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ئاپپاق خوجا تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ ياردەم ئىزدىدى. 1677- يىلى ئۇ شىزاڭنىڭ مەركىزى لاساغا كېلىپ دالايلاما V بىلەن كۆرۈشتى. دالاي V ئۇنىڭ قولىدىن كەتكەن ئورنى ۋە ھوقۇقىنى قايتۇرۇپ ئېلىشىغا ياردەم بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدە بەردى. ئاپپاق خوجا دالاي V نىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن خېتىنى كۆتۈرۈپ، چىڭخەي ئارقىلىق تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇللار ھاكىمىيىتى جۇڭغار دېيىلگە بېرىپ، غالدانخان بىلەن كۆرۈشتى. غالدان ئەسلىدە دالاي V نىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى، ئۇستازىنىڭ قولىيازمىسىنى كۆرۈپ، ياردەمگە ئەسكەر چىقىرىشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. 1678- يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ يولباشلىشى ئارقىسىدا جۇڭغار دېيىنىڭ موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇدۇللا بېسىپ كىرىپ قەشقەر بىلەن يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەسىرگە چۈشكەن ئىسمايىل خاننى پۈتكۈل ئائىلە ئۇرۇق جەمەتى بىلەن يالاپ ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەنت ئاستىغا ئالدى. قۇرۇلغىنىغا 164 يىل بولغان يەكەن خانلىقى مۇشۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. غەيرى دىنىي ھاكىمىيەتنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئاخىرى ئۆز دىنىنىڭ مەقسىتىگە يەتكەن ئاپپاق خوجا شۇ يىلىلا جۇڭغار دېيىنىڭ قانىتى ئاستىدىكى قورچاق ۋاڭ بولۇپ قەشقەر ۋە يەكەن ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن تۇنجى «خوجىلار ھاكىمىيىتى» شۇنداق قىلىپ مەيدانغا كەلدى.

شۇ ندىن باشلاپ 19ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قەشقەردە كەينى ـ كەينىدىن يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاپپاق خوجىنىڭ ئىسمىغا چېتىلىدۇ.

ئاپپاق خوجا تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۆلەتنى دىن بىلەن باشقۇردى، پەرمانلىرى قانۇن بولدى، ئېتىقادتا بەر-دەك بولۇشقا زورلاپ، قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنى شەپ-قەتسىزلەرچە باستۇردى. 1695ـ يىلى ئاپپاق خوجا ئۆلۈپ، بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بەش كىلو-مېتىر كېلىدىغان ھەزرەت دېگەن كەنتتە دادىسىنىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دادىسىنىڭ بۇ-رۇنقى ئاددىيغىنە قەبرىسى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىپ ياسىلىشقا باشلىدى، بىر قانچە دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق بۈگۈنكى كاتتا ھەيۋەتلىك ئاپپاق خوجا مازىرى بارلىققا كەل-دى. بۇ مازار ئەسلىدە ئۇنىڭ دادىسى يۈسۈپ خوجىنىڭ نا-مى بىلەن ئاتىلىشقا تېگىشلىك ئىدى، بىراق ئاپپاق خوجىنىڭ دىنىي ساھەدىكى ئورنى، شۇنىڭدەك دىندىن خالىي ھاكىمى-يىتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ پەيدا قىلغان زور تەسىرى تۈپەيلىدىن ئەكسىچە ئەينى زاماندا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە دادىسىدىنمۇ چوڭراق نام ـ ئابرويغا ئىگە بولدى، شۇڭا بۇ مازار بۈگۈنكى كۈنگە كەلگىچە ئاپپاق خوجىنىڭ نامى بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا ۋە قەشقەر شەھىرىدىكى مۇھىم ئاسارە-ئەتىقىلەردىن بولۇپ قالدى.

ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانىشى خانىم پاشا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. ھوقۇق تارتىلىپ كېتىشتىن ساق-لىنىش ئۈچۈن، خانىم پاشا ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھيانى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭ ئىككىنچى بالىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەھ- يانىڭ ئۇچىنچى ئوغلىنى ئاق تاغلىقلارنىڭ مۇرىتلىرى خۇپىيانە يوشۇرۇپ قويۇپ ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالدى. خانىم پاشا تولىمۇ گۇمانخور، خۇنخور بولغاچقا كىشىلەر ئۇنى «جاللات خانىم» دەپ ئاتايتتى. ئاخىرى ئۇ ئۆكتىچى تەرەپنىڭ نەيزىۋازلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، 1697- يىلى يەھيانىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئەخمەتخان قەشقەردە خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئەخمەتخان سىياسىي نەيرەڭ ۋە ئىجتىمائىي تەسىر جەھەتلەردە بوۋىسى ئاپئاق خوجىغا يېتىشەلمەيتتى، ئۇنىڭ تەختكە چىققىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا، قاراتاغلىق ئىسھاق ۋەلىي جەمەتىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدىن بولغان دانىيال يەكەننى ئىگىلىۋېلىپ ئۆز ئالدىغا خان بولىۋالدى. ئىككى ھاكىمىيەت قارا ۋە ئاق تۇغىنى كۆتۈرۈۋېلىپ كەسكىن كۆرەشنى قانات يايدۇرۇۋەتتى. لېكىن ياچىۋەك تومۇزغىنى ئۇتىمەن دەپ يۈرسە سېرىق قۇشقاچ ياچىۋەكنىڭ پېيىگە چۈشۈپتۇ، دېگەندەك 1715- يىلى جۇڭغارىيە خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭ- دىكى خوجىلار ھاكىمىيىتىنى كۆپ يىل ئولپان تاپشۇرمىدى دېگەن باھانە بىلەن، لەشكەر تارتىپ سوراق قىلغىلى كەلدى. موڭغۇل قوشۇنلىرى مارالبېشى بىلەن ئايلىنىپ بېرىپ يە- كەنگە ھۇجۇم قىلغاندا دانىيال خوجا شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىپ تەسلىم بولدى؛ ئاندىن كېيىن دانىيال خوجا ئۆزى باش بولۇپ موڭغۇل قوشۇنلىرىنى يېتەكلەپ قەش- قەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەخمەتخاننى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئەسىرگە ئېلىپ ئىلىغا ئالاپ ئاپىرىپ نەزەربەنت قىلىپ

قويدى. 1721- يىلى جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن دانىيال خوجا قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن تۆت رايوننىڭ قورچاق خانى بولدى، قاراتاغلىقلار گۇرۇھى تۇنجى قېتىم مۇشۇ نچىنۇ بلاچوكدا ئىرىدە ئىككىنچى خوجىلار ھاكىمىيىتىنى قۇردى. 1727- يىلى دانىيال خوجا ئۆلۈپ، خېلى ئۇزاق مەز- گىل مالىمانچىلىق بىلەن ئۆتتى. 1749- يىلى دانىيال خو- جىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى يۈسۈپ جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ تىزگىنلى- شىدىن قۇتۇلۇپ، قەشقەردە ئۆزىنى مۇستەقىل خان دەپ ئېلان قىلدى، قاراتاغلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى راسا كۈللىنىش دەۋ- رىگە قەدەم قويدى، بىراق قەشقەر ئەتراپى ئاق تاغلىقلارنىڭ كونا تەسىر كۈچى دائىرىسى بولغانلىقتىن، يۈسۈپ خوجا ھۆ- كۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە قارشىلىق كۈچى كۈنسايىن ئۇلغىيىپ، يۈسۈپنىڭ خانلىقى چاك- چېكىدىن بۆ- سۈلۈشكە باشلىدى. 1755- يىلى چىڭ سۇلالە قوشۇنلىرى غەربىي دىيارغا يۈرۈش قىلىپ، ئاندىن بۇ ئەتراپتىكى خوجىلار ھاكى- مىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ بىر ئوبدان راۋاجلىنىش ۋەزىيىتى، ئاپپاق خوجا دەۋرىگە كەلگەندە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ بىر ئىزدا توختاپ قالدى. ئاپپاق خوجا دىنىنى ھاكىممۇتلەقلىق ئورۇنغا كۆتەردى، جاماەت پىكرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئېتىقادىنى چەكلەش ئۈچۈن، قۇرئان بىلەن ھەدىستىن باشقا بارلىق كىتابلارنى كۆيدۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، قەشقەر ۋە يەكەن- لەرنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيىتى ۋە تارىخىي كىتاب- لىرىنى كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتتى، زور تۈركۈمدىكى

مەشھۇر ئالىملار ۋە شائىر- يازغۇچىلارنى تۇتۇپ دارغا ئاستى ياكى سۈرگۈن قىلدى، كەڭ خەلق ئاممىسى خۇددى كېلىنى بوغۇپ قويغاندەك جىمىپ كەتتى. مۇشۇنداق رەھىمسىز مۇھىت ئىچىدە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن يۈرەكلىك مەشھۇر شائىرى خىرقىتى (1634 - 1724) قەشقەردە ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتتى، شېئىرنى قورال قىلىپ بىئادىللىققا جەڭ ئېلان قىلدى؛ ئۆلمەس داستان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نى يېزىپ چىقىپ، ئەدەبىياتنى دىنىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتقازدى. ئۇنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان تالانتى ۋە ئادەتتىن تاشقىرى جاسارىتى كېيىنكىلەرنىڭ ھۇرمىتىگە سازاۋەر بولدى. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» ئوبرازلاشتۇرۇش ۋە سىمۋوللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇسۇلنى قوللىنىپ بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈل ئوتتۇرىسىدىكى ساپ مۇھەببەتنى تەسۋىرلىگەن بولۇپ، ياشلىق باھارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايەن قىلىپ، ئاپتورنىڭ ئەركىنلىككە بولغان چەكسىز ئىنتىلىشىنى ۋە ئىنسان تەبىئىتىنى دەپسەندە قىلىۋاتقان قاراڭغۇ جاھالەتكە بولغان قەھرى-غەزىپىنى ئەكىس ئەتتۈرگەن. خىرقىتى يۇسۇپ خاس ھاجىپ، لۇتفى قاتارلىق شېئىرىيەت ساھەسىدىكى ئالدىنقى ئەجدادلارنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە ئۆزىمۇ دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىپ، 18- ئەسىرنىڭ 7 - يىللىرىدىن كېيىنكى قەشقەر، شۇنىڭدەك شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قايتىدىن گۈللىنىشىگە قارىتا ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر سەنزەن داچىنى

مىلادى 1755 ـ يىلى، دۆلىتىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دۆلەت قۇرغانغا 100 يىلدىن ئاشقاندىن كېيىن، دۆلەت زېمىنى ۋە مىللەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتىنى باشلىدى. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا، چىڭ قوشۇنلىرى جۇڭغار خانلىقىنى تارمار كەلتۈرۈپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنى تىنجىتتى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بۇ چاغدا يەنىلا يۈسۈپ خوجا باشچىلىقىدىكى قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ تەسىر كۈچى دائىرىسىدە ئىدى. كىشىلەرنىڭ رايىنى ئۆزىگە قارىتىپ قارا تاغلىقلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، چىڭ قوشۇنلىرى ئىلىدا ئەينى يىللاردا جۇڭغار خانلىقىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قاماقتا تۇرۇۋاتقان ئەخمەتخاننىڭ ئىككى ئوغلىنى، يەنى ئاپپاق خوجىنىڭ پەي نەۋرىسى بۇرھانىدىن بىلەن خوجى جاھاننى تاپتى. بۇلار تارىختا «چوڭ ـ كىچىك خوجىلار» دېيىلىدۇ. چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، چوڭ خوجا بۇرھانىدىن شۇ يىلى كۈزدە قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى؛ يىل ئاخىرىدا يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ئاق تاغلىقلارنىڭ بۇرۇنقى تەسىر كۈچى يەنە ئەسلىگە كەلدى. كىچىك خوجا ــ خوجى جاھان پۇرسەت پىشىپ يېتىلدى دەپ قاراپ، چىڭ سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ خوجىلار ھاكىمىيىتىنى قايتىدىن قۇرماقچى بولدى، ئاكىسى بۇرھانىدىننى

ھەرىكەتلەندۈرۈپ 1757 ـ يىلىنىڭ بېشىدا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى توپىلاڭ كۆتەردى. چىڭ قوشۇنلىرى 1758 ـ يىلى باھاردا ئەسكەر چىقىرىپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا مەجبۇر بولدى. بىر يىلدىن كۆپرەك جەڭ قىلىش ئارقىلىق، 1759 ـ يىلى يازدا توپىلاڭچىلار مەركەز قىلغان قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى بارلىق رايونلارنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ چىڭ ھۆكۈمىتى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئىبارەت بۈيۈك پىلانىنى ئاخىرى ئىشقا ئاشۇردى.

قەشقەرنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقىغا ئاساسەن، چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن 1760 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قەشقەردە سىنزەن (تولۇق ھوقۇقلۇق) ۋەزىر تۇرغۇزۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز چوڭ شەھەر (قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، قارا شەھەر) نىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ھاكىم بەگ قويۇپ شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ياردەملەشتۈردى، سىنزەن ۋەزىرنىڭ قول ئاستىدا لەشكەر بېشى، ياردەمچى ئامباللار تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس قەشقەر بىلەن يېڭىسارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇش ۋە ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى. سىنزەن ۋەزىر تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرىدىغان ئىلى جاڭجۇنىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا قارايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ خىل تۈزۈلمە گەرچە بىر

قانچە قېتىم ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن قەشقەرنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئورنى ۋە مۇقىملىقى تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىشكە ئېرىشتى.

1884 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ھەربىي مەھكىمىلەرنىڭ رەھبەرلىك تۈزۈمى ۋە بەگلىك تۈزۈمىدىكى يەرلىك ئاپتونومىيە ھاكىمىيەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، رەسمىي شىنجاڭ ئۆلكىسى تەسىس قىلدى، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئوبلاست، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە «غەربتىكى تۆت شەھەرنى چارلىغۇچى ھەربىي ۋىلايەت» تەسىس قىلىندى (قەشقەر ۋىلايىتىگە قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن — تۆت شەھەر قارايتتى). قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىدە كونىشەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، قەشقەر ۋىلايىتىگە بىۋاسىتە قارايدىغان يېڭىشەھەر ئوبلاستىغا تەۋە بولدى (ئوبلاست ئورنى ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيە ئىچىدە بولۇپ، 1828 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇ چاغدا قەشقەر خەنزۇ شەھىرى دېيىلەتتى. ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن غەربىي خەن دەۋرىدىن كېيىنكى «سۇلې» دېگەن كونا نامى بىلەن ئاتالدى، شۇندىن ئېتىبارەن قەشقەر بىلەن يېڭىشەھەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى). 1902 - يىلى كونىشەھەر ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر مەھكىمەسىگە قارايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى (مەھكىمە ئورنى يەنىلا يېڭىشەھەر ناھىيە ئىچىدە ئىدى)، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن كونىشەھەر ناھىيىسى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتى-

گەن شېنداقلا ھەر نۆۋەتلىك قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىۋا-
ۋاستە قارايدىغان بولدى. پۈتۈن مەملىكەت
ئازات بولغاندىن كېيىن، كونىشەھەر ناھىيىسى
قەشقەر رايونىغا تەۋە بولدى. 1952 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 -
كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گوۋۇيۈەنىنىڭ رەسمىي تەس-
تىقلىشى بىلەن قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى، شەھەر رايونى
ئەسلىدىكى كونىشەھەر ناھىيىسىگە تەۋە رايونلار (ناھىيە
مەركىزى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئاساس قىلغان
ھالدا) دىن بۆلۈنۈپ بارلىققا كەلدى، 1955 - يىلى كونىشە-
ھەر ناھىيە مەركىزى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي - جەنۇبىغا
16 كىلومېتىر كېلىدىغان توققۇزاق بازىرىغا كۆچتى.

18 - ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پەرغانە
ئويمانلىقىغا جايلاشقان قوقان خانلىقى باش كۆتۈرۈشكە باش-
لىدى. بۇ ئاساسەن ئۆزبېك مىللىتىدىن تەركىب تاپقان، ئىس-
لام دىنىنىڭ ئىشانلار مەزھىپىدىكى ھۆكۈمران كۈچ قىلغان بىر
فېئودال خانلىق ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ ئاھالىسى سودا قىلىش-
قا ماھىرلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭ چىقارغان. چىڭ
سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب-شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈر-
گەندىن كېيىن، قوقان خانلىقى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئۇزاق تاب-
رىنقا. ئىنگە سودا ئالاقە مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈ-
مىدىنى كۆپ قېتىم بىلدۈرگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى غەربىي يې-
مىنىنىڭ خاتىرجەملىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن قەشقەر ۋە
ئۈچتۇرپان ئىككى جايىنى قوقان بىلەن سودا قىلىدىغان نۇق-
تىلىق سودا شەھىرى قىلىشقا، سودا ئالاقىسى جەھەتتە قوقان
سودىگەرلىرىگە خىلمۇ خىل، ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىشكە قو-

شۇلدى. بىراق قوقان ھۆكۈمىتى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەقسىتىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، ھەمىشە دېگۈدەك شىنجاڭ رايونىدا سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتلەردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشەلمىگەن زور تۈركۈمدىكى كىشىلەرنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى. 1759 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىننىڭ ئەۋلادلىرى تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇلار قوقانغا بېرىپ يوشۇرۇنىۋېلىپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا پۇرسەت كۈتۈپ قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار بىلەن ئۈزۈنغىچە ئالاقە قىلىپ تۇردى. قوقاننىڭ ھەر نۆۋەتلىك ھۆكۈمرانلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارنى تۇتۇپ ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدىكى قايتا - قايتا تەلەپلىرىگە قارىماستىن، بۇ خوجا ئەۋلادلىرىنى چىڭ سۇلالىسىغا بېسىم ئىشلىتىدىغان مۇھىم كۈچ دەپ بىلىپ قوغداپ قالدى ۋە قوللىدى.

1757 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىدىن باشلاپ تاكى 1857 - يىلىغىچە بولغان توپتوغرا 100 يىل جەريانىدا، قوقان ھۆكۈمرانلىرى خوجا ئەۋلادلىرىنى قەشقەرگە ھەربىي ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى ۋە قوللىدى. ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتناشتى. بۇ جەرياندا، 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى سامساق خوجا؛ 1820 - 1828 - يىللىرى سامساقنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جاھانگىر خوجا؛ 1830 - يىلى سامساقنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ خوجا؛ 1847 - يىلى جاھانگىر بىلەن يۈسۈپنىڭ يەتتە ئوغلى («يەتتە خوجا» دەپ ئاتىلىدۇ)؛ 1857 - يىلى جاھانگىرنىڭ

ئىنىسى باھاۋىدىنىڭ ئوغلى ۋەلىخان ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ،
كۆپ قېتىم قەشقەرگە ۋە تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايون-
لارغا زور كۆلەملىك ھەربىي ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، ھەم-
مىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. 1865- يىلىدىن 1878-
يىلىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە قوقان دائىرىلىرى ئوچۇق
ئاشكارىلا ئۆزلىرىنىڭ قوماندانى ياقۇپ بەگنى ئەۋەتىپ جا-
ھانگىرخوجىنىڭ كەنجە بالىسى بوزدۆك خوجىنى كۆرۈكە تۇتۇپ تۇ-
رۇپ، قەشقەرنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى ھەمدە بۇ جاينى بازا
قىلىپ تۇرۇپ پۈتكۈل شىنجاڭنى دېگۈدەك بېسىۋالدى. ئاپپاق
خوجا ۋە بۇرھانىدىن خوجىلارنىڭ ئاتالمىش خوجا ئەۋلادلىرى
قوقان ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئېلىپ بارغان
بىر قاتار قوراللىق توپىلاڭلىرى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ قەش-
قەرنى مەركەز قىلىپ ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرغان ئەكسىيەت-
چىل ھاكىمىيەتلىرى تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىي بولۇپمۇ قەش-
قەر رايونىغا ھېسابسىز بالايى ـ ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى.
بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى، بولۇپمۇ ئەسلىدىكى ئاقتاغلىقلار-
نىڭ مۇرىتلىرى نوقۇل دىنىي ئېتىقاد ۋە ئاپپاق خوجىغا بول-
غان شەخسىي چوقۇنۇشنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، دەسلەپتە خو-
جا ئەۋلادلىرىنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرىغانىدى، ئويغانغان-
دىن كېيىن بەس ـ بەس بىلەن قوللىرىغا قورال ئېلىپ چىڭ
قوشۇنلىرىغا ياردەملىشىپ توپىلاڭنى باتۇرلۇق بىلەن بېسىق-
تۇردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئىچكىرىدىكى ھەر قايسى ئۆلكى-
لەردىن كەلگەن سودىگەرلەرمۇ ئاكتىپ ھالدا چىڭ قوشۇنلى-
رىغا ماسلىشىپ، يەرلىك خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىكتە شە-
ھەرنى دۈشمەندىن مۇداپىئە قىلدى، تىللاردا داستان قىل-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

غىنىدەك، قەھرىمان شەخسىيلەر ۋە بۈيۈك، تارىخىي خاتىرىلەرنى ئوزتاق يارىتىپ، قەشقەر تارىخىدا خاتىرىلىشكە بەكمۇ ئەرزىيدىغان سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇردى. ياقۇپبەگ قورچاق ھاكىمىيىتىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرىدىن ئۈزۈل-كېسىل ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى. 1884- يىلى شىنجاڭ رەسمىي ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە دىنىي تۇرمۇشى نورمال تەرەققىيات ئىزىغا چۈشتى.

1760- يىلى چىڭ سۇلالىسى قەشقەردە ياردەمچى ۋەزىر مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر كونىشەھەر («خۇيچېڭ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، دائىرىسى بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ياۋاغ ۋە چاسا ئىككى ئاھالە كومىتېتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئاھالىسىنىڭ مىللىي ۋە دىنىي مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، 1762- يىلى كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئىككى چاقىرىم جايدا بىر يېڭى قەلئە ياسالدى، «ئايلانمىسى ئىككى چاقىرىم بەش پىچىك، ئېگىزلىكى بىر جاڭ تۆتچى، ئاستى قېلىنلىقى تۆتچى بەش سۈك، ئۈستى قېلىنلىقى تۆتچى بەش سۈك كېلەتتى. تۆت دەرۋازا قويۇلغان بولۇپ، ئىچىدە ئىسكىلات، يامۇل ۋە ئەمەلدار-ئەسكەرلەرنىڭ تۇرۇشلۇق ئۆيلىرى بار ئىدى» («ئۇيغۇرلار رايونلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»). قەلئە ياسالغاندىن كېيىن 1771- يىلى چيەنلۇڭ خان تەرىپىدىن «لەيىنىڭ قەلئەسى» دەپ نام بېرىلگەن بولۇپ، ئورنى بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدىكى گېخەنچۇ تۇرۇشلۇق جايدا؛ كونا سېپىلنىڭ ھازىرمۇ

كۆرگىلى بولىدۇ. 1828 ـ يىلى لەينىڭ قەلئەسى جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلىڭىدا ۋەيران بولدى. 1839 ـ يىلى قەشقەر خۇيچىڭ («يەڭى كونىشەھەر»، ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي رايونى) نىڭ ئۇيغۇر يەرلىك ئەمەلدارى زوھۇردىن (تارىخىي كىتابلاردا زوھۇردىن ھاكىمبەگ دېيىلىدۇ) نىڭ رىياسەتچىلىكىدە بۈگۈنكى شەھەر ئىچى ئازاد شىمالىي يول ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىدىكى رايونلار كېڭەيتىپ ياسىلىپ، كونىشەھەر بىلەن لەينىڭ قەلئەسى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇلدى ھەمدە بۈگۈنكى ۋىلايەتلىك پوچتىخانىنىڭ كونا جايىدا بىر غەربىي دەرۋازا ئېچىلىپ، ھازىرقى قۇمدەرۋازا ۋە ئۆستەڭبويى ئىككى كوچا باشقارمىسىنىڭ ئاساسلىق ئاھالە رايونلىرى شەكىللەندى. 1867 ـ يىلى ياقۇپبەگ ئىشغالىيىتى دەۋرىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئايلانما سېپىلى سەككىز چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا، رەتسىز كۆپ تەرەپلىك شەكىلدە ئىدى، سىرتىدا سېپىل خەندىكى ۋە زەمبىرەك پوتەيى بولۇپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى قەشقەر شەھىرى كۆلىمىدىن ئىككى ھەسسىدىن ئارتۇق كېڭەيتىلگەنىدى. 1898 ـ يىلى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن گېنېرالى ياڭ دېجۇن ئەسلىدىكى لەينىڭ قەلئەسىنىڭ كونا خارابىسى ئۈستىدە كونىشەھەر بىلەن زىچ تۇتىشىدىغان يېرىم ئاي شەكىللىك بىر يېڭى قەلئە ياسىتىپ، ھۆكۈمەت مەھكىمىسى ۋە ئارمىيىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى قىلدى، بۇ چاغدا قەشقەر سېپىلىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 12 چاقىرىم يەتتە پۇڭغا يەتكەنىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ «كۆلىمى چوڭ، كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ئىدى، شەھەر ئىچىدە كوم

لار ئۈزۈنىسىغا، توغرىسىغا كېسىشىپ كەتكەن، بىنالار رەت-رەت، بازارلار زىچ شەكىللىنىپ، خۇددى ئۆلكە مەركىزىنىڭ (ئۈرۈمچىنىڭ) نەنگۈەنگە ئوخشايتتى («شىنجاڭغا ئومۇمىي تەزكىرە»دىن). ماھىيەتتە پەقەت شەھەر سېپىلىنىڭ ئۆزىنىلا ئالساق، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۈرۈمچى سېپىلىدىن بىر چاقىرىم ئىككى يۈز ئۇزۇن بولۇپ، كۆلىمى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولۇشنىڭ ئەرپىسىدە شەھەر رايونىنىڭ يەر مەيدانى 2.5 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى سىرتقا قاراپ ئازراق كېڭەيتىلگەندىن تاشقىرى، ئاساسىي جەھەتتىن 1898-يىلدىكى شەكلىنى ساقلاپ كەلگەنىدى.

بۇ باسقۇچتا، قەشقەردىكى ئاھالىلەر ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان. يەنە ئەمەل تۇتۇش، سودىگەرچىلىك قىلىش ياكى باشقا شەكىللەر بىلەن ئۇ جايغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەنزۇ، مانجۇلاردىن سىرت، ئاساسلىقى خېلى ساندىكى ئۆزبېكلەر بۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ سېپىگە قېتىلغان. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانلىقىنىڭ ئىككى ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر بىلەن قىلغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ھەتتا ھەربىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىدىن كېلىپ چىققان. تۈمەنلىگەن قەشقەر ئاھالىسى قوقانغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشتى، لېكىن تېخىمۇ كۆپرەك ئۆزبېكلەر قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، دىنىي ئۆرپ - ئادەت ۋە تىل جەھەتتىكى ئوخشاشلىق تۈپەيلىدىن، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۆزبېكلەر ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتتى، ئاز ساندىكىلىرى ئۆزىنىڭ مىل-

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

لەت ئايرىمىسىنى ساقلاپ قالدى. بۈگۈنكى قەشقەرنىڭ شەر-
قىدىكى قوغان يېزىسى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى ئەنجان رەس-
تەسىنىڭ نامى، ئۆزبېكلەرنىڭ ئانا يۇرتى قوقان، شۇنىڭدەك
ئەنجاننىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىقى شۈبھىسىز.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە تۈزۈلۈپ پۈتكەن «مۇقام» يە-
نىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىش قوشۇش، رەتلەش ئارقىلىق، 18 – ئە-
سىرنىڭ 70 – يىللىرىدىن كېيىن تەدرىجى ھالدا خىلاسلىنىپ
12 مۇقام بولدى، «12 مۇقام» شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر مۇ-
زىكىسىنىڭ نەسىپى ۋە تۈۋرۈكى دەپ قارىلىپ، شىنجاڭنىڭ
ھەر قايسى جايلىرىغا كەڭ تارقالدى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق
يەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قاتار چوڭ تىپتىكى گورۇپپىلا-
شتۇرۇلغان ئاھاڭلىرى كېلىپ چىقتى، قەشقەر سەنىمىدىن
سىرت يەنە باشقا جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ھەر
خىل سەنەملەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن: قۇمۇل سەنىمى،
كۇچار سەنىمى قاتارلىقلار. 1870 – يىلى قەشقەرلىك مۇھەم-
مەت موللا مۇقامنى ئىلىغا تارقاتقاندىن كېيىن، يالغۇز ئۆ-
زىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە ئىلى مۇقامى شەكىللىنىپلا قالما-
ستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتە سۇ ۋادىسىدىكى مۇزىكا
تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينى-
دى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، «12 مۇقام»
يەنىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

18 – ئەسىرنىڭ 70 – يىللىرىدىن كېيىن، چوڭ تىپتىكى
مۇقام شەكلىدىكى مۇزىكىلار زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇ-
لۇش بىلەن بىرگە، ئۇسسۇللۇق مۇزىكىلار بىلەن ھەر خىل ئا-
مۇۋى خاراكتېرلىك ئۇسسۇللارمۇ كەينى – كەينىدىن ئەۋج ئا-

دى. مەشھۇر «قەشقەر سەنئىتى» ئۇسسۇلى مۇشۇ دەۋردىن باش-
لاپ قېلىپلاشتى؛ ھەر خىل مۇزىكىلىق ئۇسسۇللار لەرزان، جان-
لىق، جۇشقۇن، قىزغىن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىجەز - خا-
راكتېرىنى تولۇق نامايەن قىلىپ بېرىدۇ. 12 مۇقامغا ئوخ-
شاشلا، مۇزىكىلىق «سەنەم» ئۇسسۇلىمۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب-
شىمالىدىغا ئومۇمييۈزلۈك تارقاپ، ئۇيغۇر خەلقى بەكمۇ ياخ-
شى كۆرىدىغان ئۇسسۇللاردىن بولۇپ قالدى. مۇشۇ چاغدا، روشەن
جۇغلىنىشچانلىققا ئىگە چوڭ تىپتىكى قول ئۇسسۇلى «مەشرەپ»
ۋە شۇنىڭدەك ھەر خىل سېرىك خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇللارمۇ
خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى
«نىيپەدە» ئۇسسۇلى گىرىم قىلىش ۋە سەھنىلىشىش باسقۇچىغا
قەدەم قويدى، ئۇ تېخىمۇ نەپىس، ئەۋرىشىم بولۇپ، ئۇيغۇر
ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ يېڭى نامايەندىسى دەپ نام ئالدى. ئەپ-
سۇسكى بۇ خىل نىيپەدە ئۇسسۇلى كېيىن پەيدىنپەي ئېكسپلا-
تاتورلار سىنىپى مەخسۇس ھوزۇرلىنىدىغان ئويۇنغا ئايلىنىپ
قېلىپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۈزۈلۈپ قېلىش گىردابىغا بې-
رىپ قالغانىدى، پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىنلا
ئاندىن يېڭى ھاياتقا ئېرىشتى ۋە يەنىمۇ راۋاجلاندى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭدا، بىر تەرەپتىن
سىياسىي بىرلىك ۋەزىيىتى مۇقىملىشىشقا يۈزلىنىپ، ئىقتىس-
اد گۈللەپ - راۋاجلىنىشقا باشلىغان بولسا، يەنە بىر تە-
رەپتىن مىللىي، خەنزۇ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھ-
شەتلىك زۇلمى خەلققە چوڭقۇر ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى كەل-
تۈرمەكتە ئىدى. ئاتالمىش خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ چەت ئەل
تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ شىنجاڭغا، بولۇپمۇ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قەشقەرگە قاراتقان پاراكەندىچىلىكى، بۇلاڭ-تالىڭى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى. مانا مۇشۇنداق ئالاھىدە بىر خىل ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت سەنئىتى چىڭ دەۋرىدە مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. گۈزەل ئەركىن تۇرمۇشتا تەلپۈنۈپ، خەلق ئۈچۈن كەپ قىلىدىغان زور تۈركۈم يازغۇچىلار ۋە شائىرلار مەيدانغا چىقتى.

ئالدى بىلەن، 16 - ئەسىردىن كېيىن ئەرەب، پارس تىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىغا كەڭ تۈردە سىڭىپ كىردى، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز بولغان بۇ خىل خاھىشنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قەشقەردىكى زور بىر تۈركۈم ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تېگىشلىك ئورنىنى ئومۇميۈزلۈك ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىدى. بۇ دەۋردە ۋۇجۇدقا چىققان مۇتلەق زور كۆپ ساندىكى ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە يېزىلدى، ھەتتا پارسچە، ئەرەبچە ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. مەسىلەن: 16 - ئەسىردە ئۆتكەن قەشقەرلىك تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان يازغان «تارىخىي رەشىدىيە» نى 1750 - يىلى قەشقەردە ئاتاقلىق تەرجىمان ھاجى ھوشۇر خەلپە پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، بۇ مەشھۇر ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى تارقىلىش دائىرىسى ۋە سۈرئىتىنى تېزلەتتى. شىنجاڭنىڭ داڭدار تارىخىي ئەسىرى «خوجىلار تەزكىرىسى» دە ئاپپاق خوجىنىڭ يەكەن خانـ

لىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى چاڭگاللىغا كىرگۈزۈۋالغىنىدىن تار-
تىپ تاكى بۈرھانىددىن خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى
ئارقىسىدا تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى قولغا كەلتۈرگىنىگىچە
بولغان پۈتكۈل تارىخىي جەريان بايان قىلىنغان. خەنزۇچە
تارىخىي ماتېرىياللاردىكى شىنجاڭ رايونىغا ئائىت مۇشۇ بىر
باسقۇچلۇق تارىخنىڭ نۇرغۇن بوش ئورۇنلىرى تولدۇرۇلغان،
داھايىتى يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە؛ ئۇنىڭ ئاپتورى
قەشقەرلىك تارىخشۇناس مۇھەممەت سادىق قەشقىرى دۇر (1685-
1765- يىللىرى).

بۇ دەۋردە، مۇۋەپپەقىيەتتى ئەڭ يۇقىرى، تەسىرى ئەڭ
زور بولغىنى يەنىلا زور بىر تۈركۈم ئاتاقلىق شائىرلار ۋە
ئۇلارنىڭ ئۆلمەس شېئىرلىرى دۇر. مەسىلەن: قەشقەرلىك شائىر
كەشمىدىن 1799- يىلى يازغان داستان «ئارسلانخانھەققىدىكى
غەيرى تارىخىي ۋەقەلەر» دە قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋر-
دىكى بىر باسقۇچلۇق قەھرىمانلىق ئىشلار تەسۋىرلەنگەن.
قەشقەرنىڭ قوغان يېزىسىدىن چىققان ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇ-
رى 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئىلغار شائىر
بولۇپ، ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى
«12 مۇقام» دا ناخشا تېكىستى قىلىنىپ خەلق ئاممىسى تە-
رىپىدىن ئىشتىياق بىلەن ئوقۇلغان؛ قەشقەردىكى نامرات ئا-
ئىلىدىن كېلىپ چىققان مۇنەۋۋەر شائىر تۇردى نازىم غېرىبى
(1802 - 1862) 1841- يىلى ئىجاد قىلغان پەلسەپىۋى دا-
ستان «كىتابى غېرىبى» نى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ
ياخشى نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ؛ 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلە-
رىدا ئۆتكەن قەشقەرلىك شائىر گۇمنام (بۇ ئەدەبىي تەخەللۇسى؛

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئەسلى ئىسمى ئېنىق ئەمەس) نىڭ لىرىكىلىق داستانى «غەزەلى كاشغەر» تىلىنىڭ تولىمۇ گۈزەللىكى ۋە كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبىرىدە ناھايىتى يۇقىرى ئورۇن تۇتىدۇ.

19 ـ ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ شائىرى قەشقەر بۇلاق بېشىلىق ئابدۇرېھىم نازىرى (1770 ـ 1848) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، 20 يېشىدا قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى ئىچىدىكى ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئىمتىھان بېرىپ كىرىپ، بۇ يەردە مول بىلىم ئاساسىنى ياراتتى. مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن باشقىلارغا كىتاب نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىش بىلەن تۇرمۇش كەچۈردى، 60 ياش چېغىدا ئاندىن شۇ جايدىكى ئۇيغۇر يەرلىك بەگنىڭ ھوزۇرىدا كاتىپلىققا تەيىنلەندى. جاپا ـ مۇشەققەتلىك تۇرمۇش ۋە بەگنىڭ ھوزۇرىدا كۆرگەن ـ بىلگەنلىرى نازارىغا فېئودال ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى قاراڭغۇ جاھالەتنى چوڭقۇر تونۇتتى ۋە ھېس قىلدۇردى. ۋەھشى زوراۋانلىق ۋە ئۈزۈلمەي داۋام قىلغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئۇنى يورۇقلۇق ۋە ئەركىنلىككە تېخىمۇ ئىنتىزار قىلدى. ئۇنىڭ ھەر بىر پارچە شېئىرى ھۆكۈمران سىنىپلارغا بولغان نەپرەت ۋە خەلققە بولغان مۇھەببەت بىلەن تولۇپ ـ تاشقان. ئۇ «مۇھەببەت داستانلىرى» دېگەن باش تېما ئاستىدا 48 مىڭ مىسرا شېئىردىن تۈزۈلگەن 25 داستان يېزىپ چىقتى، قاپىيىلىرىنىڭ نەپىسلىكى، تەسەۋۋۇرىنىڭ موللۇقى، مۇھەببەت ـ نەپرىتىنىڭ ئايدىڭلىقى، ئۇنىڭ ھەر بىر ئەسىرىنى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىي ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەرىگە ئايلاندۇردى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىسمىنى ۋە ئەسەرلىرىنى تىلغا ئالىدىغان بول-

سا بىلەلەيدىغان ئادەم يوق دېيەرلىك. ئۇ تارىختىن بۇيانقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بويىچە ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى ئىجادىيەتكە ئەڭ باي، مۇۋەپپەقىيەتتى ئەڭ ئۇس-تۈن، غايەت زور چولپان بولۇشقا مۇناسىپ! ئابدۇرېھىم نازا-رىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى 1835- يىلى يې-زىپ چىقىلغان «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانى بولۇپ، ئۇ پۈتۈن-لەي ھەقىقىي ئۆتكەن ئادەم ۋە ئىشتىن ئۆزگەرتىپ تۈزۈپ چىق-قان، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ لياڭسەنبەي بىلەن جۇيىڭتەي ھېكا-يىسىدۇر. بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، رابىيە-سەئىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پاك، سەمىمىي مۇھەببىتىنىڭ سىمۋولىغا ئايلىنىپ، بۈگۈنكى كۈنگىچىلىك شىنجاڭ ھەرمىل-لەت خەلقى ئارىسىدا تارقىلىپ كەلمەكتە. ئازادلىقتىن كې-يىن بۇ داستان كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىپ تۈزۈلۈپ سەھ-نىلەشتۈرۈلۈپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاممىنىڭ يۈك-سەك باھاسىغا ئېرىشتى.

(ھېكىم ئىدرىس تەرجىمىسى)

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قەشقەردە كۆتۈپخانىچىلىق

مۇھەممەت ئوسمان

گوۋۇيۈەن 1986-يىلى 12-ئاينىڭ 20-كۈنى قەشقەر شەھىرىنى تارىخىي-مەدەنىي شەھەرلىك بىرى دەپ ئېلان قىلدى. كۈتۈپخانىچىلىق قەدىمكى شەھەر — قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. تۆۋەندە، قولىمىزدىكى تەلىيى ئۆلۈك كېلىپ ساقلىنىپ قالغان پارچە-پۇرات ماتېرىياللار ئاساسىدا كىتابخانىلارغا قەشقەرنىڭ كۈتۈپخانىچىلىقى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز. قەشقەر كۈتۈپخانىچىلىقىنى قىسقىچە بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، قەدىمكى كۈتۈپخانىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىش ئەھۋالى ھەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتىمىز.

قەدىمكى كۈتۈپخانىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

كۈتۈپخانىچىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىنسانىيەت تارىخىي تەرەققىيات ئېقىمى بويىچە مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. قەدىمكى زامانلاردا خەتسىز ۇغلۇپشەكىللەردىن ئاستا - ئاستا ھەرپ ئاساسىغا كۆچۈپ، كىتابلار يېزىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئالىم، داناكىشىلەر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى شەخسىي كىتاب يىغىشقا باشلىغان. كېيىن تە-

كىتابلارنى بىللە كۆمۈپ ساقلايدىغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ، قەبرە كۇتۇپخانىلىرى ئاساسەن، تا بىلھېسا بىلىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىنلا ئادەم بالىلىرى ئارىسىدا قىرغىنچىلىق، ئۇرۇش-تالاش يۈز بېرىشكە باشلىدى. غالىپلار مەغلۇپلارنى بوزەك ئېتىپ، ئۇنىڭ يەر-زېمىن، ئۆي-ماكان، خوتۇن-قىزلىرىنى ۋە مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلىغاندىن تاشقىرى تەئەللۇقاتلىرىغا ئوت قويۇپ، خالىغانچە ۋەيران قىلىدىغان زالىمھەرىكەتلەر يۈز بەرگەنلىكتىن، ئىنسانلار ئارىسىدا خاتىرجەمرەك ۋە تىنچراق جاي دەپ، كىتاب، ۋەسىقە، توختام، ھۆججەت، خەت-چەك ۋە مال-دۇنيالىرىنى قەبرىستانلىقلاردا ساقلاپ، كۆڭلىنى ئەمىن تاپقۇزغاندىن تارتىپ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. «ھەزرىتى موللام» (قەشقەر ئوپالدا)، «يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم — خاس ھاجىپ» (قەشقەر خەلق باغچىسىدا)، «سەيىد ئەلى ئارسلانخان» (يېڭىسار ئودامدا) ۋە دۆلەتباغنىڭ مازارلىرىدىكى «كىتاب ساندۇق» لىرى ۋە قەبرىلەر ئىچىدە، تاكچىلاردا ساقلانغان كىتاب، خەت-چەك، ۋەسىقىلەر قەشقەردىمۇ قەبرىستانلىق كۇتۇپخانىلىرىنىڭ بولغانلىقىنىڭ ئەمەلىي مىسالىدۇر.

(3) چوڭ-چوڭ كۇتۇپخانىلارنى ياساپ مەقسەتلىك ھالدا كىتاب ساقلاش دەۋرى.

دۇنيا ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە قەدەم قويغاندا كىشىلەر ئارىسىدا قەدىمكى كىتابلارنى ئۆز رايى بويىچە ئۆزگەرتىدىغان «ھاۋارىيۇنچىلار»، «بىدئەتچىلەر» چىقىپ، كىتابنىڭ ئەسلى تېكىستلىرىنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن قىرىپ، ئۆزگە ياقمىغان مەزمۇنلارنى چىقىرىۋېتىدىغان ئىشلار مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىـ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر تور بېكىتى

رەققىي قىلىپ كىتابخانا بىنا قىلىنىپ، كىتابلار مەقسەتلىك جۇغلانغان ۋە باشقۇرۇلغان. قەدىمكى كۇتۇپخانىچىلىق مۇنداق ئۈچ دەۋرنى باشتىن كۆچۈرگەن:

(1) جانلىق كۇتۇپخانىچىلىق دەۋرى، يادقا ئېلىش دەۋرى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرى يۇنانلىقلار ئادەملىرىدىكە «ئىلىئادا»، «ئودىسسا»، «ئىنەئىدا» قاتارلىق كىتابلارنى؛ ئىبرانىيلار ۋە بابىل، ئاسسۇرىيىلىكلەر ئىبرانىي تىلىدىكى «تەۋرات»، «ئىنجىل»، «زەبۇر» قاتارلىق كىتابلارنى؛ ئەرەب، پارس ۋە تۈركلەر بولسا «قۇرئان»، «مەسھەب»، «ھەدىس» قاتارلىقلارنى يادقا ئالدۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا ئىنسانلار ئارىسىدىكى خەۋەرچىلىك ئىشلىرىدا پوچتا بولمىغاچ، خەۋەرچىلەرنى تاپشۇرۇلغان گەپلەرنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن يادلاپ ماڭىدىغان ئىشلارمۇ بولغان، ھەتتا بۈگۈنكى ئىنكوسلارغا ئوخشاش خەۋەر - ئۇچۇرلارنى يىپ تۈگۈنى، ياغاچ پۈتىكى قاتارلىقلار بىلەنمۇ بىلدۈرىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. ئۇنىڭدىن سىرت، كىتاب ۋە قول يازمىلاردىكى ھەممە نەرسىلەرنى بىرلا ۋاقىتتا تەڭلا بىلىپ كەتكىلى بولمىغانلىقتىن، كىشىلەر ئاشۇ خىل يازمىلاردىكى مەزمۇنلارنى بىر قەدەر چۈشەنگەن كىشىلەردىن سوراپ ئۆگىنىدىغان ۋە شۇ ئاساستا بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. يۇقىرىدىكىلار ئىنسانىيەتنىڭ جانلىق كۇتۇپخانىچىلىق دەۋرى ياكى كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ جانلىق دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ.

(2) قەبرە (گۆرۈستانلىق) — كۇتۇپخانىلىرى دەۋرى.

قەۋرە كۇتۇپخانىلىرى دېگىنىمىز — مەلۇم بىر كىشى ۋاپات بولۇپ كەتسە، مەرھۇم بىلەن بىرگە ۋەسىيەتنامە، ۋەسىقە،

لەن كىشىلەر ئارىسىدا كىتابلارغا گۇمانىي قارايدىغان ئەھ-
ۋاللار شەكىللەندى. پىر ئاۋدىن دەۋرىگە كەلگەندە، ئىسكەن-
دەرىيىدە يېزىقدىكى ئەھۋاللارنى تۈگىتىش ئۈچۈن ناھايىتى
زور كۇتۇپخانا تەسىس قىلىنىپ، مىسىر تەۋەسىدىكى كىتاب،
خەت يېزىلغان تېرە، تاختىلارنى توپلىغان ۋە كۇتۇپخانىچىلىق كەس-
پى ئۇيۇشتۇرۇلغان، شۇنىڭدىن كېيىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى
جايلىرىدا، جۈملىدىن پىرگام (كىچىك ئاسىيا) شەھىرى كۇ-
تۇپخانىسىمۇ زور قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەپ كەتكەن.

قەشقەردىكى كۇتۇپخانىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى

يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت قەدىمكى شەھەر — قەشقەر-
دە 10 - ئەسىردىلا «مەدرىسەئى ساچىيە»، «مەدرىسەئى ھا-
مىدىيە» نامىدىكى ئىلىم يۇرتلىرى بولغانىدى. بۇلاردىن
«مەدرىسەئى ھامىدىيە» قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى «دۆ-
لەتباغ» دېگەن يېزىنىڭ «بارىگاھ» دېگەن كەنتىگە ئورۇن-
لاشقان، يەنە دۆلەتباغ دەپ ئاتالغان پادىشاھلىق
باغنىڭ غەربىگە، تۈمەن دەريا ساھىلىغا «سائادەت كۇتۇپخا-
نىسى» دېگەن بىر كۇتۇپخانىنىڭ ئورۇنلاشقانلىقى قەدىمكى
يەر نامىلىرى تەزكىرە كىتابى ۋە ۋەسىقىلەردە قەيت قىلىن-
غان. بۇ كۇتۇپخانىلاردا نۇرغۇنلىغان ئالىملارنىڭ نادىر ئە-
سەرلىرى جەملىنىپ ساقلانغانىدى. ئەپسۇسكى خىزىر خوجا
دەۋرىدىكى توپىلاڭدا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك كىتابلار كۆيە-
دۈرۈۋېتىلگەن. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان مەشھۇر كىتاب-
لاردىن ئالىم مەھەممەت بىننى ئەلىيۇل قەشقەرىنىڭ «كىتا-
بۇ زىرائەت» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنغان قەشقەردى-

ىكى گۈل ـ گىياھ، زىرائەت تۈرلىرى، قەشقەر ئىلىك يېزا ئىگى-
لىك، تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، ياشىغان ھايۋانات، قۇشلار
قاتارلىقلار ئىلىك تارىخىي تەزكىرىسىنى يېزىشتا تولىسى قىممەت-
لىك بىر ئىنچى قولما تېرىپ بىيال بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. مەزكۇر كىتاب-
تا خاتىرىلىنىشىچە قەشقەردە ئەينى ۋاقىتتا ئۆستۈرۈلگەن
گۈللەردىن: بىنەفشە، سۇمبۇل، رەيھان، گۈلى ئاببىاس، نافەر-
مان، ئەبرۇسەۋسەن، ئەنبەرۋەخوشاگۈل، نايۇ، ياسىمەن، گۈلشەن،
گۈلى سەدبەر، قامچاگۈل، ھېيداد، تۆگە قۇيرۇق، تەلەگۈل،
خوبادگۈل، گۈلى قەمقەم، گۈلى ئەمەش، باغادى، گۈلى نەر-
كەس، خۇرۇبەس، تاجىگۈل، گۈلى شەمسى، گۈلى كاككۈك، گۈلى
نەسىرىن، لالە، خېنەگۈل، چىنەگۈل، گۈلى ھىندۇ، گۈلى كەشمىر،
قىزىلگۈل، ژالە، ئەتىر... قاتارلىقلار؛ مېۋىلىك دەرەخلەردىن:
ئانار، ئەنجۈر، پىستە، بادام...؛ خۇشپۇراق ئۆسۈملۈكلەر-
دىن: مېھرىگىيا،...؛ زىننەت دەرەخلىرىدىن: قارا سۆگەت،
سېرىق سۆگەت، چىنار، تالى مەجنۇن؛ چۆل ئۆسۈملۈكلىرىدىن:
جۇزغۇن، يۇلغۇن، سوك ـ سوك، چاكاندا، قىرىق بوغۇم، ئادى-
راسمان (زەھەر ئېلىشقا)، قومۇش، يىكەن، چىغ...؛ كۆك-
تاتلاردىن: سەۋزە، چامغۇر ....؛ ئۆي ھايۋانلىرىدىن قوي...؛
ياۋايى ھايۋانلاردىن: قۇلان، چىركىن قۇلان (ياۋا ئات)،
جەرەن، ئارقار، ياۋا ئەچكۈ، قاقشازلىق بۆكەن، ياۋا تۆگە،
كېيىك...؛ كۆشەندە ھايۋانلاردىن: بۆرە، يىلپىز، تۈلكە،
ئېيىق، شىر، سىلەيسۈن؛ ھايۋان ۋە قۇشلاردىن: پايىپا قالىق
چىل، قىزىل تۇمشۇق قاغا، دوغداق، كەكلىك، ئۇلاي، بولغۇن،
ئاغىمخان، سۆسەر، جاڭگال توشقىنى...؛ يىرتقۇچ قۇشلاردىن
يايلاق بۈركۈتى، قىزىل لاچىن، سېرىق تىرناق، لاچىن، سا،

چوغوندەك، غېجى، لاچىن دىۋانى قاتارلىقلار. دەپ ھەممە قۇش، ئۈستىمىلىك، گۈل-گىياھلارنى داۋاسى بىلەن قوشۇپ يازغان.

ئۇنىڭدىن باشقا كىتابتا يەنە 12 مۆچەلنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالمىسىمۇ يېزىلغان. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە ئاتالمىسى:	پارسچە ئاتالمىسى:
(1) قوزا	(1) ھەمەل
(2) ئۇي	(2) سەۋرى
(3) قوشكېزەك	(3) جەۋزا
(4) يولۋاس	(4) ئەسەد
(5) لەھەڭ	(5) سۇنبۇل
(6) بۇغداي بېشى	(6) سەرتان
(7) تارازا	(7) مىزان
(8) چايان	(8) ئەقرەب
(9) ياچاق	(9) قەۋس
(10) ئوغلاق	(10) جەدى
(11) سوغا	(11) دەلۋى
(12) بېلىق	(12) ھوت

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە، بۈيۈك سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ بىرىنچى ۋارىسى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قەشقەردە ۋالىيلىق قىلىۋاتقان ئۇچىنچى ئوغلى سوپى سۇلتانغا ئالاھىدە نامە يېزىپ، ئۇنىڭ كىتابچىلىق ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىشىنى تاپىلاپ مۇنداق دېگەن: «پەرزەنتى چەمەنزارىم: بۈزرۈكۋار سۇتۇق بۇغراخان غازى پادىشاھىم، باھادىر ئىسلام، پەزىلەتلىك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ مەقبەرە گۆرۈستانىنى تەمىر ئەيلەپ، كىتابلار يازدۇرۇپ ۋەخپى قىلىپ، نامى ئەزىزدىمەدىن سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىقبالىنى قۇزۇن ئەيلىگەيسىز.»

ئۆزىنى ئىمپېراتور ئەزەم دەپ ئاتاشقا پۈتكۈل ئاۋامغا

بۇيرۇق چۈشۈرگەن. داۋكۇانىڭ قەشقەرگە قويغان ھاكىمى لۇكچۈنلۈك زوھىردىن ھېكىم بەگ كاتىپى ئابدۇرېھىم سىجىللات (نازارى)، نورۇز ئاخۇن كاتىپ قاتارلىقلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، توققۇز يۇرتنىڭ ئەھلى خەتتاتلىرىنى ئوردىغا يىغىپ، ئوپالنىڭ دوغلات دېگەن يېرىدىكى بەش مولۇق باغقا ئۇلارنى پاراۋان تۇرمۇش بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ شائىر ئابدۇرېھىم نازارىنى باش قىلىپ «ئەخلاقىي مۇھسىنىن» («گۈزەل ئەخلاق») قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدۇرۇپ، ئۇنىڭغا خەنزۇ، مانجۇ، ئۇيغۇرچە يېزىقلاردا ئويۇلغان تامغىسىنى بېسىپ، شەھەر ۋە سەھرالاردىكى مەدرىس، مازار، مەكتەپلەرگە «ۋەخپى ئام» دېگەن نام بىلەن تارقاتقان. ھازىر بۇ كىتابلارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر شەھەرلىك كۇتۇپخانىنىڭ قەدىمكى كىتابلار ئارخىپ ئامبىرىدا ساقلانماقتا.

20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، قەشقەر شەھىرىدىكى 20 دىن ئارتۇق «مەدرىسە» نامى بىلەن تونۇلغان ئىنىستىتۇتلارنىڭ ھەممىسىدە كۇتۇپخانىلار بار بولۇپ، ئۇلاردىن «تالىپ» دەپ ئاتالغان ئەينى دەۋر ستۇدېنتلىرى پايدىلىناتتى. قۇمۇل ۋەقەسىدىن كېيىن، 1932- يىلى قەشقەر ئەنجان رەستىسىدە «مىللەت كۇتۇپخانىسى»، 1938- يىلى خەلق كلوبىدا «ئۇيغۇر ئۇيۇشما كۇتۇپخانىسى»، «مىن جىياۋگۇەن» («ئاۋام مائارىپى سارىيى» مەنىسىدە ــ تەھرىر) كۇتۇپخانىسى؛ 1950 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن شەھەردە «خەلق كۇتۇپخانىسى»، «دوستلۇق كۇتۇپخانىسى»، «بالىلار كۇتۇپخانىسى» قاتارلىق كۇتۇپخانىلار پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدىن تاشقىرى 1956- يىلىدىن باشلاپ، رەسمىي ھالدا شەھەرلىك كۇتۇپخانا قۇرۇلۇپ ھازىرغىچە خەلق ئۈچۈن خېلى ياخشى خىزمەتلەردى ئىشلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر شەھىرىدە پەيداگو-

گىكا ئىنستىتۇتى، دارىلمۇئەللىمىن، ھەر قايسى ئوتتۇرا تېخنىكوم ۋە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر، شۇنىڭدەك زاۋۇت، كان، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار ھەم شەخسلەر يولغا قويغان ھەر خىل شەكىلدىكى كۇتۇپخانىلارمۇ ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە،

[قىسقا خەۋەر]

يېقىندا، شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ «تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىق ھەيئىتى» يىغىن چاقىرىپ، ئالدىنقى بىر مەزگىللىك خىزمەتلەرنى يەكۈنلەپ، تەجرىبەلەرنى جارى قىلدۇردى. ساقلانغان مەسىلىلەرنى تۈزىتىش ھەمدە «تارىخىي ماتېرىياللار» تەھرىر ھەيئىتىنى قىسمەن تولۇقلىدى ۋە تەرتىپكە سالدى. «تارىخىي ماتېرىياللار» نىڭ ئۇيغۇرچىسىنى نەشر قىلىشتا ئۆتكەنكى تەرجىمىنى ئاساس قىلىدىغان بىر تەرەپلىمىلىك ھالەتنى ئۆزگەرتىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە يېزىقتا يازغان ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، تەھرىرلەپ چىقىرىشنى ئاساس، تەرجىمە ماتېرىياللارنى چىقىرىشنى قوشۇمچە قىلىشنى بېكىتتى. يېڭىدىن بېكىتىلگەن تەھرىر ھەيئەتلىرىنىڭ ئىسىملىكى تۆۋەندىكىچە (ئۇيغۇرچە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) : ئابدىرشىت ھاجى، ئابدىقادىر ھېيت، ئابلىمىت سابىر، جاۋشىڭخەن، سۇرۇڭچۈن، شياۋ يىرۇڭ، قەمەرجان، قۇربان ئىمىن، مازېشيەن، مۇھەممەت ئوسمان، مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى، ۋاڭشيالى، ۋاڭ يىلىن. ھەيئەت مۇدىرى: سۇرۇڭچۈن، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى: ۋاڭشيالى، ئابدىقادىر ھېيت.

ئۇيغۇر كىتاب تورىكى
www.uyghurkitap.com

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئابدۇغېنى ھۇسەيىن

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت
كېڭىشى قەشقەر شەھەرلىك تارىخىي
ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى
تۈزدى

«قەشقەر گېزىتى» مەتبەئەسىدە بېسىلدى
فورماتى: 1092×787مم، 1/32، 5.75 باسما تا...
تىراژى: 1000

باھاسى: 2.00